

13 3 (444)

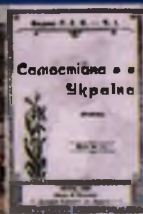
PSI

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

10

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

ПІДРУЧНИК

для загальноосвітніх навчальних закладів

10

Харків
ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

НБ ПНУС

791247

2010

63.3(4Укр)я721
УДК 94 (477)"19"(075)

ББК 63.3(4Укр)61я721

Г51

Рекомендовано для учнів 10-х класів; відповідає програмі для загально-освітніх навчальних закладів, затвердженої Міністерством освіти і науки України

Рецензенти:

Т. В. Ніколієва, учитель-методист
Харківської загальноосвітньої школи № 119;

В. В. Скирда, кандидат історичних наук,
доцент історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна;

Гісем О. В.

Г51 Історія України. 10 клас. Рівень стандарту: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк — Х.: Вид-во «Ранок», 2010. — 256 с.: іл.

ISBN 978-611-540-827-6.

Підручник створений відповідно до вимог «Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» та навчальної програми для 11-річної школи. Методичний апарат підручника містить фрагменти історичних джерел, погляди відомих людей на різні події, довідкову інформацію, а також різнорівневі завдання та запитання на осмислення й закріплення вивченого матеріалу. Схеми та ілюстрації підручника дозволяють добре засвоїти основні факти й поняття курсу.

Призначений для учнів 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Центральний національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125286
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Навчальне видання

УДК 94 (477)"19"(075)
ББК 63.3(4Укр)61я721

Інв. № ГІСЕМ Олександр Володимирович

МАРТИНЮК Олександр Олександрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНА

10 клас. Рівень стандарту

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Фаховий редактор *Л. А. Шведова*. Редактор *Т. С. Данченко*.
Технічний редактор *В. І. Труфен*

Підписано до друку 14.08.10. Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16

ТОВ Видавництво «Ранок». Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21а. Тел. (057) 719-48-65,
тел./факс (057) 719-58-67. Для листів: 61045 Харків, а/с 3355.

E-mail: office@ranok.kharkov.ua www.ranok.com.ua

© О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, 2010

ISBN 978-611-540-827-6 © ТОВ Видавництво «Ранок», 2010

Вступ

- 1. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. 2. Які події нової історії України вам запам'яталися найбільше? 3. Яким був регіональний поділ та адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій у XIX ст.? 4. Яку політику здійснювали уряди двох імперій щодо українців у XIX ст.?

1 Як працювати з підручником. У 10 класі ви продовжите вивчати курс історії України. Запорукою вашої успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перед тим як розпочати роботу з підручником, необхідно познайомитися з його змістом та структурою. Матеріал підручника поділено на п'ять тем, кожна з яких містить від трьох до семи параграфів, які, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. Дати основних подій, поняття і терміни, персоналії історичних діячів, на які необхідно звернути особливу увагу і запам'ятати, виділені в тексті спеціальним шрифтом.

Краще засвоїти навчальний матеріал вам допоможуть історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати включені до нього документи і відповіді на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Формуванню уявлень про те, як саме розгорталися події, з якими ви познайомилися, сприятиме історична карта. Схеми розкриють вам зв'язки між складовими історичних явищ, пояснять їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа наведено висновки, які акцентують увагу на провідних ідеях, розкритих у його змісті. Після висновків містяться запитання та завдання, спрямовані на формування різноманітних умінь і навичок. Умовні позначення поряд із ними підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Вивчивши тему, ви зможете підсумувати її матеріал за допомогою наведених у підручнику узагальнюючих запитань і завдань. Тестові завдання до теми дозволять вам здійснити самоперевірку рівня набутих вами знань.

2 Новітня доба в історії України. Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні історичні періоди — етапи її політичного, соціально-економічного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали давню, середньовічну й нову історію України. Цього навчального року ви розпочнете вивчення *новітньої історії України* і дізнаєтесь про події її першого періоду — від початку XX ст. до 1920 р.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.	V — кінець XV ст.	XVI—XVIII ст.	XIX ст.	Початок XX ст. — 1920 р.	1921 р. — початок XXI ст.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про події новітньої історії України. Період, який вивчатиметься цього року, містить багато важливих подій. Суттєві зрушення відбувалися в соціально-економічному розвитку українських земель. Суперечності, спричинені розгортанням індустріалізації, поглиблювалися внаслідок політичного безправ'я та національного гноблення українців, які перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій.

Початок XX ст. ознаменувався пожвавленням суспільно-політичного руху в Україні. Одним із його проявів стало під-

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості, і перетворення на цій основі аграрної країни (або окремих її регіонів) на індустріальну.

несення українського національно-визвольного руху та національної самосвідомості українців. Значний вплив на суспільне життя в Україні мали події Першої світової війни. Війна викликала в Російській імперії загальнонаціональну кризу, яка переросла в революцію, і повалення самодержавства. У цей період український народ відразу заявив про свої національні інтереси.

Українська революція, яка розпочалася 1917 р., сприяла відродженню традиції української державності. Хоча революція й завершилася поразкою, її уроки мали важливе значення для подальшої визвольної боротьби українського народу.

3 Територія й населення України на початку XX ст. На початку XX ст. український народ, як і в попередньому столітті,

Губернія — основна територіально-адміністративна одиниця в Росії у XVIII — на початку XX ст.; поділялася на повіти.

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської (від 1867 р. — Австро-Угорської) імперії у XVIII — на початку XX ст.

та залишався під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Територія етнічних українських земель дорівнювала 690 тис. км². Із них близько 80 % становила Наддніпрянська Україна, що входила до складу Російської імперії. На її території було створено дев'ять *губер-*

ній. На Лівобережжі й Слобожанщині — Чернігівську, Полтавську та Харківську, на Правобережжі — Київську, Подільську та Волинську, на Півдні — Катеринославську, Херсонську й Таврійську. Водночас значна частина українців проживала за межами цих губерній. Вони заселяли великі райони Чорноморської губернії, Кубанської області, області Війська Донського, Курської, Воронежської, Мінської, Холмської та Гродненської губерній.

Під владою Австро-Угорщини перебувала Західна Україна, територія якої становила близько 20 % етнічних українських земель. Адміністративний і конституційний устрій Австрії та Угорщини, об'єднаних особою монарха, суттєво відрізнявся. Кожна країна мала окремий парламент: Австрія — у Відні, Угорщина — у Будапешті. Землі Австрії були поділені на 17 адміністративних одиниць, що мали автономію у внутрішніх справах та окремі місцеві законодавчі органи, а Угорщина, незважаючи на неоднорідність етнічного складу, існувала як єдина централізована держава. Галичина й Буковина мали статус *коронних країв* Австрії, а Закарпаття входило до складу Угорщини.

Загальна кількість населення Наддніпрянської України, згідно з переписом 1897 р., становила 23,5 млн осіб. Із них українці становили 72, росіяни та білоруси — 13,1, євреї — 8 %. Населення Західної України, за переписом 1900 р., становило 5,96 млн осіб: українці — 68, поляки — 13,6, євреї — 13,5 %. У Наддніпрянщині російська імперська влада, як і в попередньому столітті, здійснювала *політику русифікації*, що охоплювала всі сфери економічного, політичного та культурного життя краю. Надзвичайно високий рівень русифікації населення спостерігався у великих містах і промислових центрах. За переписом 1897 р., у Києві 54,4 % жителів становили росіяни і лише 22,1 — українці, в Одесі відсоток українців у складі населення міста становив близько 16. Такою самою була частка українців у промислових центрах Слобідської та Південної України.

На західноукраїнських землях місцеве українство потерпало від політики онімечування, що поєднувалася з полонізацією в Галичині, румунізацією на Буковині та мадяризацією в Закарпатті. Територія Галичини включала Східну Галичину, заселену головним чином українцями, і Західну Галичину, де переважали поляки. На Буковині північна частина краю (Чернівецький округ) була здебільшого українською, а південна (Сучавський

Русифікація — сукупність дій та заходів царського уряду в Російській імперії, спрямованих на звуження й витіснення на другорядні ролі національних мов, культури, історії з одночасним висуненням на провідні позиції російської мови, культури, історії.

округ) — румунською. У складі Австро-Угорщини, що була конституційною монархією, західні українці мали певні можливості для участі в суспільно-політичному житті країни. Так, вони обирали своїх представників до крайових сеймів, австрійського та угорського парламентів.

Висновки

У 10 класі ви розпочнете вивчення новітньої історії України та ознайомитеся з подіями, що відбувалися на її землях на початку ХХ ст. — у 1920 р.

▶ На початку ХХ ст. українські землі, як і в попередньому столітті, перебували у складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської.

▶ Адміністративно-територіальний поділ, запроваджений імперською владою на українських землях, не враховував особливостей розселення українців.

Запитання і завдання

1. Якими є хронологічні межі періоду історії України, який вивчатимете ви цього навчального року?
2. Що таке індустріалізація?
3. Якою була загальна площа етнічних українських земель на початку ХХ ст.?
4. Скільки губерній було створено російською владою на території Наддніпрянської України?
5. Якою була загальна кількість населення Наддніпрянської та Західної України наприкінці ХІХ ст.?
6. Що таке русифікація?
7. Що ви знаєте про особливості періоду історії України, який вивчається в 10 класі?
8. Охарактеризуйте територію та населення України на початку ХХ ст.
9. Порівняйте за історичною картою адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель на початку ХХ ст.
10. Порівняйте за історичною картою територію розселення українців на початку ХХ ст. із сучасними кордонами України.
11. Відомий український письменник та публіцист М. Хвильовий на початку 30-х рр. ХХ ст. писав: «Нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй одній властивий шлях розвитку». Поясніть, як ви розумієте це твердження. Який шлях, на вашу думку, був необхідний для успішного розвитку українців у перші десятиліття ХХ ст.?

ТЕМА І. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

§ 1. Соціально-економічний розвиток українських земель

- 1. Якими були особливості розвитку промисловості українських земель у другій половині XIX ст.? 2. Як відбувався розвиток сільського господарства в Наддніпрянській та Західній Україні в цей період? 3. Чим була зумовлена і як відбувалася трудова еміграція українців?

1 **Розвиток промисловості.** Початок ХХ ст. для українських земель був пов'язаний із поширенням сюди економічної кризи, що набула найбільш виразного характеру в 1900—1903 рр. У Наддніпрянській Україні від неї особливо постраждали найрозвиненіші галузі промисловості — кам'яновугільна та металургійна. Більшість гірничорудних і металургійних підприємств скоротили виробництво, а деякі взагалі припинили існування. Криза супроводжувалася скороченням кількості дрібних фабрик і заводів та поглинанням їх великими підприємствами. Унаслідок цього в промисловості відбувалася *концентрація виробництва*. Високі темпи її розгортання спричинили те, що на початку ХХ ст. Україна за рівнем концентрації виробництва в основних галузях промисловості домінувала у світі. На великих підприємствах Наддніпрянщини працювало понад 44 % всіх промислових робітників, тоді як у США — 33 %. П'ять металургійних заводів українського Півдня виробляли 25 % загальноросійського виробництва чавуну, а українські цукрові заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського і Бобринського — 60 % цукру-рафінаду.

Концентрація промислового виробництва сприяла розгортанню процесу монополізації, тобто утворення *монополій* у металургійній, кам'яновугільній і залізорудній галузях. Створення великими банкірами та підприємцями монополістичних об'єднань дозволяло їм зміцнювати виробництво й отримувати прибутки навіть у кризові роки, а відсутність конкуренції давала також можливість завищувати ціни на свою продукцію й отримувати надприбутки.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них великої частини засобів виробництва, які має суспільство, робочої сили та продукції.

Монополія — виняткове право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо в різних сферах діяльності.

Синдикат — монополістичне об'єднання, характерною рисою якого є розподіл замовлень, закупівля сировини та реалізація продукції через єдину систему збуту. Члени синдикату зберігають виробничу самостійність, але втрачають комерційну.

Економічний розвиток України на початку ХХ ст.

ПРОМИСЛІВІСТЬ

Видобувна промисловість

- Донецький кам'яновугільний басейн
- Криворізький залізорудний басейн
- Нафта
- Марганцева руда
- Рутилі руди
- Озокерит
- Кам'яна сіль

Обробна промисловість

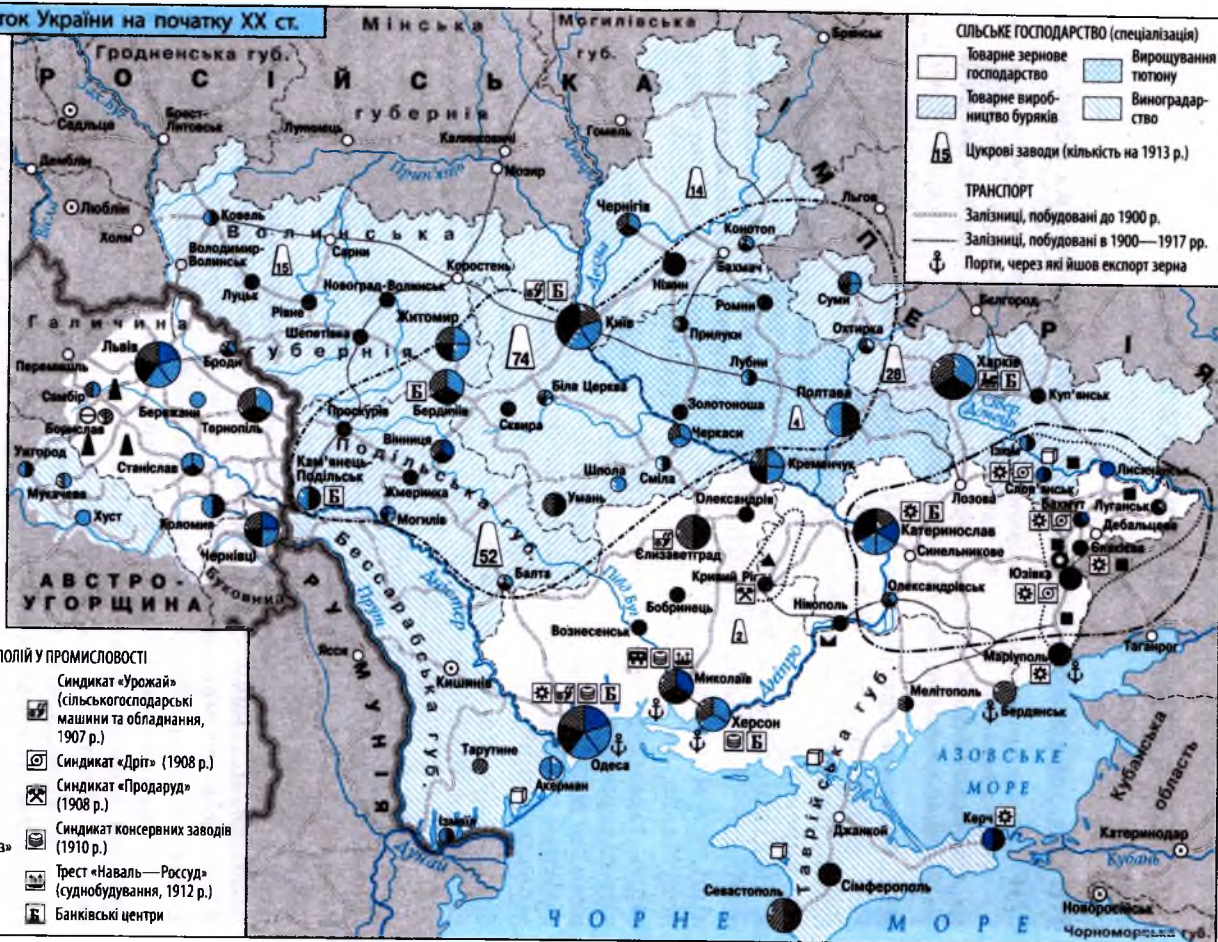
- Металургія
- Машинобудування
- Нафтопереробна
- Хімічна
- Деревообробна
- Текстильна
- Харчова

Промислові центри (тис. жителів)

СТВОРЕННЯ МОНОПОЛІЙ У ПРОМИСЛОВОСТІ

- Район розміщення підприємств «Цукрового синдикату» (1887 р.)
- Синдикат «Продамет» (1902 р.)
- Район розміщення підприємств синдикату «Продвугілля» (1904 р.)
- Синдикат «Паровозний союз» (1907 р.)
- Синдикат «Продвагон» (1907 р.)
- Синдикат «Урожай» (сільськогосподарські машини та обладнання, 1907 р.)
- Синдикат «Дріт» (1908 р.)
- Синдикат «Продаруд» (1908 р.)
- Синдикат консервних заводів (1910 р.)
- Трест «Наваль—Руссуд» (суднобудування, 1912 р.)
- Банківські центри

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО (спеціалізація)

- Товарне зернове господарство
- Вирощування тютюну
- Товарне виробництво буряків
- Виноградарство

Цукрові заводи (кількість на 1913 р.)

ТРАНСПОРТ

- Залізниці, побудовані до 1900 р.
- Залізниці, побудовані в 1900—1917 рр.
- Порти, через які йшов експорт зерна

Міська дума в Києві

Нафтові вежі Борислава

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань у промисловості стали *синдикати*. На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині з'явилися синдикати «Продамет» (1902 р.), «Трубопродаж» (1902 р.), «Продвугілля» (1904 р.), «Продаруд» (1908 р.), «Дріт» (1908 р.) тощо. Особливістю монополій на українських землях було те, що їх в основному контролював іноземний капітал — британський, французький, бельгійський і німецький. Так, іноземним компаніям, які більшість своїх прибутків вивозили за кордон, належало 90 % основного капіталу в металургії та 63 % у видобутку вугілля. Для промисловості Наддніпрянщини був характерний нерівномірний її розвиток у регіонах. Основне промислове виробництво зосереджувалося на Півдні та Сході України. На Лівобережжі переважало сільське господарство.

Випуск основних видів продукції промисловості в Наддніпрянській Україні порівняно із загальноімперським у 1913 р.

Назва	%	Назва	%
Чавун	69	Сільськогосподарські машини	50
Вугілля	78	Транспортне машинобудування	40
Залізна руда	72,4	Цукор-пісок	85
Продукція машинобудування і металообробки	20,2	Цукор-рафінад	75

- ?** 1. Яких видів продукції в Наддніпрянській Україні виготовляли більше ніж половину від загальноімперського виробництва? 2. Чи можна на підставі наведеної інформації зробити висновок про те, що промисловість Наддніпрянщини у складі загальноімперської мала характер сировинного придатка, а не виробника готової продукції? Обґрунтуйте свою думку.

Юзівка. 1913 р.

Парова котельня Юзівського заводу

На Правобережжі також переважав аграрний сектор і пов'язані з ним легка та харчова галузі промисловості. Кризу 1900—1903 рр. змінила економічна депресія 1904—1909 рр. Від кінця 1909 р. розпочалося економічне піднесення, що тривало до початку Першої світової війни. На 1913 р. Наддніпрянщина стала основним виробником багатьох видів продукції в Російській імперії.

Промисловість Західної України в 1900—1913 рр. розвивалася надзвичайно нерівномірно. Понад 94 % промислових підприємств краю зберігали ремісничий характер. У Галичині всі інші галузі випереджала нафтовидобувна промисловість. Видобуток нафти постійно зростав. Так, у 90-х рр. ХІХ ст. на Прикарпатті видобували 91—96 тис. тонн нафти на рік, а в 1909 р. — понад 2 млн 50 тис. тонн. На початку ХХ ст. на Галичину припадало 5 % світового виробництва нафти. Значна частка нафтовидобувної промисловості краю належала іноземному капіталу. У 1913 р. він контролював 78 % видобутку нафти.

Друге місце у структурі західноукраїнської промисловості посідала деревообробна промисловість. Від початку ХХ ст. щороку в краї вирубувалося близько 10 млн м³ деревини, яку постачали до центральних провінцій Австро-Угорщини. Поступово зростали швейна, взуттєва й килимарська промисловість. У Західній Україні з'являються філії великих австрійських, німецьких, італійських монополій — «Сіменс», «Фіат» тощо, однак усупереч деяким позитивним зрушенням в розвитку західноукраїнської промисловості, це не могло суттєво змінити місце краю в економічній структурі імперії. Західна Україна залишалася сировинним додатком центральних провінцій Австро-Угорщини та ринком збуту для їхньої продукції.

2 Розвиток сільського господарства. На початку ХХ ст. в сільському господарстві українських земель тривали процеси, започатковані аграрними реформами в Росії (1861 р.) та Австрії (1848 р.), а саме:

- ▶ перерозподіл земель на користь тих власників, які пристосували свої господарства до потреб ринку;
- ▶ зростання товарності господарств;
- ▶ поява надлишку робочої сили;
- ▶ упровадження в сільськогосподарське виробництво техніки й досягнень агрокультури.

У Наддніпрянській Україні існувало 32,5 тис. поміщицьких господарств, яким належало 10,9 млн десятин землі, і 3 млн селянських господарств, що мали 20 млн десятин землі. Малоземелля примушувало селян орендувати землі в поміщиків, спричиняло поширення різноманітних відробітків і гальмувало розвиток сільського господарства. Напередодні Першої світової війни малоземельні й безземельні селяни в Наддніпрянщині становили щонайменше 80 % селянства, а заможні селяни — лише 5 %. Важким тягарем для селян були викупні платежі за землю, які вони сплачували за реформою 1861 р. Значна частина поміщиків у пореформений період не змогла пристосуватися до нових умов господарювання. Упродовж 1877—1905 рр. поміщики продали, переважно заможним селянам, майже третину своїх земель. Ті, хто зміг перебудувати свої маєтки, створили на їх основі ефективні багатогалузеві господарства, що базувалися на вільнонайманій праці.

Провідну роль у сільському господарстві Наддніпрянської України відігравало товарне зернове виробництво. На початку ХХ ст. в краї збирали понад 75 % загальної кількості озимої пшениці в Російській імперії. Зберігалася й поглиблювалася сформована в попередньому столітті районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство, на Правобережжі — товарне бурякове виробництво, на Лівобережжі й Слобожанщині — товарне бурякове виробництво та вирощування тютюну. Тваринництво у структурі сільськогосподарського виробництва посідало досить незначне місце.

У сільському господарстві Західної України працювало близько 80—90 % населення. Провідні позиції в землекористуванні зберігали поміщицькі господарства. Так, 1902 р. в Галичині існувало понад 3,5 тис. поміщицьких родин, що володіли 57 % землі. Унаслідок пристосування поміщицьких господарств до ринкових умов їхня кількість скоротилася. Близько 80 % західноукраїнського селянства становила біднота і лише 8 % — заможні господарі. Характерною рисою землеволодіння селян

Порт на Дніпрі

Кінна молотарка на Полтавщині

було збільшення кількості господарств унаслідок їх дроблення, що супроводжувалося постійним зменшенням земельних наділів. Іншою прикметною рисою була боротьба селян і поміщиків за *сервітуту*. На судові процеси з цього приводу селяни витратили понад 20 млн гульденів, проте лише в 2 тис. випадків із 32 тис. вони домоглися свого.

На початку XX ст. в Галичині поміщики почали створювати багатогалузеві маєтки — промислово-рільничі господарства, де діяли промислові підприємства з переробки вирощеної сільськогосподарської продукції. Заможні селяни створювали господарства фермерського типу. Завдяки запровадженню нових досягнень агрономії та сільськогосподарської техніки валовий збір і середня врожайність культур поступово зростали. Однак

Сервітут — установлена законом або звичаєвим правом можливість користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітутів селяни разом із поміщиками користувалися лісами, пасовищами, луками тощо.

усупереч позитивним тенденціям в краї й надалі не вистачало власного хліба, який доводилося завозити з інших провінцій імперії. Значно краще було розвинене тваринництво, яким переважно займалися селяни (91 % поголів'я). Воно все більше набувало товарного характеру. Так, на Буковині при гуральнях і поміщицьких маєтках постійно збільшувалася відгодівля великих буковинських волів (вагою 1000 кг і більше) на продаж. На Закарпатті традиційно розвивалося виноградарство.

3 Кооперативний рух. Українські селяни, господарюючи в ринкових умовах, стикалися з багатьма складними проблемами — збут продукції, придбання техніки, отримання позик у банках тощо. Для багатьох із них самостійне розв'язання цих проблем було надзвичайно складним процесом. Селяни,

а також міське дрібноремісниче населення й робітники за допомогою українських громадських діячів об'єднувалися в різноманітні *кооперативи* — споживчі, виробничі, кредитні тощо. У тогочасних політичних умовах кооперативний рух для українців став засобом захисту їх соціально-економічних інтересів, сприяв формуванню вмінь брати участь у діяльності самоврядних економічних організацій, був школою підготовки майбутніх громадських діячів.

У Наддніпрянській Україні багато зусиль для заснування нових кооперативів докладав «артільний батько» *М. Левитський* (1859—1936), який ще в 1887 р. організував в краї перші хліборобські спілки (артілі). Він створював також перші виробничі артільні в містах. Поширенню кооперативного руху сприяли численні статті М. Левитського про кооперацію та видана в 1901 р. брошура «Спілкова умова для хліборобських спілок». У 1905 р. в Полтавській, Київській та Подільській губерніях діяла найбільша в Російській імперії кількість споживчих кооперативів. Збільшення числа кооперативів обумовлювало необхідність створення кооперативних союзів. У 1901 р. виник Союз кредитової кооперації в Бердянську, у 1908 р. — Союз споживчої кооперації в Києві, у 1910 р. — Союз споживчої кооперації у Вінниці. Однак 1913 р. влада, намагаючись підпорядкувати українську кооперацію і включити її до системи російської кооперації, примусила ці союзи ліквідуватися. Упродовж 1900—1914 рр. кількість кооперативів у Наддніпрянщині постійно зростала. У 1900 р. тут діяло 450, у 1905 р. — 820, у 1910 р. — 2100 кооперативів усіх видів. У 1914 р. на селі та в містах діяло 3020 споживчих і 2477 кредитових кооперативів. За цим показником Наддніпрянська Україна посідала перше місце в Російській імперії.

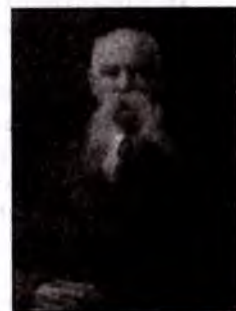
Успішно розвивався український кооперативний рух у Західній Україні. Його розгортанню в Галичині сприяла діяльність кооперативних

Н. Терещенко

Дж. Юз

М. Левицький

союзів — «Крайового союзу кредитового», «Крайового молочарського союзу» тощо. Важливе значення для зміцнення кооперативного руху мав проведений в 1909 р.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

у Львові товариством «Просвіта» Освітньо-економічний конгрес. На ньому представники українського кооперативного руху з Галичини й Буковини визначили основні ідейно-

організаційні засади подальшої кооперативної співпраці. Головним організаційним і координуючим центром українських кооперативів у Галичині був «Крайовий союз ревізійний», заснований 1904 р. У 1914 р. він охоплював 609 кооперативів. На Буковині в цей період діяло близько 150 селянських кас, що об'єднувалися в кооперативний союз «Селянська каса» (1903 р.). На Закарпатті кооперативний рух був розвинений менше, а існуючі кредитові спілки входили до угорських кооперативних союзів.

4 **Зміни в становищі населення.** Розгортання процесу індустріалізації на українських землях викликало чимало змін у суспільному житті. Провідні позиції поміщиків-землевласників у суспільстві послабилися. Впливове становище зберігали переважно ті з них, хто створював товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, переробні підприємства, укладав кошти (купував акції) в банки, заводи тощо. На Правобережжі такими були родини Бобринських, Потоцьких, Браницьких.

Дедалі більше міцніли вплив і значення буржуазії. За своїм складом в Україні вона була багатонаціональною верствою, в якій українці більшості не мали. Окрім них, до буржуазії належали росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці та представники інших народів. Вони або постійно перебували в Україні, або вкладали кошти у власні підприємства, живучи за кордоном. Серед тогочасної української буржуазії найбільш відомими були родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Сими́ренків та інших.

У зв'язку з розвитком промисловості відбувалося зростання кількості робітників. У промисловості Наддніпрянщини в 1910 р. було зайнято 475 тис. робітників. Найбільшими центрами зосередження промислових робітників на українських землях стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь.

Становище промислових робітників Наддніпрянщини було тяжким. Тривалість робочого дня законодавством не обмежувалася і становила 12—14,5 години на добу. Зокрема в Київському фабричному окрузі в 43 % робітників він становив 12—

Промислові робітники

Селяни

13 годин. Значного поширення набули понаднормові години. Переважна більшість підприємств працювала за відсутності техніки безпеки, що призводило до численних нещасних випадків. Так, у 1913 р. кількість потерпілих на металургійних заводах становила 31 % від загальної кількості працюючих. Заробітна плата не забезпечувала прожиткового мінімуму більшості робітників. Особливо низькою вона була на підприємствах легкої промисловості. Нестерпними залишалися житлово-побутові умови робітників. У 1913 р. щонайменше 70 % гірників Криворізького залізорудного басейну жили в бараках.

Ще складнішим було становище західноукраїнських робітників. Особливо важкі умови праці зберігалися на нафтопромислах і лісозаготівлі. Робочий день становив тут 11—16 годин на добу при високому рівні травматизму. Лише протягом 1902—1904 рр. на підприємствах Галичини сталося 8,5 тис. нещасних випадків.

Поширення ринкових відносин у сільському господарстві призвело до різкої поляризації українського селянства. Заможне селянство, як уже зазначалося, становило лише 5—8 % населення, а біднота — 80 %. Нестача землі й демографічний бум другої половини XIX ст. призвели до того, що в 1860—1910 рр. сільське населення в Наддніпрянщині збільшилося на 86 %, а площа селянських земель — на 32 %. Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн осіб. Це обумовило посилення трудової еміграції українських селян. Напередодні Першої світової війни селяни-переселенці з Наддніпрянщини найбільші громади утворили в Нижньому Поволжі (400 тис. осіб), Казахстані та Середній Азії (790 тис. осіб), на Далекому Сході (460 тис. осіб). Надзвичайно важким було економічне становище західноукраїнського селянства.

Зі звіту чиновника угорського міністерства хліборобства Едмунда Егана про обстеження умов життя селян Закарпаття

Міг би хто подумати, що в сих сторонах, забитих дошками від світу, бодай прожиток дешевий. Куди! Якраз навпаки! До половини зими з'їв кожний господар свої хліборобні зароби, а до жнив же дорого купленою стравою. За все платить він 18—20 % дорожче від міської ціни...

Руський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька капель молока, а в великосвяточний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба. Зрештою його поживою є вівсяний оціпок і — коли не бракне — бульба. Не дивно, що коли в інших гірських сторонах багато людей рослих, кріпких та здорових, у руському Підкарпатті подиблемо хіба недокровні, марні, пожовклі мари, безсильні, хиткі, нездалі до військової служби, карликуваті, золотушні (скрофулічні), віддані з розпуки п'янству, зниділі, ліниві та темні.

1. Які факти з життя закарпатських селян наводить автор документа? **2.** Які висновки можна зробити на їх підставі про життя селян?

Недостатньо розвинена західноукраїнська промисловість була нездатна забезпечити робочі місця селянам, що не мали можливості знайти засоби до існування на селі. Близько 100 тис. західних українців щорічно виїздило на сезонні роботи до Південної України, Бессарабії, Бельгії, Франції та Німеччини. Значною була кількість емігрантів, які переселялися до інших країн. Напередодні Першої світової війни українські громади із західноукраїнських переселенців налічували: у США — 300 тис. осіб, у Канаді — 170 тис. осіб, у Латинській Америці — 55 тис. осіб.

Висновки

За рівнем розвитку провідних галузей, концентрації виробництва та монополізації промисловість Наддніпрянської України посідала одне з перших місць у Російській імперії.

► У промисловості Західної України переважали видобувна й переробна галузі. Проте загальний рівень економічного розвитку краю був невисоким, він залишався відносно відсталим аграрно-промисловим регіоном.

► Незважаючи на деякі успіхи українські землі залишалися краєм із відсталим сільським господарством, де недостатньо застосовувалися сучасні знаряддя праці й сільськогосподарська техніка.

► Український кооперативний рух на початку ХХ ст. зберігав високі темпи розвитку.

► Розгортання індустріалізації спричинило зміни в соціальній структурі українського суспільства й становищі основних верств населення.

Запитання і завдання

1. Що таке концентрація виробництва? 2. Яка форма монополістичних об'єднань переважала в промисловості Наддніпрянщини? 3. У якому регіоні Наддніпрянщини переважало товарне зернове господарство? 4. Скільки відсотків населення працювало в сільському господарстві Західної України? 5. Які кооперативні союзи діяли в Західній Україні? 6. Назвіть імена відомих представників тогочасної української буржуазії.
- ★ 7. Якими були характерні риси розвитку промисловості на українських землях? 8. Охарактеризуйте розвиток сільського господарства в тогочасній Україні. 9. Яку роль у розвитку українського економічного життя відіграв кооперативний рух? 10. Охарактеризуйте зміни в суспільному житті України, спричинені розгортанням індустріалізації.
- ★ 11. Складіть порівняльну таблицю «Економічний розвиток українських земель на початку ХХ ст.».

Галузь господарства	Українські землі у складі	
	Російської імперії	Австро-Угорщини
Промисловість		
Сільське господарство		

- ★ 12. Визначте, які проблеми були найважливішими для соціально-економічного розвитку українських земель на початку ХХ ст. Якими шляхами їх було можливо розв'язати?

§ 2. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні

- ▶ 1. Якими були основні напрямки суспільно-політичного життя Наддніпрянської України в ХІХ ст.? 2. Якими були основні форми та прояви українського суспільно-політичного руху Наддніпрянщини в другій половині ХІХ ст.?

1 Особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України існувало кілька основних напрямків. У російському напрямку консерватори обстоювали збереження існуючого суспільно-політичного устрою Російської імперії, а ліберали, критикуючи самодержавство, виступали за перетворення Росії шляхом реформ на конституційну монархію. Власних політичних партій російські консерватори й ліберали до 1905 р. не мали. Російські радикали, що поділяли ідеали соціалізму та прагнули повалення самодержавства в Росії, діяли в краї досить активно. У середовищі переважно робітників пропагували свої ідеї представники Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), утвореної в 1898 р. Від 1903 р. вони розділилися на поміркованих мен-

Страйкарі. Харків

Студентська демонстрація біля Київського університету

шовиків, які надавали перевагу мирним методам діяльності, та більшовиків, які виступали за здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп утворилася *Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)*. Вони виступали за повалення самодержавства шляхом революції. Ідею встановлення диктатури пролетаріату есери відкидали. Вимоги запровадження загального виборчого права, республіки, демократич-

Пролетар — позбавлений засобів виробництва найманий робітник.

Соціалізація — усупільнення приватної власності.

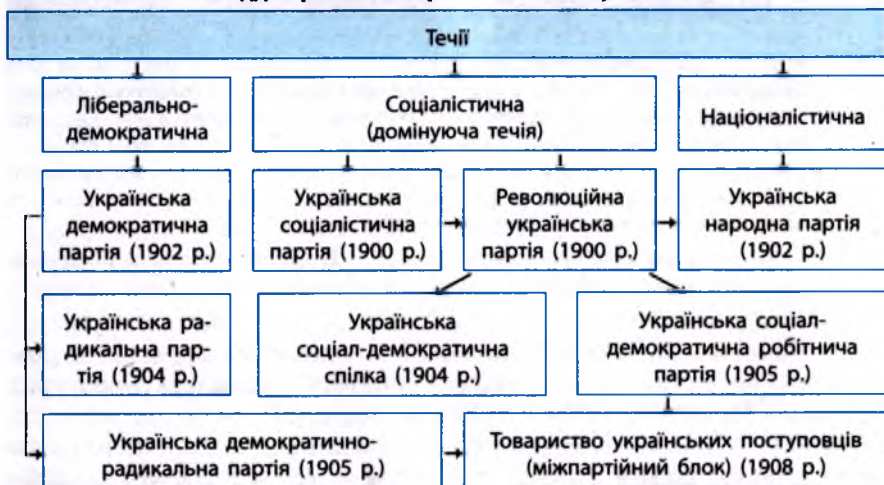
них свобод, робітничого законодавства та *соціалізації* землі забезпечували есерам досить значну підтримку в Наддніпрянщині.

На початку XX ст. вагоме місце в суспільно-політичному житті краю мав єврейський напрямок. Активно діяв, особливо в межах «смуги осілості», «Бунд» (у перекладі «союз») — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії», створений у 1897 р. Це була політична партія, яка захищала інтереси єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду. У 1898—1903 та 1906—1912 рр. «Бунд» на правах автономної організації входив до РСДРП. Польський напрямок у цей період активної ролі в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України не відігравав.

В українському напрямку Наддніпрянщини на основі громадських рухів, що розвивалися раніше, розпочали формуватися нові течії: із громадського руху — ліберально-демократична, зі студентського — соціалістична і націоналістична течії. Усі вони в цей період долали стадію організацій-

ного та ідейного становлення. Особливістю розвитку цих течій було те, що їхню соціальну базу становила майже виключно українська інтелігенція. Це було зумовлено недостатньою розвиненістю та структурованістю українського суспільства під владою Російської імперії.

**Український напрямок у суспільно-політичному житті
Наддніпрянської України на початку ХХ ст.**

2 Формування соціалістичної течії в українському напрямку.

Першу українську політичну партію в Наддніпрянській Україні створила студентська громада Харкова. 29 січня 1900 р. на зборах студентської молоді міста було ухвалено рішення створити *Революційну українську партію (РУП)*. Першими її членами стали Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський (сини відомих українських громадських діячів), Л. Мацієвич, Ю. Коллард та інші — загалом близько 10 осіб. Очолив партію Д. Антонович. Своїм гаслом РУП обрала вислів одного з провідних європейських соціал-демократів Є. Бернштейна: «Рух — усе, мета — ніщо».

Із проханням написати програму партії Д. Антонович звернувся до М. Міхновського. За два місяці у Львові її було видано окремою брошурою під назвою «Самостійна Україна».

Однак хоча ідею боротьби за державну незалежність України поділяли майже всі члени РУП, брошура «Самостійна Україна» не стала її офіційною програмою. Практична діяльність, зрештою, змусила значну частину рупівців відмовитися від цієї ідеї. Ще однією причиною того, що «Самостійна Україна» не

стала програмою партії, була відсутність у ній згадок про боротьбу за соціалізм, за яку виступали її члени.

Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

Кінець XIX ст. визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськості... Ті з'явища — се уружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів... Ми визнаємо, що наш народ також перебуває в становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і досягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розквіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності єсть метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом в сфері міжнаціональних відносин.

1. Яку провідну ідею проголошував автор? 2. Чим М. Міхновський аргументував необхідність боротьби за державну незалежність?

Основою української нації РУП уважала селянство й розгорнула серед нього агітаційну роботу. У виданих брошурах «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?» вони пояснювали, як влада й пани гноблять селян. Завдяки цьому рупівці здобули певний вплив на селі. Від 1902 р. Д. Антонович видавав часопис «Гасло», де РУП пропагувала свої ідеї. Практична робота партії стримувалася ідеологічною невизначеністю та строкатістю поглядів її членів, що були прибічниками європейської соціал-демократії, народницького соціалізму, анархізму, націоналізму тощо. Це обумовило вихід із неї частини членів.

Першими з РУП вийшли прибічники самостійності України на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили *Українську народну партію* (УНП). Також від РУП відокремилися прибічники ідей народників (М. Шаповал, М. Залізняка та інші), які пізніше, 1907 р., спробували створити українську есерівську партію. Водночас до РУП приєдналася *Українська соціалістична партія* (УСП, 1900 р.), що вела пропаганду ідей соціалізму серед робітників невеликих підприємств. Після цих перетворень партія остаточно визначилася як соціалістична. Це було закріплено в прийнятій 1903 р. програмі РУП, яка також висувала вимогу національно-культурної автономії України в межах Росії.

Протягом 1903 р. РУП зміцніла організаційно та збільшилася кількісно, її осередки з'явилися в більшості міст Наддніпрянщини. Розгортання діяльності партії занепокоїло владу

М. Міхновський серед прибічників у Харкові

Учасники повстання біля станції Люботин поблизу Харкова

і спричинило наприкінці 1903—1904 рр. хвилю арештів. Більшість керівників РУП було заарештовано або вони емігрували. Улітку 1904 р. на нелегальному з'їзді РУП, що був покликаний відновити діяльність партії, спалахнула суперечка між прихильниками та противниками самостійності України. Останні, очолювані М. Меленевським, залишили з'їзд й утворили нову партію — *Українську соціал-демократичну спілку (УСДС)*, яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Однак і після цього провідники РУП сперечалися про те, як поєднати боротьбу за соціалізм і національне визволення.

3 **Формування ліберально-демократичної течії в українському русі.** У 1903 р. представники поміркованого табору українських громадських діячів висунули проект програми *Загальноукраїнської безпартійної організації ЗУБО* — політичну платформу. Це був фактично план організації нової партії, яка виступала за проголошення автономії України та впровадження української мови в усіх сферах її життя. Соціально-економічні питання в проекті ігнорувалися. Після тривалої й запальної дискусії на з'їзді ЗУБО восени 1904 р. програму ухвалили та затвердили назву партії — *Українська демократична партія (УДП)*. Серед її лідерів були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Чеховський та інші.

Зі звернення «Від Української демократичної партії»

Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентського ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього, рівного, пропорційного і тайного голосування (без різниці статі, віри і національності).

2. Свобода особи, слова, віри (церква повинна бути відділена від держави). Свобода зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.

3. Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і в усіх громадських інституціях.

4. ...Ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим органічним статуті, виробленім будучим українським сеймом і запорученім основними загальнодержавними законами.

5. Щодо економічних питань...:

а) 8-годинний робочий день;

б) державну пенсію німцям, калікам і всім робітникам, що дожили 60-ти років.

6. Визнаючи, що орудувати землею можуть лише ті, що її обробляють, уважаємо конечним:

а) землі державні, удільні, кабінетні та монастирські на території України експропріювати у власність автономного краюого сейму;

б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої ж інституції., сейм повинен законом урегулювати орендне право відповідно до місцевих природних умов.

За іншими народами, які живуть на території України (Великороси, Жиди, Поляки та ін.), ми визнаємо рівне право з Українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб.

- ?** 1. Які загальнодемократичні перетворення прагнула здійснити УДП? 2. Яким убачала майбутнє України УДП? 3. Які соціально-економічні вимоги висувалися партією?

Висунута УДП програма була досить радикальною. Однак через деякий час керівники партії, які не були прибічниками революційних перетворень, переробили її, надавши більш поміркованого вигляду. Це перетворило її на досить аморфне й бездіяльне в політичній площині об'єднання. Єдиною дійсно корисною справою стала кампанія 1904 р., під час якої до різноманітних установ надсилалися звернення з клопотаннями про скасування обмежень на українське друковане слово за Емським указом 1876 р. У 1904 р. радикально налаштовані діячі відокремилися від УДП й утворили *Українську радикальну партію* (УРП). За програмними цілями остання майже не відрізнялася від попередньої. Налагодити серйозну партійну роботу УРП не змогла й обмежувалася широкою видавничою діяльністю.

4 **Формування націоналістичної течії в українському русі.** Визначником прагнень прибічників українського націоналізму на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні був М. Міхновський. За своїм змістом ці погляди, що панували серед невеликої частини молодого інтелігенції, можна визначити як самостійницькі. Зокрема у своїй брошурі «*Самостійна Україна*» М. Міхновський заявив, що є «одна, єдина, неподільна,

вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі», а головними гнобителями українців проголосив росіян. Одним із його висновків було: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишитья на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

У 1902 р., як уже зазначалося, М. Міхновський та його однодумці (брати С. та В. Шемети, О. Макаренко, І. Бойко, М. Базькевич та інші) утворили Українську народну партію, започаткувавши існування націоналістичної течії в українському русі. Проголосивши гасло «Україна для українців», основним засобом здобуття незалежності вони вважали збройне повстання. При цьому майбутню самостійну Україну члени УРП бачили лише соціалістичною.

Брошура «Самостійна Україна». 2002 р.

Із програми Української народної партії

Українська народна партія визначає соціалістичний ідеал яко єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищити сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і панованні.

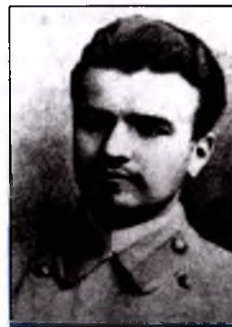
Цей ідеал такий: взагалі зняття виробу, фабрики і заводи, на землі, оселеній українським народом мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) — Українцям-хліборобам...

Свідомому робітнику-Українцю зовсім не секрет той факт, що робітники і селяне-поляки хочуть захопити політичну власть на своїй землі, Москалі на своїй, Литовці на своїй... Український пролетаріат мусить захватити політичну власть на Україні, аби забезпечити собі щасну будучину...

Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного строя і соціалістичного оброблення землі — це наш ідеал...

До загалу українського народа:

1. Незайманість особи і мешкання.
4. Рівноправність жінок.
6. Відповідальність урядовців перед громадянами.
8. Свобода українського друку, слова і просвіти, свобода національності, релігії, совісті, переконань. Свобода зборів, товариств, спілок, організацій.
9. Вибори до парламенту, до управ; взагалі до усіх виборних інституцій...

Д. Антонович

М. Русов

Вільна українська школа низша середня і вища в рідній мові. Українська мова в суді і адміністрації.

Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель... такі — Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжє, Кубань, Чорноморіє, Полісся, Галичина і т. д.

- ?** 1. Яким був зміст соціалістичного ідеалу УНП? 2. Які соціально-економічні перетворення збиралася здійснити партія? 3. Які загальнодемократичні перетворення вона відстоювала?

До складу УНП входили переважно українська інтелігенція, причому заможна, студенти та дрібні землевласники. Впливу в масах партія не мала й існувала лише як об'єднання однодумців. Практична діяльність партії зводилася до видання брошур і часописів. У 1904 р. у складі УНП було створено бойову групу «Оборона України», яка намагалася сприяти досягненню цілей партії збройними методами. Найвідомішими її акціями були спроби підірвати пам'ятник російському поету О. Пушкіну в Харкові та царські монументи у великих містах.

i

Замах на пам'ятник О. Пушкіну в Харкові УНП присвятила річниці Переяславської угоди 1654 р. Під пам'ятник, що стояв в університетському сквері, було закладено вибухівку та партійні листівки, які після вибуху мали розлетітися на всі боки. Текст листівок пояснював мету акції: Пушкін ображав гідність України у своїх творах, особливо в поемі «Полтава». Крім цього, пам'ятник російському поету на українській землі проголошувався зайвим, доки не буде дозволено безперешкодно встановлювати тут пам'ятники українським письменникам.

!

Висновки

У суспільно-політичному житті Наддніпрянської України, в умовах загострення соціальних суперечностей початку XX ст., співіснували три основні напрямки — російський, єврейський та український.

► Український напрямок представляли соціалістична, ліберально-демократична та націоналістична течії. Розв'язання тогочасних гострих соціальних проблем переважна більшість представників партій українського напрямку пов'язували з реалізацією соціалістичної ідеї.

?

Запитання і завдання

1. Коли утворилася Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів)? 2. Які три течії існували в українському напрямку суспільно-політичного життя? 3. Хто був автором брошури «Самостійна Україна»? 4. Коли утворилася РУП? 5. Яким убачала майбутнє України УДП? 6. Коли утворилася УНП?
- ★ 7. Охарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянщини на початку XX ст. 8. Як відбувався розвиток соціалістичної течії українського

напряму суспільно-політичного життя? **9.** Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравала ліберально-демократична течія українського напрямку? **10.** Яким бачили майбутнє України прибічники націоналістичної течії українського напрямку?

- ★ **11.** Складіть таблицю «Українські партії Наддніпрянської України на початку ХХ ст.».

Назва партії	Дата створення	Течія	Лідери	Програмна мета

- ★ **12.** Чому, на вашу думку, націоналістична течія не здобула значної підтримки в українському русі?

§ 3. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях

- **1.** Якими були основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.? **2.** Як у цей період розгортався український національний рух у Західній Україні? **3.** Як утворилися українські політичні партії в Галичині?

1 Особливості розвитку українського руху в Галичині на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. в Австро-Угорській імперії значно активізувалося суспільно-політичне життя. У різних регіонах точилися суперечки про необхідність реформування її державного устрою, виникали невідомі раніше політичні об'єднання, виділялися нові лідери з власним баченням розв'язання проблем. Така ситуація спостерігалася і на західноукраїнських землях. Для суспільно-політичного життя Галичини визначальним залишалася польсько-українське протистояння. Діячі польського руху, ведучи боротьбу за відродження своєї державності, фактично ігнорували права українців. Однак на початку ХХ ст. залишати поза увагою український рух у Галичині вже було неможливо. Завдяки діяльності українських політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств тощо із пригнобленої безправної селянської маси сфор-

Український П'ємонт.
Карикатура

мувалося свідоме своїх політичних інтересів українство. Це спричинило зміну в співвідношенні сил між поляками та українцями в Галичині. Хоча перші й надалі утримували владу в краї, українці значно перевищували їх своєю свідомістю та згуртованістю. Завдяки цьому українські діячі розгорнули боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців. Її основними формами були передвиборча агітація, демонстрації, сутички з поліцією, народні віче, парламентська діяльність тощо. Політична боротьба поєднувалася із соціальними протестами галицьких селян і робітників. Водночас розгорталася робота з організації українського національного життя: стабільно діяла мережа освітніх культурних, наукових установ, кооперативів тощо.

Вагомі здобутки українського руху в Галичині в обстоюванні національних інтересів українців, досягнуті наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., свідчили про набуття ним загальноукраїнського характеру. Унаслідок цього тогочасні українські діячі вважали Галичину «українським П'ємонтом».

Зі статті М. Грушевського «Український П'ємонт» у журналі «Український вестник» 28 травня 1906 р.

В міру того, як національний український рух у Галичині міцнів і з стадії наївного романтизму переходив до вирішення завдань культурного, соціального і політичного розвитку народу, літературна і громадська українська діяльність, що велась у ній місцевими й українськими силами Росії, набуває все більше значення для всіх українських земель. В останнє десятиріччя ХІХ ст. Галичина, незважаючи на власні досить важкі умови національного і економічного існування, стає центром українського руху і щодо українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювалися і вдосконалювалися засоби національного культурного та політико-громадського відродження українського народу.

1. Що таке П'ємонт? Яку роль він відіграв в італійському національному відродженні? **2.** У чому, на думку М. Грушевського, полягають можливості Галичини відіграти роль «українського П'ємонту»?

На початку ХХ ст. україно-польські відносини в Галичині загострилися. Протистояння викликало перш за все селянське питання, боротьба за університет, проведення виборчої реформи та надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини.

2 Активізація українського руху в Галичині на початку ХХ ст.

У 1900 р. українськими громадськими діячами було проведено в Галичині й Буковині численні народні віча під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини і при-

еднання до останньої українських земель Буковини. Так, на студентському віці у Львові 14 липня 1900 р. тодішній студент, а згодом визначний громадський діяч Л. Цегельський виголосив програмну заяву: «Залишається одне — створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація». Прагнучи досягти підтримки цієї ідеї, українські громадські діячі йшли до сіл. Допмагаючи українським селянам боротися за свої права, вони водночас сприяли усвідомленню ними необхідності бути господарями на власній землі. У 1902 р. селяни, підтримувані активістами *Русько-Української радикальної партії* та *Української національної демократичної партії*, розпочали масовий страйк у великих маєтках Східної Галичини, вимагаючи підвищення платні та впорядкування процесу еміграції. У своїх відозвах селянські страйкові комітети закликали: «Браття, не в Канаді і не в Бразилії наш хліб! Наша Канада і Бразилія на тій землі, котру наші прадіди кров'ю заливали, за котру батьки і діди були брали». У страйку брало участь близько 200 тис. селян і сільськогосподарських робітників. Керували ним місцеві осередки українських партій. Завдяки цьому страйк набув водночас характеру соціального й національного протесту. Перелякані польські поміщики намагалися забезпечити підтримку польської громадськості Галичини поширенням націоналістичних закликів: «Українці хочуть витіснити нас зі спадкових земель!». Проте страйкарі, незважаючи на ці заклики та сотні арештів, трималися. Зрештою поміщики поступилися й задовольнили більшість вимог протестуючого селянства.

Колишня будівля гуртожитку, який належав Народному Дому

Будинок товариства ім. Качковського у Львові

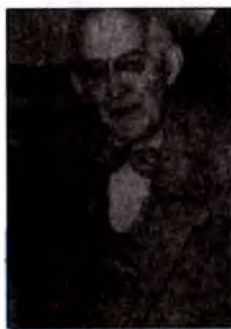
3 **Боротьба за український університет.** Боротьба за український університет стала важливим питанням для Галичини. Австрійська влада в 1871 р. дозволила замінити у Львівському університеті німецьку мову викладання на польську або українську. Оскільки рішення про це приймали викладачі університету, більшість з яких становили поляки, то цей навчальний заклад перейшов на польську мову викладання. Протести студентів-українців та української громадськості стосовно цього ігнорувалися.

За підтримки українських політичних партій краю студенти розгорнули боротьбу за створення у Львові українського університету. 8 жовтня 1901 р. відбулося академічне віче, на якому поряд зі студентами, що висували цю вимогу, був присутній М. Грушевський. Це віче започаткувало серію політичних демонстрацій на підтримку українського університету. Справа набула розголосу. Голова УНДП, посол австрійського парламенту Ю. Романчук 19 листопада 1901 р. вніс на розгляд палати депутатів резолюцію щодо заснування українського університету у Львові. Одночасно з цим у Львові близько 440 студентів-українців оголосили бойкот Львівському університету, подали заяви на вихід із нього та виїхали продовжувати навчання до Відня, Праги й Кракова. Акція привернула увагу громадськості краю до цієї проблеми. Проте поляки йти на поступки українцям не бажали. Міська рада Львова навіть закликала польську молодь силою не допустити заснування українського університету. Польські студенти створювали «бійки», які нападали на студентів-українців. Останні у відповідь організовували власну самооборону.

Віденський уряд, намагаючись розв'язати конфлікт у Галичині, у 1912 р. надіслав інструкції до адміністрації краю, вимагаючи не допускати різного ставлення до поляків та українців. Значно збільшувалися грошові видатки на культурні й господарські потреби українців Галичини. Уряд зобов'язувався запровадити українську мову в навчальний процес Львівського університету та діяльність державних установ краю. До 1916 р. у Львові для українців мав бути збудований окремий університет.

К. Трильовський

Л. Цегельський

4 **Боротьба за загальне виборче право та реформу крайового статуту.** Галицькі народовці закликали українців краю вести боротьбу за введення загального виборчого права. Завдяки цьому вони змогли б здобути представництво в австрійському парламенті та крайовому сеймі, відповідне до своєї кількості у складі населення. 22 січня 1906 р. австрійський імператор Франц Йосиф зустрівся з делегацією, очолюваною галицьким греко-католицьким митрополитом А. Шептицьким. Учасники зустрічі звернулися до митрополита з проханням про зміни у виборчому законодавстві для населення краю. На підтримку цих вимог у Львові 2 лютого 1906 р. відбулося народне віче, в якому взяли участь близько 50 тис. осіб.

У січні 1907 р. австрійська влада здійснила реформу системи виборів до парламенту держави, згідно з якою в країні вперше запроваджувалося загальне й рівне виборче право. У результаті реформи на виборах у травні 1907 р. українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини і п'яти депутатів від Буковини. Однак польська адміністрація краю постійно переслідувала український рух у Галичині, різними способами перешкоджала українцям здійснювати на виборах своє волевиявлення. У 1908 р. під час виборів до Галицького крайового сейму, за її сприяння здійснювалися махінації з виборчими округами, підтасовка бюлетенів у день виборів і розправи над виборцями-українцями. Так, у день голосування внаслідок побиття жандармами були поранені й навіть загинув серед українських селян. 12 квітня 1908 р. у Львові український студент М. Січинський застрелив намісника Галичини польського графа А. Потоцького, вважаючи його винним у цьому.

У Галицькому сеймі українські депутати вели наполегливу боротьбу парламентськими методами (подання, запити, петиції, переговори, обструкції тощо) за права українців краю. Австрійська влада не бажала загострення конфлікту з українцями в Галичині, особливо в умовах наближення війни, і змусила поляків піти на поступки. 14 лютого 1914 р. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту, згідно з якою галицькі українці збільшили своє представництво до 62 місць, тобто 27 %. Це порушувало монополію поляків на владу в Галичині та відкривало для українського руху перспективи для подальшої боротьби за поділ краю на польську й українську частини. Однак реформу сейму так і не було здійснено, оскільки за кілька місяців розпочалася Перша світова війна.

5 Діяльність організацій «Сокіл» і «Січ». Галицькі народовці, за досвідом чехів, стали організовувати товариства для пробудження національної свідомості й національно-патріотичного виховання молоді. У 1894 р. на загальних зборах у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство «Сокіл». Завданнями товариства, за його статутом, були фізичне вдосконалення його членів і проведення культурно-просвітницьких заходів із метою виховання почуття національної єдності. У 1914 р. в Галичині та Буковині діяли 974 осередки «Сокола», до яких входило близько 33 тис. осіб.

У 1900 р. в селі Завалле Снятинського повіту К. Трильовський заснував першу українську фізкультурно-спортивну організацію «Січ». Згодом організації з такою назвою з'явилися в інших повітах Галичини й Буковини. У 1913 р. в Галичині діяло понад 900 первинних осередків «Січі», до яких входило близько 80 тис. осіб. У роботі товариств наголошувалося на необхідності розвитку історичних традицій українського народу, сприянні патріотичному й фізичному вихованню української молоді. У 1912 р. організацію перейменували на «Український січовий союз».

У 1911 р. у Львові було утворено дитячо-молодіжну організацію «Пласт», покликану виховувати українську молодь на морально-християнських засадах і розвивати в ній почуття патріотизму.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «Сокола», «Січі» та «Пласту» було проведення спільних сільських, повітових, крайових демонстрацій і спортивних змагань. У спортивному святі, проведеному в 1914 р. у Львові, брало участь близько 12 тис. членів цих трьох організацій.

6 Ідея сепаратизму. Напередодні Першої світової війни серед діячів українського руху Галичини набула поширення ідея використання можливих міжнародних воєнних конфліктів для здобуття незалежності України, або ідея *сепаратизму*.

У грудні 1912 р. на спільному таємному засіданні трьох головних українських політичних партій Галичини (РУРП, УНДП та УСДП) було прийнято заяву, в якій говорилося, що «з огляду на добро і будучність української нації по обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України». Подібне

Сепаратизм — прагнення до відокремлення, відособлення від держави якої-небудь області або регіону.

Галицький крайовий сейм

Українські видавці у Відні

рішення ухвалив також *II Всеукраїнський студентський з'їзд* у Львові в липні 1913 р. На з'їзді з обґрунтуванням цієї ідеї виступив Д. Донцов. Пізніше реферат його доповіді вийшов окремою брошурою «Сучасне політичне становище нації і наші завдання».

Із брошури Д. Донцова «Сучасне політичне становище нації і наші завдання»

Не буду розважувати тут... автономізму і сепаратизму, бо уважаю це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зрвання злуки з нею — політичний сепаратизм... Всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії і наблизиться час остаточного визволення нашого краю.

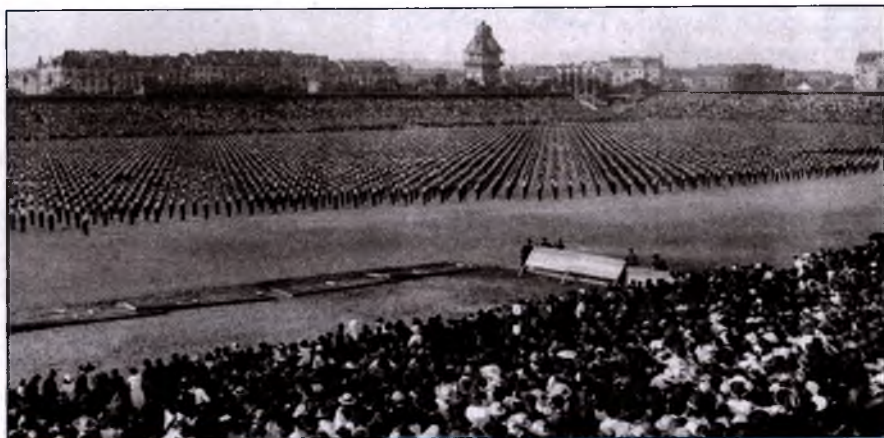
1. У чому Д. Донцов убачав зміст ідеї українського сепаратизму? **2.** Чому автор виступав за поразку Росії у війні з Австрією?

7 Відродження галицького москвофільства. На початку

XX ст. старорусинсько-москвофільський напрямок українського руху в Галичині зменшив свій вплив, незважаючи на те, що москвофіли мали досить розгалужену мережу громадських і культурно-освітніх установ — Ставропігійний інститут, Народний дім, Товариство ім. Качковського, різноманітні фонди, училища, культурно-освітні заклади.

У 1900 р. галицькі москвофіли проголосили «новий курс», в основі якого була ідея цілковитого ототожнення з Росією. Вони заснували *Російську народну партію*, очолювану *В. Дудикевичем*, яка отримувала велику грошову допомогу від російського уряду й одночасно підтримувалася місцевою польською аристо-

Зліт «Сокола». Львів

кратією, що намагалася розколоти український рух. У 1908 р. на Новослов'янському конгресі в Празі галицькі поляки домовилися з росіянами, що польська адміністрація в Галичині буде підтримувати місцевих москвофілів, щоб знищити український національний табір. Це польсько-російське порозуміння стало основою кривавих виборів до Галицького сейму в 1908 р. Саме тому намісник Галичини А. Потоцький напередодні виборів надав підтримку москвофілам і пообіцяв, що «влаштує українцям нове Берестечко». Завдяки цьому москвофіли провели до крайового сейму вісім своїх депутатів проти 12 українських.

Подальше загострення стосунків між українцями і поляками в краї призвело до втручання австрійської влади. Після владнання польсько-українського конфлікту москвофіли опинилися осторонь боротьби. На виборах до Галицького сейму в 1913 р. вони не змогли отримати жодного депутатського мандата. Однак вони зберігали досить вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини. У 1914 р. мережа підпорядкованих їм установ налічувала 300 культурно-освітніх організацій і 106 кооперативів.

8 Український рух на Буковині та Закарпатті на початку XX ст.

Суспільно-політичне життя тогочасної Буковини значно поживалося. Політичною сенсацією 1903 р. у краї стало утворення в місцевому сеймі «Вільнодумного союзу». Його засновниками стали три найвпливовіші постаті суспільно-політичного життя Буковини — лідер українських народовців М. Василько, лідер румунських націонал-демократів А. Ончул і лідер єврей-

ської сіоністської партії Б. Штраухер. Члени союзу прагнули по-новому розв'язати проблеми краю: вони заявили, що на перше місце висувають вимоги покращення соціально-економічного становища, розширення політичних прав, а також задоволення національних потреб усіх народів, які населяють Буковину. У 1905 р. через суперечності між його членами союз розпався.

12 листопада 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «*Національну раду русинів на Буковині*», яку неофіційно називали національно-демократичною партією, підкреслюючи цим ідейну спільність із подібною партією в Галичині. Партія виступала за запровадження загального, рівного й прямого виборчого права, у сільському господарстві висувала завдання розвивати спілчанський рух, обґрунтовуючи національні потреби українців, визнавала таке саме право за іншими націями краю.

У червні 1907 р. від «Національної ради русинів на Буковині» відокремилася ліве крило й заснувало *Радикальну партію*. Визволення українського народу ця партія пов'язувала з широкими соціально-економічними перетвореннями та встановленням соціалізму. Майже одночасно на Буковині сформувалася *Українська соціал-демократична партія*. Партія проповідувала ідеї марксизму, вимагала докорінних змін у суспільстві. Однак більшість гасел соціал-демократів були незрозумілими для селян, а робітників у краї було дуже мало.

У 1907 р. на Буковині відбулися вибори до австрійського парламенту за новим виборчим законом. У всіх українських виборчих округах перемогли кандидати «Національної ради русинів на Буковині». Уперше після 1848 р. буковинські українці обрали п'ять депутатів. У лютому 1910 р. «Національна рада» об'єдналася зі створеним одним із лідерів народовців С. Смаль-Стоцьким товариством «*Руська рада*» (її називали також «*мужицька партія*») у нову партію під назвою «*Руська рада*». У 1912 р. вона розпалася. Колишні члени «Національної ради» оголосили про створення *Національно-демократичної партії*, а прибічники С. Смаль-Стоцького — *Української народної партії*. Однак до початку війни обидві партії остаточно не сформувалися.

У 1911 р. відбулися останні вибори до Буковинського крайового сейму. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від радикалів і соціал-демократів. Москвофіли на виборах зазнали цілковитої поразки.

На початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті Закарпаття панівні позиції зберігав москвофільський напрямок. Однак у цей час зародилося й народовство. Молоді русинські діячі, які заснували його, шукали нові засоби для забезпечення

Символ товариства
«Сокіл»Символ організації
«Пласт»

Д. Донцов

виживання свого народу в умовах мадяризації. Переконавшись у безперспективності москвофільства, вони звинувачували його прибічників у занепаді русинського національного життя в краї. Вирішальним кроком стала відмова закарпатських народовців від використання російської мови та вибір ними як мови освіти й літератури народної мови.

Друкованим органом народовського руху в краї став тижневик «Наука», що виходив від 1897 р. Його головним редактором від 1903 р. був А. Волошин, якому згодом судилося відіграти визначну роль в історії Закарпаття. Розвиток народовства в краї відбувався під впливом і в тісній взаємодії з українським рухом Галичини. Зокрема праці закарпатських учених і громадських діячів друкувалися у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а громадські діячі Галичини (І. Франко, С. Томашівський, В. Гнатюк та ін.) докладали чимало зусиль для ознайомлення світової громадськості з безправним становищем закарпатських русинів.

Роль народовців на початку століття в суспільно-політичному житті Закарпаття була досить скромною. Це була цілком аполітична діяльність, що обмежувалася питаннями мови, літератури, історії й освіти. Народовці не прагнули надання краю автономії або самоврядування, не виступали за його приєднання до решти українських земель. Головним завданням вони вважали збереження тих проявів національного життя, які в майбутньому сприятимуть відродженню Закарпаття.

! Висновки

На початку ХХ ст. вагомі здобутки українського національного руху в Галичині перетворили її на «український П'ємонт».

► Унаслідок наполегливої боротьби українці Галичини, спираючись на свої по-

літичні партії, змогли досягти певних результатів у боротьбі за український університет, загальне виборче право та реформу крайового статуту.

► Досить вагомими були успіхи тогочасного українського руху на Буковині. У краї виникли українські політичні партії. На Закарпатті український національний рух залишався досить слабким.

Запитання і завдання

1. Коли відбувся масовий селянський страйк у Галичині? 2. Яку акцію вчинили в 1902 р. студенти-українці Львівського університету? 3. Хто очолював делегацію українців Галичини, яка в 1906 р. звернулася до імператора з проханням змінити в краї виборче законодавство? 4. Що таке сепаратизм? 5. Коли утворилася «Національна рада русинів на Буковині»? 6. Назвіть друкований орган народовців Закарпаття на початку ХХ ст.
- ★ 7. Охарактеризуйте особливості українського руху в Галичині на початку ХХ ст. 8. Наведіть факти, що свідчать про залучення галицького селянства до політичної боротьби. 9. Як відбувалася боротьба за український університет? Чому вона набула такої гостроти? 10. Якими були здобутки галицьких українців у боротьбі за виборчу реформу в краї? 11. Чим була зумовлена поява ідеї сепаратизму? 12. Охарактеризуйте розвиток українського руху на Буковині й Закарпатті.
- ★ 13. Складіть розгорнутий план за темою «Здобутки українського національного руху в Західній Україні на початку ХХ ст.».
- ★ 14. Порівняйте суспільно-політичні рухи в Україні та світі на початку ХХ ст.

§ 4. Події революції 1905—1907 рр. в Україні

- 1. Яким було становище різних верств населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст.? 2. Якими були особливості розвитку українського руху в тогочасній Наддніпрянщині? 3. Яка національна політика здійснювалася російською владою щодо українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.?

Початок революції. Революційні події в Наддніпрянській Україні в січні—серпні 1905 р.

Початок ХХ ст. ознаменувався ускладненням внутрішньополітичного становища в Російській імперії. Економічна криза та поразка в російсько-японській війні 1904—1905 рр. підірвали авторитет влади. Нерозв'язаність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл до участі в управлінні державою, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя до вибуху народного невдоволення. У різних регіонах Російської імперії проходили демонстрації та страйки,

Весна 1905 р. Худ. С. Масловський

9 січня 1905 р. Кавалеристи затримують рух до Зимового палацу в Санкт-Петербурзі

де висувалися політичні вимоги. У неділю 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, учасники якої прагнули вручити цареві петицію стосовно поліпшення умов праці. Проте влада розцінила це як бунт і наказала військам стріляти по демонстрантах. Загинуло близько тисячі осіб. Події «Кривавої неділі» викликали загальне обурення й стали початком революції 1905—1907 рр.

У січні 1905 р. в імперії страйкувало близько 440 тис. робітників. Про припинення роботи оголосили робітники багатьох промислових підприємств Наддніпрянської України. На кінець лютого тут було зафіксовано 105 страйків, у яких брали участь 70 тис. робітників. Страйкова хвиля поступово посилювалася. Протягом квітня—серпня 1905 р. в Наддніпрянщині відбулося 300 страйків, у яких брали участь понад 100 тис. робітників. Улітку страйкова боротьба набула переважно політичного характеру. Страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!». Одночасно розгортався селянський рух, який мав стихійний характер і в основному завершувався погромом поміщицьких маєтків.

Під впливом виступів робітників і селян похитнулася надійна раніше опора російської влади — армія. Першим великим виступом у збройних силах Російської імперії стало повстання на броненосці «Потьомкін» 14 червня 1905 р., більшість матросів якого були українцями. Одним із небагатьох офіцерів, що підтримали повсталих, став інженер-механік О. Коваленко. Він був одним із засновників РУП, а під час повстання входив до складу революційного комітету, що керував ним.

Після прибуття до Одеси повсталі вирішили підтримати місцевих страйкуючих робітників. Спроба вірних владі 12 кораблів Чорноморської ескадри розстріляти бунтівний броненосець провалилася. Матроси ескадри відмовилися стріляти

в «Потьомкіна» і зустріли його вигуками «Ура!». Побоюючись поширення повстання на інші кораблі, російське командування відвело їх до Севастополя. 25 червня 1905 р. в умовах нестачі вугілля й провіанту повсталий «Потьомкін» увійшов до румунського порту Констанца та здався владі. Повстанці стали політичними емігрантами, а деякі згодом таємно повернулися на батьківщину.

Розвиток революції змусив владу піти на поступки. 18 лютого 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест, у якому оголосив про створення спеціальної комісії для з'ясування причин заворушень та оприлюднив свій намір скликати законодавчу Державну думу. 6 серпня з'явився новий маніфест про створення виборного законодавчого органу Державної думи. Ліберальні кола цей крок влади задовольнив, проте революцію він не зупинив.

2 Жовтневий страйк. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його наслідки. На початку жовтня 1905 р. в Москві та Петербурзі розпочався загальноросійський політичний страйк. Головними політичними вимогами страйкарів були запровадження демократичних свобод і скликання Установчих зборів. У Наддніпрянській Україні страйк підтримало понад 120 тис. осіб. Прагнучи його придушити, уряд запровадив у країні військовий стан. Навчання у вищих навчальних закладах було призупинено, фабрики й заводи взяли під контроль війська та поліція. Проте страйк тривав. У Харкові та Катеринославі відбулися збройні сутички страйкарів із поліцією.

Під час Жовтневого політичного страйку виникли нові форми самоорганізації робітників — *Ради робітничих депутатів*. Вони відігравали роль органів влади робітників. Перша Рада виникла на початку жовтня 1905 р. в Катеринославі. Усього впродовж жовтня-листопада Ради з'явилися в 50 містах і робітничих поселеннях Наддніпрянщини. Одночасно зі створенням Рад відбувалося об'єднання робітників у професійні спілки. В Україні за роки революції утворилося 280 профспілок, що об'єднували кілька тисяч працівників.

Наростання хвилі народних протестів примусило імператора Миколу II оприлюднити 17 жовтня 1905 р. *Маніфест «Про вдосконалення державного порядку»*, яким народу «дарувалися» громадянські свободи — недоторканності особи, друку, совісті, зборів, зібрань, спілок. У ньому містилася також обіцянка залучити до виборів до Державної думи всі верстви населення й визнати Думу законодавчим органом, без схвалення якого жодний закон не набуватиме сили.

17 жовтня 1905 р. Худ. І. Рєпін

Броненосець «Потьомкін»

Маніфест спричинив розкол серед прихильників революції. Ліберали вважали боротьбу з владою виграною. Радикали прагнули продовжити революцію та знищити самодержавство. Консерватори від прибічників влади вимагали скасування Маніфесту й збереження самодержавства.

У Наддніпрянській Україні після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня ситуація залишалася напруженою. Радикали ор-

Чорносотенці — спільна назва членів крайньо правих організацій у Росії в 1905—1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

ганізували мітинги, закликаючи до повалення монархії. Відбувалися єврейські погроми, організовані *чорносотенцями*. Останні вважали євреїв, які становили значний відсоток революціонерів, винуватцями революції. Найбільші погроми відбулися в Києві, Одесі, Катеринославі та міс-

тах Донбасу. Вони тривали кілька днів, супроводжувалися загибеллю десятків людей, підпалами й нищенням майна. Так, під час погрому в Києві 223 особи дістали поранення і 23 загинули. Придушували ці виступи за допомогою армійських підрозділів.

Поява Маніфесту 17 жовтня суттєво змінила суспільно-політичне життя як Російської імперії в цілому, так і Наддніпрянської України. Проголошені ним політичні свободи привели до появи нових легальних загальноросійських партій. Ліберали утворили «Союз 17 октября» (октябристи) та *Конституційно-демократичну партію* (кадети). Найвпливовішою організацією *консерваторів-чорносотенців* став «Союз русского народа». Загальноросійські партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів стали легальними й використали це для посилення боротьби із самодержавством. Усі загально-

Учасники Горлівського збройного повстання у в'язниці

Пам'ятник Сорочинській трагедії

російські партії активно діяли в Наддніпрянщині. Українські політичні партії також перейшли від нелегальної роботи до відкритої пропаганди й діяльності.

3 Селянський рух. Уже з перших місяців революції активізувалося селянство. Вістря боротьби селян було спрямоване проти поміщиків, у яких вони вбачали своїх головних ворогів. У січні—березні 1905 р. заворушення виникали переважно в окремих селах, де відносини між поміщиком і громадою були особливо складними. Селяни громили поміщицькі маєтки, розкрадали майно, захоплювали й перерозподіляли землі, іноді вбивали поміщиків або управителів.

У травні-червні 1905 р. виступи селян охопили цілі райони. У червні вони вирували в 64 із 94 повітів дев'яти губерній Наддніпрянщини. На той час завдяки агітації загальноросійських та українських соціалістичних партій боротьба селян стала набувати організованого характеру, з'явилися політичні гасла. Серед селян розповсюджувалися прокламації із закликами підтримувати боротьбу робітників проти самодержавства. Улітку 1905 р. було сформовано Всеросійський селянський союз. Особливо активно його місцеві комітети діяли в губерніях Наддніпрянщини.

Восени 1905 р. відбувся новий підйом селянських виступів, які подекуди супроводжувалися збройними сутичками з поліцією та армією. Кривава драма розігралася в селі Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, де в грудні 1905 р. відбулося одне з найбільших повстань селян у роки революції.

і Приводом до повстання селян у селі Великі Сорочинці стала спроба арешту 17 грудня місцевого вчителя Г. Безвіконного за революційну агітацію. Обурені селяни затримали поліцейського пристава, місцевого урядника й вигнали їх із села. Обраний на загальному мітингу селянський комітет звернувся до полтавського губернатора з проханням не карати вчителя, вирішив не платити податків, не давати новобранців в армію та закрити шинки. У відповідь на дії повсталих губернатор відправив до села козаків. Каральному загону протистояло близько 5 тис. селян. Між козаками й селянами спалахнула сутичка, в якій були вбиті й поранені з обох сторін. Загинув командир козачого загону. 21 грудня в селі з'явився новий каральний загін із гарматами. Почалася розправа над повстанцями. Погрожуючи зброєю, козаки зігнали селян на майдан, протягом чотирьох годин тримали на колінах і катували керівників повстання. Потім упродовж кількох днів активних учасників повстання карали різкими, а 19 селян заарештували й пізніше відправили на каторгу. Громадськість України та Росії була обурена розправою над сорочинськими селянами, про яку дізналася з нарису «Сорочинська трагедія» російського письменника В. Короленка, який жив у Полтаві.

4 **Наростання революційних подій. Грудневі збройні повстання.** Восени 1905 р. розігралися революційні виступи на флоті та в армії. 11—16 листопада 1905 р. відбулося повстання моряків на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі, очолюване лейтенантом П. Шмідтом. Розпочалося воно на крейсері «Очаків», до якого приєдналися 12 кораблів. Повстання було придушене, а його керівника за вироком суду розстріляно. 18 листопада 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (близько 800 осіб), очолювані підпоручиком Б. Жаданівським, вийшли на вулицю та приєдналися до страйкуючих робітників Південноросійського заводу. Урядові війська відкрили вогонь по об'єднаній колоні солдатів і робітників. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб. Жаданівського засудили до розстрілу, який замінили на безстрокову каторгу. Збройні виступи військових відбувалися також в інших гарнізонах. Узагалі в 1905 р. в Наддніпрянщині у виступах солдатів і матросів брали участь близько 15 тис. осіб.

Кульмінацією революції 1905—1907 рр. стало збройне повстання, яке під керівництвом російських соціал-демократів та есерів розпочалося 7 грудня 1905 р. в Москві. 12—16 грудня збройні повстання спалахнули в Катеринославі, Харкові, Олександрівську та містах Донбасу.

і Найбільшого розмаху набрало повстання робітників Донбасу. Центром подій стала Горлівка. Тут 16 грудня поліція розстріляла страйкарів, загинуло 18 осіб. Того ж дня страйковий комітет розпочав підготовку до збройного повстання.

До Горлівки прибули близько 4 тис. озброєних дружинників. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. За кілька годин, отримавши підкріплення, вони перейшли в контрнаступ. Після 6-годинного запеклого бою дружинники залишили Горлівку. У бою загинуло близько 300 повстанців.

15—18 грудня регулярні військові частини придушили повстання в Москві. За допомогою каральних загонів було також придушено збройні повстання в Наддніпрянській Україні. Після поразки Грудневих збройних повстань революційний рух став слабшати, а влада перейшла в наступ, обмежуючи свободу слова, здійснюючи арешти революціонерів тощо. 1906—1907 рр. стали періодом поступового спаду революційної боротьби, коли кількість робітничих і селянських виступів помітно зменшилася. Опозиційні сили почали намагатися продовжувати боротьбу в Державній думі парламентськими методами.

5 **Українські політичні партії під час революції.** У 1905 р. українські політичні партії були невідповідними до революційного вибуху й керівництва боротьбою проти самодержавства в Наддніпрянщині. Однак у роки революції вони докладали чимало зусиль для розгортання роботи серед населення.

На початку революції РУП перебувала у стані розколу й гострої внутрішньопартійної дискусії. Лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня та повернення її провідників із-за кордону становище дещо змінилося. Та час було згаяно, і тактику РУП визначили лише в період спаду революції. Однак її місцеві осередки, не переймаючись дискусіями, уже навесні й восени 1905 р. працювали серед селянства. У грудні 1905 р. на з'їзді було прийнято програму РУП.

Партія змінила назву, ставши *Українською соціал-демократичною робітничою партією* (УСДРП). Вона оголосила, що вестиме боротьбу за знищення самодержавства, автономію України, вільний розвиток національно-культурного життя, права робітників тощо. Однак розгорнути діяльність партія не змогла, оскільки наприкінці 1905 — на початку 1906 р. більшість її активних членів були заарештовані. Та незважаючи на це, у 1906—1907 рр. завдяки зусиллям УСДРП було організовано ряд страйків, налагоджено широку видавничу діяльність. Партія брала активну участь у виборах до II Державної думи та повела туди одного зі своїх депутатів. Хвиля арештів після завершення революції припинила активну діяльність УСДРП.

П. Шмідт

Крейсер «Очаків». Поштова марка

Українська соціал-демократична спілка в роки революції діяла успішніше. Ставши складовою РСДРП, вона використовувала її партійну мережу, зв'язки тощо. Фактично вона очолила керівництво масовим робітничим рухом у Наддніпрянщині й намагалася впливати на селянство. Негативним наслідком співпраці з РСДРП стало те, що, оголосивши себе єдиним представником українських робітників, спілка в повсякденній роботі поступово перейшла на російську мову та втратила будь-які ознаки національної організації. Серйозним успіхом спілки стали вибори до II Державної думи, куди вона провела 14 депутатів. Після розпуску II Державної думи майже всі її місцеві осередки було розгромлено, а провідників заарештовано. На кінець 1907 р. спілка фактично припинила існування.

Початок революції спонукав українських ліберальних демократів подолати розкол та об'єднатися. Наприкінці 1905 р. на основі УДП та УРП виникла нова організація — *Українська демократично-радикальна партія*. Однак значної популярності ця партія не набула. Долучившись до передвиборної боротьби, вона провела до I Державної думи лише одного представника — українського земського діяча, землевласника з Полтавщини В. Шемету. Участь українських ліберальних демократів у революції 1905—1907 рр. не вирізнялася плідністю. Однак загалом за цей період вони здійснили перехід від культурницької до політичної діяльності.

Українська народна партія (УНП) в роки революції головним своїм завданням уважала поширення впливу на маси та пропаганду своїх ідей. Одним із засобів досягнення цього вона визначила поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Однак пропаговані УНП ідеї не знайшли підтримки та

призвели до її політичної ізоляції. У 1905 р. партія спробувала організувати видання легальних друкованих органів — «Самостійна Україна» у Львові, «Запоріжжя» в Катеринославі, — однак ці спроби закінчилися невдало. У червні 1905 р. УНП вирішила відмовитися від гасла «Самостійна Україна» і об'єднатися з УДП та УРП. Проте останні цю пропозицію відхилили. Від цього часу партія поступово занепадала. Після 1907 р. відомості про УНП відсутні.

6 **Український національно-культурний рух.** У роки революції 1905—1907 рр. влада була змушена піти на певні поступки в національно-культурній сфері неросійським народам імперії. У Наддніпрянщині розвитку українського культурно-освітнього руху сприяло скасування Емського указу 1876 р. Важливу роль у прийнятті цього рішення відіграла позиція Російської академії наук, яка висловилася за скасування обмежень стосовно української мови.

Із доповідної записки Російської академії наук «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» (квітень 1905 р.)

...Друковане слово не може бути предметом переслідування за внутрішній зміст того, що ним передано... Зовнішня оболонка думки, спосіб висловлення її, літери звільнено від цензорських та всіляких інших поглядів. Тільки сплетіння нещасливих випадковостей могло підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 р. і височайші накази 1876 і 1881 рр. ...необхідно тепер же скасувати...

Водночас усе викладене вище сповнило Академію наук переконання, що малоруське населення повинно мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою.

1. На підставі яких фактів російські вчені вважали за необхідне скасувати обмеження стосовно української мови? **2.** Яку оцінку можна дати такій позиції науковців?

Офіційне рішення про скасування обмежень, запроваджених Емським указом, з'явилося в травні 1906 р. Однак на цей час розвиток революції дозволив українству здійснити важливі заходи. Так, у Наддніпрянщині розгорнулося видання української преси. З листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої української газети «Хлібороб». У Києві почав виходити щомісячний журнал «Нова громада», редактором якого був Б. Грінченко, а від 1907 р. замість «Киевской старины» вирішено було видавати українською мовою журнал під назвою «Україна». Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жов-

тня виникло 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Революція 1905—1907 рр. привела до поширення із Західної до Наддніпрянської України мережі «Просвіт». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу «Просвіту». У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» відкрилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. На середину 1907 р. в Наддніпрянщині діяли 35 осередків «Просвіт». Вони здійснювали видавничу діяльність, організовували в селах читальні, розповсюджували українські видання, допомагали організовувати різноманітні товариства («Український учитель», «Технік», «Український агроном», «Наша кооперація») тощо. Неофіційним друкованим органом просвітянського руху стала газета «Рада», яка виходила в Києві від 1906 р. Її видання фінансували українські меценати Є. Чикаленко та В. Самиренко.

Українці в роки революції висували вимоги запровадження рідної мови в середній та вищій школах. У травні 1906 р. утворилася Українська учительська спілка, яка рішуче засудила русифікаторську політику уряду в галузі народної освіти. Українське студентство на своїх вічах вимагало створення в університетах українознавчих кафедр. Російський уряд змушений був піти на поступки. У 1906 р. з'явився циркуляр міністра освіти, який дозволяв учителям на уроках вживати «малоросійську мову для пояснення того, чого учні не розуміють». У Харківському та Новоросійському (в Одесі) університетах були відкриті україномовні відділення.

7 Діяльність українських громад у I та II Державних думах.

У виборах до I Державної думи українські соціалістичні партії, підтримавши в цьому загальноросійські партії, участі не брали. Українська радикально-демократична партія та Українська народна партія взяли участь у виборах. I Державна дума працювала в Петербурзі 27 квітня — 8 липня 1906 р. Із 497 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 102 депутати.

Для обстоювання своїх інтересів українські депутати 1 травня 1906 р. створили власну парламентську громаду, до якої увійшли 45 депутатів. Головою української думської громади став адвокат і громадський діяч із Чернігівщини *І. Шраг*. Політична платформа громади включала вимоги надання Україні в її етнографічних межах політичної автономії, запровадження української мови в школах, судових та адміністративних органах. Щодо аграрного питання одна частина депутатів-українців обстоювала передачу селянам частини поміщицької

землі за викуп, друга — конфіскацію поміщицьких земель та їх націоналізацію.

Велику допомогу депутатам-українцям надавав М. Грушевський, який на той час жив у Петербурзі. Він організував видання друкованого органу місцевої громади українців — місячника «Украинский вестник». На думку М. Грушевського, метою журналу було «пояснювати українське національне питання з історичного, побутового, соціального і економічного боку, вказати місце і значення України між інших територій нової демократичної Росії».

За період діяльності I Державної думи члени української громади неодноразово виступали з аграрного питання, порушували проблему єврейських погромів, що відбувалися через бездіяльність влади, розробили законопроекти про національні права, автономію України та рідну мову. На жаль, цар розпустив Думу через 72 дні, і підготовлені українською громадою законопроекти розглянуто не було.

Вибори до II Державної думи українські (як і загальноросійські) соціалістичні партії не бойкотували, а тому її склад значно «полівішав». До II Державної думи входило 518 депутатів, і працювала вона від 20 лютого 1907 р. Від дев'яти губерній Наддніпрянщини було обрано 102 депутати. 4 березня 1907 р. 47 українських депутатів заснували думську громаду, що мала назву «Трудова громада». Вона видавала українською мовою часопис «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходив два рази на тиждень.

Утворюючи свою громаду, українські депутати склали відозову, де виклали свою політичну платформу: перебудова імперії на конституційних засадах, автономія України, амністія політичним в'язням, свободи слова, друку, зборів, совісті, пересувань і союзів, українізація освіти, судочинства й церкви. Щодо аграрного питання, то єдиної позиції нова громада також не мала.

Українською громадою на розгляд II Державної думи було внесено поправки до законопроектів про народну освіту, що передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови в учительських семінаріях України, організацію українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах. Були також підготовлені законопроекти про організацію автономії й місцевого управління в Наддніпрянщині. Проте плани української громади не були реалізовані, оскільки 3 червня 1907 р. II Державну думу було розпущено. Ці події вважаються датою закінчення революції.

! Висновки

Революція 1905—1907 рр. була однією з найважливіших подій суспільно-політичного життя Російської імперії та вплинула на розвиток усіх народів, що входили до її складу.

► У роки революції активізувався український національний рух, відбулася його політизація, позитивні зрушення спостерігалися в національно-культурному житті українців.

► Участь у діяльності I та II Державних дум дозволила українцям Наддніпрянщини вперше набути досвіду парламентської діяльності. І хоча жодного закону, корисного для України, прийнято Думою не було, депутати-українці, об'єднавшись у громаду, мали можливість висловити національні потреби українського народу.

? Запитання і завдання

1. Яка подія започаткувала революцію 1905—1907 рр. у Російській імперії? 2. Хто такі чорносотенці? 3. Коли відбулося повстання моряків Чорноморського флоту під проводом П. Шмідта? 4. Яка політична партія Наддніпрянщини в грудні 1905 р. змінила свою назву на УСДРП? 5. Коли з'явилося офіційне рішення про скасування обмежень, установлених Емським указом? 6. Хто очолював українську громаду в I Державній думі?
- ★ 7. Як розгорталися події революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині в січні—серпні 1905 р.? 8. Якими були наслідки проголошення Маніфесту 17 жовтня? 9. Визначте особливості селянського руху під час революції. 10. Які події революції відбувалися в Україні в листопаді-грудні 1905 р.? 11. Охарактеризуйте зміни в діяльності українських політичних партій в цей період. 12. Якими були здобутки українського національно-культурного руху в роки революції? 13. Охарактеризуйте участь депутатів-українців у діяльності I та II Державних дум.
- ★ 14. Український громадсько-політичний діяч, член УСДРП В. Дорошенко оцінював створення української громади в I Державній думі як «проголошення існування нації». Чи поділяєте ви таку характеристику? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 5. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.

- 1. Які чинники перешкождали розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку ХХ ст.? 2. Назвіть основні здобутки українського національно-культурного руху доби революції 1905—1907 рр. у Наддніпрянщині.

1 Земельна реформа П. Столипіна та її вплив на розвиток Наддніпрянської України. Революція 1905—1907 рр. зазнала поразки. Правлячі кола імперії зберегли владу. Однак вони дедалі більше усвідомлювали необхідність змін. Однією з головних причин революції було аграрне питання, розв'язати яке

Жнива

На сінокосі

шляхом реформи запропонував голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ *П. Столипін*. Реформа була започаткована Указом від *9 листопада 1906 р.* і завершилася Законами від *14 червня 1910 р.* та *29 травня 1911 р.*

Головними причинами проведення земельної реформи були:

- ▶ необхідність розв'язання аграрного питання, яке з економічного переросло в політичне;
- ▶ потреба зменшення конфронтації в суспільстві й відвернення загрози нового революційного вибуху.

Метою реформи було підвищення ефективності сільсько-господарського виробництва, збільшення товарності селянських господарств, зміцнення соціальної підтримки самодержавства на селі та розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

Земельна реформа передбачала:

- ▶ руйнування селянської «общини» та закріплення за кожним господарем у приватну власність землі, якою він користувався. Отримуючи надільну землю у власність, селянин міг вимагати виділення землі одним масивом, або відрубом. Він мав право переселитися на неї і створити власний хутір;
- ▶ надання селянам кредитної допомоги через Селянський земельний банк;
- ▶ заохочення переселення селян із регіонів із високою густотою населення до малозаселених районів Сибіру, Північного Кавказу й Середньої Азії.

Здійснюючи реформу, *П. Столипін* зіткнувся із сильним опором як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку лівих (особливо есерів та більшовиків), які, мріючи про нову революцію, не бажали зменшення соціальної напруженості на селі. Чимало самих селян також чинили опір реформі, побоюючись розорення й не бажаючи змінювати звичне життя.

Наддніпрянина стала одним із тих регіонів, де земельна реформа проходила найбільш успішно. Протягом 1907—1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 %, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 % селян. До 1916 р. в краї було створено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств). Ці показники перевищували дані по європейській частині Росії, де в індивідуальну власність закріпили землю 24 % селян, а виділилися на «хутори» — 10,3 %.

Під час здійснення реформи активно діяв Селянський земельний банк, який у 1906—1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. Станом на 1911 р. 42,4 % усієї проданої через банк землі припадало на шість губерній Лівобережжя та Півдня України.

Уряд заохочував переселення селян до малозаселених районів Сибіру, Казахстану, Північного Кавказу, Середньої Азії й Далекого Сходу. Протягом 1906—1912 рр. із Наддніпрянини виїхало щонайменше 1 млн осіб. Це становило близько половини всіх переселенців із європейської частини імперії. Щоправда, із часом майже чверть із них повернулися додому. Одночасно із цим на Південь і Схід, де виникла потреба в робочих руках на промислових підприємствах, переселялися російські селяни, що ставали тут робітниками.

Земельна реформа П. Столипіна не змогла повністю розв'язати всі суперечності на селі. Вона не ліквідувала соціальної напруженості на селі, яка ще більше загострилася. До старої неприязні між селянами й поміщиками додалася ворожість між заможним і бідним селянством. Економічні наслідки реформи були більш вагомими: значно збільшилося виробництво товарного зерна, було освоєно нові території на сході країни, завдяки розоренню частини селян з'явилася нова робоча сила для промисловості. Протягом 1910—1913 рр. посівні площі в Наддніпрянині збільшилися на 900 тис. десятин і досягли 22,9 млн десятин. У 1913 р. було зібрано найбільший врожай зернових — 1200 млн пудів. Третина всієї продукції сільського господарства вивозилася за кордон. Частка України в загальноімперському експорті зерна перевищила 40 % (250—300 млн пудів щорічно).

Завршити реформу П. Столипін не встиг. 1 вересня 1911 р. його було смертельно поранено в оперному театрі Києва агентом охоранки та есером Д. Богровим. Поховали реформатора в Києво-Печерській лаврі за його заповітом: передчуваючи загибель (на життя Столипіна та членів його родини було вчинено кілька замахів), він просив поховати його в тому місті, де загине.

Хата селянина-переселенця.
Початок ХХ ст.

На Челябінському переселенському пункті

2 **Українські політичні партії в 1907—1914 рр.** Переслідування учасників революції 1905—1907 рр., що розпочалися після її поразки, привели майже до повного розгрому українських політичних партій. Так, якщо на червень 1907 р. УСДРП мала близько 3 тис. членів, то вже за кілька місяців її кількість зменшилася в десятки разів. У 1908—1909 рр. єдиною ознакою існування партії була легальна газета «Слово», що виходила в Києві за редакцією В. Садовського, С. Петлюри, М. Порша та Я. Міхури, які також склали центральний комітет УСДРП.

Починаючи від 1908 р. лідери партії, що не були заарештовані або змогли емігрувати, намагалися відновити діяльність УСДРП. Результатом цього стало створення Організаційного комітету українських соціал-демократів вищих навчальних закладів та київської робітничої організації. Улітку 1909 р. представники відновлених місцевих організацій зібралися на нараду у Львові. Однак через розбіжності в поглядах УСДРП відновлено не було. Невдало завершилася також спроба приєднатися до РСДРП через відмінності в ставленні до національного питання.

Після цих невдач більшість провідників УСДРП, радикально змінивши погляди, перейшла на націоналістичні позиції. До них приєдналися й деякі лідери УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та інші.). У 1911 р. у Львові на нараді УСДРП одна частина лідерів української соціал-демократії висловилися за те, що українцям у своїй боротьбі необхідно спиратися на власні сили, а друга — обстоювала необхідність підтримки Австро-Угорщиною. Зрештою ці суперечки спричинили виникнення двох окремих організацій — *Українського інформаційного комітету та Молодоукраїнської партії*. Проте остання так і не почала роботу. Український інформаційний комітет у 1912—1914 рр. здійснював активну діяльність, інформуючи європейську громадськість про українські справи.

Його представники працювали у Великій Британії, Франції, Австро-Угорщині та інших державах.

У той час як провідники УСДРП, що перебували в еміграції, ставали на самостійницькі позиції, діячі партії, що залишалися в Російській імперії, продовжували діяльність. Вони організували видання українських суспільно-політичних журналів у Москві — «Украинская жизнь» та Києві — «Дзвін».

«Украинская жизнь», що виходила від 1912 р., була єдиним, хоч і російськомовним журналом, який висвітлював становище українців у Російській імперії, висловлював їхні прагнення та потреби. Статті до нього писали провідні діячі українського руху. Журнал вважався офіційним органом УСДРП. Редагував його С. Петлюра. На основі матеріалу, зібраного редакцією журналу, П. Стеблинський та О. Лотоцький в 1914 р. видали книгу «Українське питання», в якій систематизовано виклали всі вимоги українства.

Після поразки революції припинила діяльність УДРП. Один з її лідерів писав: «Демократично-ліберальна партія поступово вмирала і, нарешті, 1907 р. зовсім вмерла, хоч і без офіційних похорон, а просто перестала існувати». Така доля партії була обумовлена тим, що вона, орієнтуючись на легальні методи роботи, в умовах післяреволюційних переслідувань, за відсутності власної думської фракції, діяти не змогла. У цій ситуації члени ради УДРП Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальноукраїнську безпартійну організацію. На з'їзді УДРП в 1908 р. ідею підтримали та назвали нову організацію, за пропозицією О. Лотоцького, *Товариством українських поступовців* (ТУП). Поступовці виступали за перетворення Російської імперії на федеративну державу, надання Україні автономії, упровадження української мови в школах, створення українознавчих кафедр у Київському та Новоросійському університетах. Свої задуми вони намагалися реалізувати за підтримки російських ліберальних партій, що мали своє представництво в Думі. У 1911—1913 рр. ТУП використовувала загальноросійські з'їзди земств, учителів із питань організації народної освіти для проведення через них резолюцій про необхідність запровадження в школах Наддніпрянщини навчання українською мовою.

У квітні 1912 р. на з'їзді ТУП було затверджено «*українську платформу*», що містила вимоги:

- ▶ запровадження навчання в школах українською мовою;
- ▶ викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх та вищих навчальних закладах;

- ▶ використання української мови в судочинстві, церкві та громадських організаціях;
- ▶ скасування заборон на ввезення з-за кордону літератури, виданої українською мовою.

Для популяризації «української платформи» ТУП використовувала журнал «Украинская жизнь» та уклала угоду з російською Партією конституційних демократів (кадетів), які мали представляти її в Думі.

3 Загальноросійські політичні партії та український рух. У Наддніпрянській Україні діяли осередки загальноросійських політичних партій. Усі вони мали власні позиції щодо національних прав українців. Представники партій російських лібералів, кадети та октябристи, обстоюючи єдність Російської держави, були категорично проти права українців на самовизначення й національно-територіальну автономію. Однак вважали, що будь-які репресії проти національних рухів ведуть лише до їх зміцнення, що всім народам необхідно надати демократичні права і національно-культурну автономію — право навчатися рідною мовою, використовувати її в суді та церкві, розвивати власну культуру тощо.

Праві чорносотенні організації «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела», «Клуб русских националистов» та інші категорично заперечували саме існування українців, а український рух вважали «німецькою інтригою», вигаданою для ослаблення Російської імперії.

Суттєво різнилися погляди на український рух серед партій соціалістичного спрямування. Представники фракції меншовиків Російської соціал-демократичної партії не заперечували права українців на національно-культурну автономію. Проте, на їхню думку, будь-які національні рухи послаблювали єдиний революційний фронт проти царизму, а демократичні свободи і соціалістичні перетворення є достатніми для задоволення національних потреб українців.

П. Столипін

В. Винниченко

Б. Грінченко

Прибічники більшовиків у складі РСДРП у своєму ставленні до «українського питання» спочатку не відрізнялися від меншовиків. Однак напередодні Першої світової війни, коли національне питання стало набувати особливої ваги у світовій політиці, лідер більшовиків В. Ленін проголосив безумовну підтримку права України на самовизначення. Це він вважав доцільним для боротьби проти царизму та здійснення демократичних перетворень.

Партія соціалістів-революціонерів (есерів) була єдиною загальноросійською партією, яка беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію. Есери були прибічниками перебудови Російської імперії у федеративну республіку та надання права національного самовизначення всім неросійським народам.

4 **Український національно-культурний рух.** Політика, здійснювана російською владою в Наддніпрянщині, спричинила погіршення умов розвитку українського національно-культурного руху. У ній набували поширення прояви *великодержавного шовінізму*.

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб руских націоналістів». За підтримки російської влади згодом його відділи з'явилися в десятках міст і містечок Наддніпрянщини. Метою своєї діяльності «Клуб» уважав «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

Циркуляр міністра освіти 1906 р., який дозволяв шкільним учителям використовувати українську мову для тлумачення окремих незрозумілих учням слів, було скасовано. Закривалися українські друковані видання.

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість.

У 1907 р. з 18 українських видань у Наддніпрянщині залишилося лише дев'ять. У наступні роки їх кількість зменшилася. Тих, хто передплачував українську періодику,

звільняли з посад як неблагонадійних осіб. Цензурні обмеження поширювалися на українські театральні вистави.

Усіляко обмежувалася діяльність «Просвіт». Незважаючи на суто культурницьке спрямування роботи (читання лекцій, організація вечорів, заснування бібліотек, поширення українських книжок тощо), вони постійно зазнавали переслідувань із боку влади. Їхня робота припинялася перереєстраціями. Так, сенат Російської імперії підтримав у 1908 р. рішення губернської влади Полтави відмовити в реєстрації місцевої «Просві-

Збірник клубу
руських на-
ціоналістів

М. Бейліс на суді

ти». Він пояснив, що, допомагаючи культурно-освітньому розвитку української людності, «Просвіта» приховує в собі сепаратистські домагання й може призвести до небезпечних наслідків. 20 січня 1910 р. з'явився урядовий циркуляр, що забороняв реєструвати будь-які українські та єврейські товариства незалежно від поставленої ними мети. У ньому підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки. Через урядові обмеження в 1914 р. в Наддніпрянщині залишалася лише одна «Просвіта» в Катеринославі.

Урядові обмеження поширилися навіть на проведення заходів у зв'язку з 50-річчям смерті Т. Шевченка в 1911 р. Було заборонено збирання коштів на спорудження пам'ятника поетові та проведення вечорів пам'яті. Проявами «українського сепаратизму», на думку Тимчасового комітету у справах друку, були портрети Т. Шевченка, малюнок пам'ятника поетові й карта України в «Народному календарі». Вживання назв «Україна» та «український народ» влада заборонила. Повні видання «Кобзаря» Т. Шевченка конфіскували та не дозволили здійснити панахиду за великим поетом.

Одночасно з українцями в Наддніпрянщині утисків зазнавали й інші неросійські народи. Особливо це стосувалося євреїв. Значного розголосу набула в 1911 р. «Справа Бейліса», за якою працівника цегельні єврея Менделя Бейліса, батька п'яťох дітей, віддали під суд за підозрою у вбивстві з ритуальною метою російського 13-річного хлопчика Андрія Ющинського. «Справа Бейліса» тягнулася два роки і завершилася великим судовим процесом. На захист М. Бейліса виступили М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко та інші українські діячі. На суд чинили тиск чорносотенці, поліція представляла лжесвідків. Проте рішенням присяжних М. Бейліса було визнано невинним і виправдано.

Плакат партії соціалістів-революціонерів

Засідання ІV Державної думи

П. Мілюков

5 «Українське питання» в ІІІ та ІV Державних думах. Запроваджені 3 червня 1907 р. зміни у виборчий закон викликали значні зміни й у складі Державної думи. У ІІІ Державній думі, що працювала 1 листопада 1907 — 9 червня 1912 р., переважали великі землевласники й консервативно налаштовані депутати. Із 442 депутатів дев'ять українських губерній представляли 95 депутатів. Української думської громади в її складі створено не було. Заходами депутатів-українців О. Лотоцького та В. Піснячевського виник лише невеликий гурток осіб, які прихильно ставилися до України — в основному священиків — колишніх товаришів по семінарії та духовній академії. Однак, коли мова заходила про потреби України, вони здебільшого відмовчувалися.

29 березня 1908 р. уперше за історію Державної думи розглядалося «українське питання». Це був законопроект про запровадження в початкових школах української мови, згідно з яким передбачалося з 1908—1909 навчального року в районах етнічного розселення українців увести її вивчення та забезпечити викладання необхідними посібниками. При цьому вивчення російської мови залишалось обов'язковим. Однак законопроект було розглянуто лише частково, а потім передано до комісії з питань народної освіти, де він і загубився. Останню крапку в цьому питанні поставили в жовтні 1910 р., коли після тривалих обговорень і наступного голосування заборонили використання української мови в початковій школі.

Удруге увагу депутатів до «українського питання» було звернуто в грудні 1909 р. під час розгляду законопроекту про використання рідної мови в місцевих судах. Українські ультраправі депутати О. Бобринський та В. Шульгін, що вирізнялися вкрай шовіністичними поглядами, навіть організували «виступ від народу», запевняючи, що «вони,

українці, самі не хотіли української мови в судочинстві». За результатами голосування українській мові було перекрито доступ і в суди.

Дещо інакшим було ставлення до «українського питання» в IV Державній думі (15 листопада 1912 — 6 жовтня 1917 р.). Із 442 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 96 депутатів. Під час передвиборчої кампанії лідери ТУП уклали угоду з кадетами, що вони захищатимуть у Думі права українців. За два роки роботи Думи до початку Першої світової війни «українське питання» в ній порушувалося двічі. У червні 1913 р. фракції кадетів і трудовиків звернулися із запитом до уряду про переслідування в Наддніпрянщині українських громадських організацій. Під час обговорення цього питання в Думі проблеми українства були широко висвітлені. На захист українців виступили кадети (П. Мілюков), трудовики (В. Дзюбинський), соціал-демократи (Г. Петровський). Це викликало обурення з боку депутатів правої більшості, що підтримували урядову політику.

Удруге «українське питання» постало 1914 р. з приводу урядових заборон відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. 26 лютого, в день народження поета, фракції трудовиків, кадетів, октябристів, а згодом і соціал-демократів внесли запит, де звинуватили міністра внутрішніх справ у тому, що, заборонивши відзначати ювілей Т. Шевченка, він перевищив свої повноваження. Як і раніше, обговорення цього питання вийшло за межі згаданої події та сприяло приверненню уваги громадськості до порушення прав українців.

Висновки

Земельна реформа П. Столипіна мала розв'язати аграрну проблему та перешкодити спалаху нової революції. Цієї мети було досягнуто лише частково: деякі соціальні суперечності реформа розв'язала, однак спричинила появу нових.

▶ Українські політичні партії в умовах післяреволюційної реакції змушені були згорнути свою діяльність або шукати нові форми роботи.

▶ У післяреволюційний період умови для розвитку українського національно-культурного руху були несприятливими: розгорталися переслідування української культури, закривалися українські громадські установи тощо.

▶ Обговорення у III та IV Державних думах «українського питання», хоча й не принесло бажаного результату, все ж таки сприяло приверненню уваги громадськості Російської імперії до проблем українства.

Запитання і завдання

1. Коли розпочалася земельна реформа П. Столипіна? 2. На з'їзді якої української партії в 1908 р. утворили ТУП? 3. Яка загальноросійська політична партія беззастережно підтримувала право українців на національно-територіальну автономію? 4. Що таке великодержавний шовінізм? 5. Скільки «Просвіт» діяло в Наддніпрянщині в 1914 р.? 6. Які «українські питання» обговорювалися IV Державною думою?
- ★ 7. Як земельна реформа П. Столипіна вплинула на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини? 8. Охарактеризуйте діяльність українських політичних партій в 1907—1914 рр. 9. Яким було ставлення загальноукраїнських політичних партій до проблем українців? 10. Визначте характерні риси розвитку українського національно-культурного руху. 11. Як відбувався розгляд «українського питання» у III та IV Державних думах?
- ★ 12. Складіть характеристику земельної реформи П. Столипіна за планом: 1) причини здійснення реформи; 2) мета реформи; 3) складові реформи; 4) особливості здійснення реформи в Україні; 5) результати реформи.
- ★ 13. Члени київського «Клуба русских националистов» вважали, що необхідно «вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні», а російські кадети, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки Україні, оскільки, на їхній погляд, такий крок сприятиме зміцненню Російської держави. У чому, на вашу думку, причини таких відмінностей в поглядах загальноросійських партій? Яка з цих двох позицій могла б дійсно зміцнити Російську державу?

§ 6. Культура України на початку XX ст.

- ▶ 1. Якими були характерні риси розвитку культури України в XIX ст.? 2. Як відбувався розвиток освіти на українських землях у другій половині XIX ст.? 3. Назвіть здобутки тогочасної української науки, літератури, мистецтва, театру, музики та архітектури, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.

1 Характерні риси культури України на початку XX ст. У культурі України початку XX ст. значною мірою розвивалися процеси та явища, започатковані в попередню добу. Формуванню єдиної культури українського народу, як і раніше, перешкоджали відсутність власної державності та перебування у складі різних державних об'єднань, кордони яких ігнорували українську етнічну територію. Помітний вплив на розгортання процесів у культурній сфері мали такі чинники, як формування української нації, ускладнення соціальної структури в умовах становлення індустріального суспільства, політизація суспільного життя та посилення тиску державних структур. Ре-

Новоросійський університет в Одесі

Харківське комерційне училище

зультатом цього стала поява й розгортання в культурі багатьох суперечливих тенденцій і явищ.

Період від початку ХХ ст. в історії культури України став досить плідним. З'явилося чимало талановитих митців, які усупереч несприятливим умовам імперського панування досягли досить вагомих успіхів. Однак цей процес був надзвичайно контрастним. Поряд із видатними вченими та культурними діячами, що здобули вищу освіту, яка за рівнем розвитку відповідала кращим європейським зразкам, переважна більшість населення України залишалася неписьменною й далекою від надбань цивілізації.

Характерною рисою культури України початку ХХ ст. було поєднання двох тенденцій — збереження національно-культурної ідентичності (народництва) та перенесення на місцевий ґрунт новітніх європейських зразків художнього самовиразу. В українському образотворчому мистецтві, як і в європейському, до Першої світової війни провідну роль зберігав *реалізм*. Проте його межі деяким митцям здавалися завузькими для вираження свого бачення світу. Це стало поштовхом до появи нових течій, які дістали узагальнюючу назву «*модернізм*». Український модернізм сформувався як національна самобутня течія на основі власної мистецької традиції та розвивався паралельно з європейським. Своєрідністю українського варіанта модернізму було те, що він з естетичного явища перетворився на культурно-історичне, став спробою подолання провінційності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової культури.

2 Освіта. На початку ХХ ст. рівень грамотності населення українських земель порівняно з європейським був нижчим. Щонайменше 70 % населення Наддніпрянщини не вміло читати й писати. У Західній Україні цей показник становив

С. Бернштейн

40 %. Під тиском потреб суспільного розвитку мережа навчальних закладів поступово збільшувалася. У Наддніпрянській Україні кількість початкових шкіл від 1897 до 1911 р. збільшилася з 13,5 тис. до 18,7. Середніх шкіл напередодні Першої світової війни тут налічувалося 252, де навчалось 140 тис. учнів. При цьому в Київському навчальному окрузі, до складу якого входили п'ять губерній Наддніпрянщини, освіту здобували лише 10 % дітей шкільного віку. У середніх школах (реальних училищах, чоловічих та жіночих гімназіях) навчались переважно діти дворян і державних службовців. Щонайменше 36—50 % бажаючих навчатися щорічно отримували відмову в прийомі до середніх шкіл. Після революції 1905—1907 рр. кількість вихідців із нижчих станів (дітей міщан, майстрових, селян тощо) у гімназіях дещо збільшилася, однак для більшості населення Наддніпрянської України здобуття середньої освіти залишалося неможливим. У 27 вищих навчальних закладах краю, у тому числі в трьох університетах — Харківському, Київському, Новоросійському — навчалось 35,2 тис. студентів. У післяреволюційний період кількість дітей нижчих станів дещо зростала. Так, у Київському університеті вона досягла 36 %.

В. Данилевський

На території Наддніпрянської України не було жодної української школи на державному утриманні, жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. У роки революції 1905—1907 рр. особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій і занять з історії України, української мови та літератури відзначалися студенти Київського та Новоросійського університетів. Однак після поразки революції читання цих курсів влада заборонила.

На західноукраїнських землях стан справ з освітою також був складним. На початку XX ст. третина сіл Галичини не мала початкових, а кожне шосте — будь-яких шкіл. В існуючих школах краю українські діти становили

М. Ланге

близько 20 % учнів. Середніх шкіл (державних і приватних гімназій) на всю Галичину було 49, з яких лише в чотирьох навчання здійснювалося українською мовою. Близько 150 тис. дітей шкільного віку взагалі ніде не навчалися. Завдяки зусиллям української громадськості напередодні Першої світової війни в Галичині кількість українських початкових шкіл, де навчання здійснювалося рідною мовою, збільшилася до 3,5 тис., з'явилося шість державних та 15 приватних українських середніх шкіл. У початкових школах Закарпаття дітей навчали угорської мови. Набагато кращою була ситуація на Буковині, де напередодні війни фактично в кожній сільській громаді діяла початкова школа. Із 120 тис. дітей шкільного віку 112 тис. відвідувало навчальні заклади. Із 537 буковинських початкових шкіл 214 були з українською мовою викладання. Середню освіту на Буковині надавали п'ять державних та дві приватні гімназії. Серед них була лише одна українська гімназія.

Вищу освіту в Західній Україні надавали чотири вищі навчальні заклади — Львівський та Чернівецький університети, Академія ветеринарної медицини та Політехнічний інститут у Львові. Викладання у Львівському університеті майже повністю здійснювалося польською мовою, у Чернівецькому — німецькою. При цьому українці серед студентів Львівського університету становили 21 %, Чернівецького — 17,6 %. Завдяки зусиллям української громадськості в обох університетах діяли українські кафедри.

3 Наука і техніка. Першу карту геологічної побудови Донбасу, складену інженером Л. Лагутіним, у 1911 р. відзначили золотою медаллю на Всесвітній виставці. Вихованці Київського товариства повітроплавання сконструювали перший у світі гідроплан (Д. Григорович), багатомоторний літак і вертоліт (І. Сікорський). Член товариства, військовий льотчик П. Нестеров на основі математичних розрахунків розробив теорію вищого пілотажу. У 1913 р. він уперше в історії авіації продемонстрував над Сирецьким аеродромом у Києві «мертву петлю», що згодом дістала його ім'я. Видатний авіатор Л. Мациєвич першим у світі висунув ідею створення авіаносців. Успіхи в повітроплаванні сприяли створенню авіаційної промисловості. На основі майстерень Одеського авіаклубу згодом виник перший в Україні авіаційний завод.

На початку ХХ ст. вчені та винахідники України досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Київському та Харківському університетах існували традиційно сильні школи математиків і фізиків. Київську алгебраїчну шко-

Макет літака, на якому П. Нестеров зробив «мертву петлю»

І. Сікорський та О. Райт перед прототипом гелікоптера

лу заснував математик *Д. Граве*. Значний внесок у розвиток різних галузей математики зробили харківські вчені *Д. Синцов*, *С. Бернштейн*, *В. Стеклов*. Фізик *Д. Рожанський* став основоположником Харківської школи радіофізики.

Значними були досягнення українських біологів та медиків. Праці *О. Країнського* з мікробіології, *В. Данилевського* — з ендокринології, *М. Трінклера* — із хірургії, *М. Ланге* — із психології дістали всесвітнє визнання. Засновником Київської терапевтичної школи став *М. Стражеско*. Епідеміолог і мікробіолог *Д. Заболотний* першим у світовій практиці відкрив шляхи поширення чуми та запропонував ефективні засоби боротьби з нею.

Свої перші відкриття **Данило Заболотний** (1866—1929) зробив, працюючи лікарем на бактеріологічній станції в Одесі. Зокрема, він перевіряв на собі відкритий ним препарат проти холери. Учений брав участь та очолював експедиції для боротьби з чумою, холерою та іншими епідемічними захворюваннями до Індії, Аравії, Ірану, Китаю й Месопотамії, за що отримав чимало іноземних орденів і медалей. Заболотний є автором понад 100 наукових праць. Він першим у світі виявив роль польових гризунів у поширенні чуми. У 1928—1929 рр. був президентом Всеукраїнської академії наук. Заснував Інститут мікробіології та епідеміології Академії наук України, який і нині має його ім'я.

Вагомих результатів було досягнуто в суспільних науках. *М. Грушевський* у Петербурзі видав одну з перших узагальнюючих популярних праць із вітчизняної історії «Нарис історії українського народу». На початку ХХ ст. вийшли перші книги його фундаментальної 10-томної «Історії України-Руси». Продовжувала плідно працювати перша в Україні та Росії жінка-доктор історичних наук *О. Єфименко*. Значний внесок у ви-

вчення історії Слобідської України зробив *Д. Багалій*, Лівобережжя — *В. Барвінський*. У 1908 р. в Петербурзі було видано українською мовою доступну широкому колу читачів ілюстровану «Історію України-Руси» *М. Аркаса*.

Велике значення для розвитку українського мовознавства та формування національної самосвідомості мали праці вітчизняних філологів. У 1907—1909 рр. було видано «Українську граматику» *А. Кримського* та чотиритомний «Словник української мови» *Б. Грінченка*. У ньому було вдало поєднано наддніпрянський і галицький діалекти української мови, завдяки чому він і сьогодні залишається найавторитетнішим виданням. Значними були досягнення в різних галузях наук *В. Вернадського*.

Володимир Вернадський (1863—1945) був людиною унікальних здібностей. Природознавець, хімік, мінералог і геолог, він прагнув створити цілісне бачення розвитку Землі, життя, людської історії та Космосу. Ідеї Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом для створення ним нових наук — геохімії та біогеохімії. Він був основоположником учення про біосферу та ноосферу. Наукову діяльність учений поєднував із громадською. У 1915 р. він опублікував статтю «Українське читання і російська громадськість», протестуючи проти переслідувань владою українського руху. Вернадський став організатором, а від 1918 р. першим президентом Української академії наук. У творчій спадщині вченого залишилося близько 400 наукових праць із мінералогії, геохімії, радіології, біохімії, гідрології. На його честь один із мінералів названо вернадитом.

4 Література. Початок ХХ ст. в українській літературі пов'язаний із пошуком нових шляхів розвитку. Поряд із реалістичним підходом до зображення дійсності поширюються *модерністські течії*. Популярним стає жанр новели. Першим до модернізму в тогочасній українській літературі звернувся поет *М. Вороний*, який у 1901 р. у статті в «Літературно-науковому віснику» закликав повернутися до «справжньої запашної поезії», тематично й жанрово розширити літературні межі. Цю ідею підтримала група галицьких письменників «Молода муза» (поети та письменники *Б. Лепкий*, *П. Карманський*, *М. Яків*, композитор *С. Людкевич* та інші), які в маніфесті 1907 р. висловили критичні зауваження щодо реалізму й закликали орієнтуватися на тогочасні західноєвропейські тенденції розвитку літератури й мистецтва. У 1909 р. в Києві *П. Бочацьким* і *М. Шаповалом* було засновано перший журнал українського модерну «Українська хата», що виходив до 1914 р.

Спробою своєрідного поєднання реалізму та модернізму стала «нова школа» української прози (*М. Коцюбинський*,

М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко

Музей Лесі Українки. Київ

В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Черемшина). Її прибічники органічно поєднували традиційний для української літератури опис народного життя і розповідь від першої особи з новими здобутками європейського модернізму — *символізмом* та *психоаналізом*.

Прикладом реалістичного підходу до зображення подій українського суспільства стала творчість В. Винниченка. Напередодні та в період революції 1905—1907 рр. з'явилися його твори «Краса і сила», «Голота», «Талісман», «Зіна». У них він створює образи жителів провінційних містечок, робітників, революціонерів, що потрапляють у складні психологічні ситуації. Він також змальовує повсякденне життя українців, жахи солдатчини та царських в'язниць.

Пошук нових засобів був характерний для творчості М. Коцюбинського. У повісті «Fata morgana» письменник передав настрої й переживання українського села напередодні революції 1905—1907 рр. Неповторну красу природи письменник відтворив у повісті «Тіні забутих предків». Гострим питанням людських відносин присвятив новели «Сміх», «Коні не винні» та ін. Яскравим талантом осяяна творчість Лесі Українки. Написані нею поезії «Осінь казка», «Пісні про волю», «В катакомбах» порушували проблеми відносин поета і влади, становлення борця за інтереси народу тощо. Широкої популярності набули її збірки поезій «На крилах пісень», «Думи і мрії», поеми «Роберт Брюс» і «Давня казка». Одним із найкращих творів Лесі Українки стала драма-феєрія «Лісова казка», де письменниця з вражаючим драматизмом зобразила суперечність між похмурою дійсністю та прагненням людини до щастя.

Автором багатьох інтимно-ліричних віршів, чимало з яких стали романсами, був поет *О. Олесь* (Кандиба). Зокрема, його вірш «Чари ночі», покладений на музику, вважається справжнім гімном гармонії природи й палких почуттів. У 1907—1917 рр. О. Олесь видав п'ять збірок своїх поезій. Неперевершеним майстром короткої психологічної новели став *В. Стефанік*. У своїх творах він зображував жахливі своєю трагічністю картини злиденного життя західноукраїнського селянства. Близькими за змістом до творів В. Стефаніка були оповідання *М. Черемшини* та *Л. Мартовича*.

До кращих творів світової літератури про селянство можна віднести повість відомої письменниці Буковини *О. Кобилянської* «Земля». У ній письменниця надзвичайно правдиво та яскраво розкрила психологію дрібних селян-власників, їхнє величезне прагнення мати свою землю. Проблема жіночої долі у складних життєвих обставинах письменниця присвятила повісті «Царівна» і «Людина». Глибоким ліризмом і поетичністю вирізняється повість «У неділю рано зілля копала», написана за мотивами народної пісні.

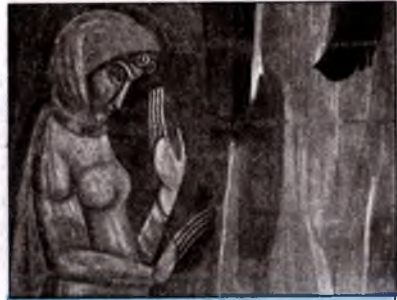
5 **Образотворче мистецтво та архітектура.** На початку ХХ ст. в українському образотворчому мистецтві набувають поширення нові модерністські течії. Їх прихильниками були *М. Жук*, *О. Новаківський*, *О. Екстер*, *В. і Ф. Кричевські*, *А. Петрицький*, *О. Богомазов*, брати *Д. і В. Бурлюки*, *М. і Т. Бойчуки* та інші. Новий модерністський напрям у мистецтві — *супрематизм* — започаткував *К. Малевич*. Його картина «Чорний квадрат на білому тлі» викликала жваву дискусію.

Реалістичного стилю в мистецтві дотримувалися українські художники *П. Левченко*, *О. Мурашко*, *М. Яровий*, *К. Костанді*. Широкого визнання набув творчий доробок *І. Труша*, який створив портрети багатьох видатних діячів української культури — *І. Франка*, *Лесі Українки*, *В. Стефаніка*, *М. Лисенка* та інших. Із його ініціативи в 1905 р. у Львові відбулася перша Всеукраїнська художня виставка, на якій демонструвалися твори художників Наддніпрянської та Західної України. Виставка стала свідченням культурної єдності українського народу, штучно розділеного на дві частини. Значний вплив на розвиток українського живопису справили монументальні картини «Вибори полковника Пушкаря і передача йому клейно-

Супрематизм — напрям у модернізмі, якому притаманні геометричні абстракції з найпростіших фігур (квадрат, прямокутник, коло, трикутник); комбінації цих фігур повинні відображати вищі основи реальності, досягнуті інтуїцією художника.

М. Самокиш. Трійка на розгоні

М. Бойчук. Дівчина

дів», «Ромоданівський чумацький шлях» та «Бій козака Голоти з татариним», написані С. Васильківським, М. Самокишем, М. Беркасом та М. Уваровим. Ці картини прикрасили будинок Полтавського губернського земства (нині обласний краєзнавчий музей), збудованого в 1903—1908 рр. за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова.

Українська скульптура цього періоду також не уникла модерністських починань. Відомими тогочасними українськими скульпторами-модерністами були М. Гаврилко, М. Парацук, В. Іщенко, П. Войтович та інші. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Скульптор А. Архипенко значно збагатив мову пластики, змусивши навіть порожній простір стати органічним і виразним елементом своїх композицій. Він створив скульптури «Жінка, яка ступає», «Жінка, яка зачісується» та ін.

В архітектурі модерністські тенденції знайшли вияв у геометрично чітких лініях споруд і динамічності їхніх форм. У цьому стилі були збудовані залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший в Україні критий ринок у Києві (Бессарабський). З'явилося також чимало будівель з елементами класичного, модерного та інших стилів у різних містах України: у Києві — Педагогічний музей на Володимирській вулиці (архітектор П. Альошин), Державний банк (архітектор О. Кобелев), у Харкові — будинок медичного товариства (архітектор О. Бекетов), у Севастополі — будинок панорами «Оборона Севастополя» (архітектор В. Фельдман), у Львові — будинок страхової компанії «Дністер» (архітектор І. Левицький).

6 **Театр і музика.** Провідне місце в театральному житті України, як і раніше, посідали трупи, очолювані П. Саксаганським, І. Карпенком-Карим та М. Садовським. Найвищого під-

Національний академічний український драматичний театр ім. М. Заньковецької

Сцена зі спектаклю М. Гоголя «Ревізор» у театрі М. Садовського

несення трупа П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого досягла в 1900—1903 рр., коли до неї входили такі майстри сцени, як М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька та інші. Репертуар трупи налічував 60 п'єс.

У 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. Його вистави відбувалися в Троїцькому народному будинку. Важливою подією театрального життя стало святкування в 1908 р. 25-річчя творчої діяльності української актриси *М. Заньковецької*. Воно стало відображенням здобутків тогочасної української культури.

Привітання українських робітників із нагоди 25-річчя театральної діяльності Марії Заньковецької

Дорога наша Маріє Костянтинівно!

Позбавлені можливості вести людське життя, зайняті з ранку до ночі важкою працею, ми, українські робітники, лише в рідкі хвилини мали можливість милуватися Вашим величезним дивовижним талантом... Коли ми бачили Вас у «Наймичці» та «Безталанній», ми були переконані, що створити ці образи могла людина, яка усією душею співчуває пригнобленим, яка була з ними в їх прагненнях до кращої долі. І в цей урочистий день Вашого 25-річного ювілею, ми, українські робітники, висловлюємо Вам щиро вдячність за ті чудові миттєвості, які ми пережили завдяки Вам під час Вашої гри. Ми віримо, що надійде день, коли зможемо вітати Вас не лише ми, окрема група українських робітників, але й увесь пролетаріат від краю до краю нашої України.

- ?
1. У чому вбачають автори привітання внесок актриси в розвиток театру?
 2. Який висновок можна зробити на підставі документа про популярність театру в тогочасному українському суспільстві?

На початку ХХ ст. в Україні діяли також театральні трупи Д. Гайдамаки (1889—1917 рр.), О. Суслова (1898—1909 рр.), О. Суходольського (1898—1909 рр.), Л. Сабініна (1907—1920 рр.). На західноукраїнських землях єдиний український

професійний театр «Руська бесіда» діяв у Львові. У 1905—1906 рр. цим театром керував М. Садовський, а на сцені виступала М. Заньковецька. Серед російських театральних колективів мав популярність театр М. Соловцова в Києві.

Основою репертуару українського театру залишалися класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Карпенка-Карого. Однак поступово в ньому збільшується кількість творів інших українських авторів — Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських та західноєвропейських класиків — М. Горького, О. Островського, А. Чехова, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, В. Шекспіра та інших.

Тривав поступальний розвиток українського музичного мистецтва. У 1904 р. композитор *М. Лисенко* на кошти, зібрані українською громадськістю на вшанування його ювілею, заснував музично-драматичну школу, що виховала чимало відомих українських музикантів, диригентів, співаків, режисерів, акторів. У 1911 р. в театрі Садовського було поставлено оперу *М. Лисенка* «Енеїда». Однак здійснити постановку опери «Тарас Бульба» композитор не зміг через заборону влади. Широкої популярності серед української громадськості набув гімн «Вічний революціонер», створений композитором на слова І. Франка. Композитор *М. Леонтович* створив оригінальні композиції на основі народних пісень «Щедрик», «Мак», «Дударик». Героїчну оперу «Кармалюк» написав *К. Стеценко*. Монументальну симфонію-контату «Кавказ» за поемою Т. Шевченка створив західноукраїнський композитор *С. Людкевич*. Він також організував видання першого в Україні мистецтвознавчого журналу «Артистичний вісник».

Всесвітнього визнання набув талант вихованки Львівської консерваторії співачки *С. Крушельницької*. Вона виступала з концертами в багатьох країнах Європи, Америки та Африки. Крушельницька співала на сценах Петербурга, Одеси, однак через заборону царської влади жодного разу не виступала в Києві. Видатним композитором та музичним діячем був *А. Вахнянин*, який організував і став першим директором Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові. На основі українського фольклору він написав оперу «Купало», створив чимало сольних і хорових вокальних творів.

7 Побут і звичаї українців. На початку XX ст. під впливом зрушень у соціально-економічному розвитку України відбуваються зміни в повсякденному житті населення. У селах дедалі більше поширюються трикамерні (хата — сіні — комора) житла. У сінях відокремлюють місце для кухні. Внутрішнє

планування оселі селянина майже не змінюється й залишається таким, як і раніше. Заможні селяни й міщани споруджують цегляні будинки, укриті залізом або черепицею, біднота — традиційні хати-мазанки. Сільська біднота користувалася давніми дерев'яними знаряддями праці. У господарствах заможних селян і поміщиків дедалі більше використовувалася сільськогосподарська техніка заводського виробництва. В одязі селян України традиційний народний одяг і домоткане полотно витісняла дешева фабрично-заводська продукція.

У поселеннях для робітників заводів і фабрик зводилися казарми. У них для сімейних робітників відгороджувалися кутки, а інші спали на триярусних нарах. Робітники, які не хотіли жити в казармах і мали можливості збудувати власне житло, оселялися в землянках і хатах-мазанках, заводили невелике присадибне господарство — садочок, город тощо. Так поряд із підприємствами виникали робітничі поселення, з яких із часом утворилися міста.

Найбільше змін відбувалося в середніх та великих містах. На їхніх вулицях з'являлося дедалі більше багатопверхових будинків, споруд громадського й культурного призначення — народних будинків, бібліотек-читалень, музеїв, театрів тощо. Від кінця ХІХ ст. набуло поширення освітлення міських вулиць електрикою, тротуари вкрили асфальтом. Для міських перевезень використовувалися електричні трамваї. На початку ХХ ст. трамвайний рух існував у Києві, Катеринославі, Житомирі, Єлизаветграді, Севастополі. Електрика використовувалася також для освітлення жител. Швидко поширювався телефонний зв'язок. Ознаками заможності людини стало використання нових культурно-побутових товарів промислового виробництва — швейної машинки, грамофону, гумового взуття тощо.

У шлюбно-сімейних стосунках великих змін не відбулося. Хлопці могли одружуватися з 18 років, дівчата — виходити заміж із 16 років. Досить часто про шлюб домовлялися батьки, не питаючи згоди в дітей. Шлюб супроводжувався церковним вінчанням і весіллям за народним звичаєм. Переважаючою формою сім'ї була мала, в якій батьки виховували своїх дітей. Старі батьки, за народною традицією, жили разом із молодшим сином або донькою. Батьківське майно успадковували в першу чергу сини.

Висновки

На початку ХХ ст. культура України, усупереч існуючим перешкодам, продовжувала поступальний розвиток. В освіті однією з найскладніших проблем залишалася українізація школи.

► У науці цього періоду особливо вагомими були здобутки українських учених-природознавців. В українській літературі та мистецтві поряд із реалістичною набувала поширення модерністська течія. Успішно розвивалося українське театральне й музичне мистецтво.

? Запитання і завдання

1. Що таке модернізм? 2. Який відсоток населення Наддніпрянської України вмів читати й писати? 3. Хто і коли вперше в історії авіації здійснив «мертву петлю»? 4. Назвіть ім'я автора повісті «Тіні забутих предків». 5. Який художник започаткував у мистецтві напрямок супрематизму? 6. Назвіть оперу М. Лисенка, заборонену царською владою до постановки.
- ★ 7. Якими були характерні риси розвитку культури України на початку ХХ ст.? 8. Порівняйте розвиток освіти в Наддніпрянській та Західній Україні в цей період. 9. Якими були основні досягнення тогочасної української науки й техніки? 10. Охарактеризуйте розвиток української літератури. 11. Що нового з'явилося в розвитку образотворчого мистецтва та архітектури України? 12. Як розвивалося українське театральне та музичне мистецтво? 13. Які зміни відбулися в повсякденному житті українців на початку ХХ ст.?
- ★ 14. Складіть таблицю «Розвиток культури України на початку ХХ ст.».

Галузь культури	Основні здобутки й досягнення

- ★ 15. В. Вернадський у статті «Українське питання і російська громадськість» писав: «У цілому українці вважають, що свобода української культури обумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як росіяни Росія зможе, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям». Поясніть, як ви розумієте думку автора. Чи поділяєте ви її? Чому?

§ 7. Церковне життя

- 1. Які християнські церкви діяли в Наддніпрянській та Західній Україні в ХІХ ст.? 2. Охарактеризуйте становище православної церкви в Україні в цей період. 3. Яку роль у житті західних українців відігравала греко-католицька церква?

1 **Православна церква в Україні.** Релігія та церква традиційно відігравали важливу роль у житті українців. Вони сповідували християнство й поділялися на *православних* (переважно Наддніпрянська Україна та Північна Буковина) і *греко-католиків* (Галичина і Закарпаття). Серед представників національних меншин в Україні були прихильники інших релігій і конфесій — католики, іудеї, мусульмани, протестанти та ін.

Володимирський собор. Київ

Благовіщенський собор. Харків

На початку ХХ ст. Наддніпрянська Україна залишалася під впливом Російської православної церкви (РПЦ). Тут існувало дев'ять православних єпархій, межі яких відповідали тогочасному губернському поділу. Остаточна ліквідація за попередньої доби організаційно-церковної структури українського православ'я спричинила те, що РПЦ стала напівполітичною структурою, за допомогою якої здійснювалася русифікація та денационалізація віруючих українців. Так, духовенству заборонялося вживати в проповідях українську мову, воно повинно було повідомляти поліцію про «неблагонадійних» осіб.

Серед православного духовенства Наддніпрянщини, незадоволеного станом церкви, з'явилися прибічники її реформування. У роки революції 1905—1907 рр. церковно-реформаційний рух активізувався. Його центром став Харків, де утворилася група на чолі з богословом *І. Філевським*. Боротьба за реформи відбувалася на тлі діяльності «передсоборного присутствія» — офіційних комісій, створених синодом РПЦ для підготовки Всеросійського церковного собору. Собор так і не відбувся, але дискусії, пов'язані з його підготовкою, сприяли збільшенню в Наддніпрянщині кількості прихильників ідеї автономії національної церкви. Одночасно з цим українське духовенство виступало за повернення власних, у тому числі православних, культурних традицій. Визначальною для цього ставала українізація богослужіння, проповідей та освіти. В умовах послаблення церковного контролю верхів у роки революції 1905—1907 рр. у деяких парафіях Поділля та Катеринославщини стала відбуватися українізація проповідей.

Складною проблемою для українців залишалася боротьба за український переклад Біблії (Святого Письма). У 1903 р. у Відні Британським біблійним товариством було здійснено перше повне видання Святого Письма українською мовою в перекладі *П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького*. Російська православна церква лише в умовах наростання революції 1905—1907 рр. нарешті дозволила підготовку й видання українського перекладу Євангелія. У 1906 р. його видали, але через деякий час, в умовах антиукраїнської кампанії періоду реакції, стали вилучати.

Намагання частини пастирів відродити українську школу почалося з організації ними в Наддніпрянщині таємних національних шкіл. Зокрема, у роки революції 1905—1907 рр. такі навчальні заклади та просвітницькі товариства з'явилися на Правобережжі, у Полтавській та Катеринославській губерніях. У жовтні 1905 р. відбувся страйк учнів Подільської, Харківської, Волинської, Полтавської та Катеринославської православних семінарій із вимогами повернення української мови до церковної школи. Завдяки цьому церковна влада надала дозвіл комплектувати семінарські бібліотеки «малоросійськими книгами», а в 1906 р. дозволила відкрити в деяких семінаріях курси з української мови, літератури та історії.

Українське духовенство брало участь у парламентській діяльності. Зокрема, священники-депутати III Державної думи А. Гриневич, М. Сендерко, В. Солуха, К. Волков і О. Трегубов у 1908 р. підготували законопроект «Про мову викладання в початкових школах з малоросійським населенням». Єпископ Нікон зініціював обговорення законопроекту про захист українських товариств і запропонував запровадити в школах Наддніпрянщини вивчення рідної мови та історії.

Визначним явищем церковного життя початку ХХ ст. стало відродження православ'я на Закарпатті. Цей процес був спричинений реакцією русинів на мадяризацію краю угорською владою. Напередодні Першої світової війни він набув такого розмаху, що охопив майже третину населення Закарпаття.

На Буковині прибічники православної церкви становили дві третини віруючих. Православна церква Буковини перебувала під значним впливом румун. Більшість її духовенства становили румуни або румунізовані українці. На початку ХХ ст. завдяки тривалій боротьбі православні українці отримали два місця радників у керівництві Буковинсько-Далматинської митрополії в Чернівцях та посади на богословському факультеті Чернівецького університету.

2 Греко-католицька церква в Україні. На початку ХХ ст. греко-католицька церква, як і в попередньому столітті, відіграла важливу роль у житті українців Галичини й Закарпаття. Багато зробила вона для українського національного відродження, захисту прав та інтересів українців. Проте наприкінці ХІХ ст., коли український рух почав набувати переважно світського характеру, відносини між греко-католицькою церквою та його провідниками загострилися. Ситуація змінилася, коли Галицьку греко-католицьку митрополію очолив *А. Шептицький (1901—1944 рр.)*.

Андрій Шептицький (1865—1944) — просвітник, громадсько-політичний діяч, доктор теології, архієпископ, багато зробив для українського національного руху. Посівши митрополичий престол у 36-річному віці, він сприяв тому, що греко-католицька церква остаточно відмовилася від союзу з москвофілами, перейшла на народовські позиції і як впливова сила приєдналася до українського національного руху в Галичині. Упродовж свого життя А. Шептицький послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили Західної України, які відстоювали її автономний статус у 1900—1920 рр.

Митрополит став засновником Українського національного музею у Львові (1905 р.). Завдяки його допомозі в музеї було зібрано одну з найбільших у Європі колекцій ікон. Шептицький надавав стипендії молодим українським митцям для здобуття освіти в кращих навчальних закладах Європи. У 1903 р. заснував у Львові Народну лічницю, яка пізніше перетворилася на сучасну лікарню. Був ініціатором створення та засновником Земельного банку у Львові (1910 р.), підтримував діяльність українських культурно-просвітніх товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Відстоюючи інтереси українців Галичини в Галицькому сеймі та Палаті панів австрійського парламенту, порушував питання про запровадження загального виборчого права, реформування системи виборів до крайового сейму, створення українського університету у Львові.

Новий митрополит поставив участь греко-католицького духовенства в українському русі в залежність від дотримання ним християнської моралі. Замість старої ролі національного провідника церква відтоді повинна була виступати духовним і моральним авторитетом українства в краї. Нова роль не відразу знайшла розуміння у провідників українського руху. Сама постать Шептицького, що походив із полонізованого роду, викликала в них підозру. Проте наполегливість, з якою митрополит проводив свою лінію, та його виступи на захист українства врешті-решт сприяли відновленню єдності українського руху з греко-католицькою церквою, яка його освячувала. У церковних справах А. Шептицький був прибічником ідеї об'єднання християнських церков. У цих справах він двічі відвідував Росію, Білоросію й таємно подорожував Наддніпрянською Україною.

А. Шептицький

Ю. Фірцак

На початку ХХ ст. в Закарпатті греко-католицька церква в умовах мадяризації краю поступово втрачала позиції лідера національного руху русинів. Роль захисника інтересів русинів намагався відігравати єпископ Мукачівської єпархії **Ю. Фірцак** (1891—1914 рр.). За його підтримки в краї відновилася діяльність «Общества Св. Василя Великого», що видало «Буквар» для закарпатських русинів, і розпочалося видання тижневого часопису «Наука».

За наполяганням єпископа, занепокоєного бідунням селянства та занепадом господарства в краї, у 1897—1901 рр. угорська влада здійснила в Закарпатті низку реформ, що дістали назву «Верховинської господарської акції». Він також став ініціатором створення учительської семінарії для дівчат в Ужгороді в 1902 р. Однак загалом греко-католицька церква на Закарпатті відійшла від участі в національній боротьбі русинів і дедалі більше перетворювалася на речника мадяризації. Реакцією на це стало збільшення серед віруючих прибічників православ'я.

3 Сектантські рухи. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні досить значного поширення набуло сектантство. Особливо багато прибічників релігійних сект з'явилося серед німецьких поселенців на Півдні України.

Найбільш поширеною була секта *штундистів*. Її назва походила від німецького слова *Stund* — «година».

Секта — релігійна група, громада, яка відійшла від панівної церкви з будь-яких причин.

Сектантство — загальна назва різних сект віруючих.

Штундисти кожного дня протягом години читали Біблію, співали релігійні пісні та гімни. Особливо багато прибічників цієї секти було в Катеринославській, Херсонській та Волинській губерніях. Усього в Україні в 1914 р. було близько 4 млн штундистів.

Члени секти *баптістів* (від грецького слова *baptistes* — «хрестителі») вважали, що людину треба хрестити лише в дорослому віці, коли вона розуміє зміст цього обряду. Ті, хто входив до секти євангелістів, не визнавали вчення Старого Заповіту і вважали, що єдиним джерелом віри є Новий Заповіт.

Усього в Наддніпрянській Україні напередодні Першої світової війни налічувалося близько 4 млн сектантів.

Православна церква та російська влада негативно ставилися до сектантського руху. Учасників сект переслідували, заарештовували, утримували у в'язницях, засиляли до Сибіру й забирали в сектантів дітей. Заборони для діяльності сект були ліквідовані лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., що надавав населенню Російської імперії свободу совісті.

! Висновки

Переважає більшість віруючих українців були прибічниками православ'я.

► Греко-католицька церква була єдиною з церков на українських землях, яка підтримувала український рух. У Галичині за митрополита А. Шептицького греко-католицька церква перетворилася на духовного й морального лідера українства.

► У Наддніпрянщині досить значна кількість населення почала шукати задоволення своїх релігійних потреб за межами офіційної церкви, що привело до поширення сектантського руху.

? Запитання і завдання

1. Яке місто стало центром церковно-реформаційного руху Наддніпрянщини в роки революції 1905—1907 рр.?
 2. Хто першим серед єпископів Наддніпрянщини в роки революції перейшов на патріотичні позиції?
 3. Коли відбувся страйк учнів Подільської, Харківської, Волинської, Полтавської та Катеринославської семінарії?
 4. Коли А. Шептицький очолив Галицьку греко-католицьку митрополію?
 5. Хто очолював Мукачівську греко-католицьку єпархію до 1914 р.?
 6. Що таке секта?
- ★ 7. Охарактеризуйте розвиток православної церкви на українських землях на початку ХХ ст. 8. Які зміни відбувалися в житті греко-католицької церкви в Галичині та на Закарпатті в цей період? 9. Яку роль у розвитку греко-католицької церкви та західноукраїнського національного руху відіграв на початку ХХ ст. А. Шептицький? 10. Як відбувалося поширення сектантського руху в Україні?
- ★ 11. Заповніть таблицю «Особливості церковного життя в Україні на початку ХХ ст.».

Православна церква	Греко-католицька церква

- ★ 12. В урочистій промові до 100-річчя від дня народження М. Шашкевича в 1911 р. митрополит А. Шептицький заявив: «Усі маємо це поняття, що народ — це наша сила, що праця для нього — наше завдання, що його добро — наша будучність... Нам сьогодні легко зрозуміти, що віддалитися від народу — це означає приректи себе на смерть...» До чого закликав митрополит діячів українського руху? Чи поділяєте ви його точку зору? Обґрунтуйте свою думку.

Узагальнення знань

за темою «Україна на початку ХХ ст.»

- 1 Складіть перелік подій з історії України початку ХХ ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2 Поясніть значення термінів і понять: *русифікація, індустріалізація, концентрація виробництва, монополія, кооператив, пролетар, сепаратизм, ради робітничих депутатів, чорносотенці, великодержавний шовінізм, реалізм, модернізм, сектантський рух.*
- 3 За історичною картою:
 - а) покажіть, які регіони України у складі яких держав перебували;
 - б) покажіть, якою була господарська спеціалізація українських земель у цей період;
 - в) покажіть найбільші місця виступів робітників, селян і військових в Україні в роки революції 1905—1907 рр.;
 - г) покажіть місця, пов'язані з розгортанням українського національного руху в Наддніпрянській та Західній Україні;
 - д) покажіть місця, пов'язані з розвитком культури України початку ХХ ст.;
 - е) покажіть регіони переважання православної та греко-католицької церков серед віруючих у цей період.
- 4 Назвіть імена видатних історичних діячів початку ХХ ст. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цієї доби?
- 5 Опишіть основні прояви індустріалізації й модернізації суспільного життя в тогочасній Україні.
- 6 Порівняйте процеси індустріалізації й модернізації суспільного життя в Наддніпрянській та Західній Україні між собою, а також з аналогічними західноєвропейськими та світовими процесами.
- 7 Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства і національно-визвольного руху.
- 8 Визначте та охарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.
- 9 Назвіть та конкретизуйте фактами характерні риси розвитку культури України в цей період.

Тестові завдання

за темою «Україна на початку ХХ ст.»

- 1 На скільки губерній поділялася територія Наддніпрянської України?
а) Шість б) сім в) вісім г) дев'ять
- 2 Яка форма монополістичних об'єднань була найпоширенішою в промисловості Наддніпрянщини?
а) Трести б) синдикати в) картелі г) концерни
- 3 Яка галузь випереджала інші в розвитку тогочасної промисловості Галичини?
а) Деревообробна б) металургійна
в) нафтовидобувна г) текстильна
- 4 Коли було утворено Революційну українську партію?
а) 1900 р. б) 1901 р. в) 1902 р. г) 1903 р.
- 5 Яка політична партія Наддніпрянщини своїм гаслом проголосила «Україна для українців»?
а) УРП б) РУП в) УНП г) УДП
- 6 Хто очолював делегацію галицьких українців, яка 22 січня 1906 р. звернулася до австрійського імператора з проханням про зміни у виборчому законодавстві для населення краю?
а) Ю. Романчук б) А. Шептицький
в) А. Потоцький г) М. Січинський
- 7 Коли було засновано першу українську фізкультурно-спортивну організацію «Січ»?
а) 1900 р. б) 1901 р. в) 1904 р. г) 1905 р.
- 8 Яка політична партія Наддніпрянщини на з'їзді в грудні 1905 р. змінила свою назву на Українську соціал-демократичну партію?
а) УНП б) УДП в) РУП г) УРП
- 9 У складі якої Державної думи 47 українських депутатів створили «Трудову громаду»?
а) Першої б) Другої в) Третьої г) Четвертої
- 10 Представники якої загальноросійської політичної партії вважали український рух «німецькою інтригою», вигаданою для ослаблення Російської імперії?
а) Більшовики б) кадети
в) октябристи г) чорносотенці

ТЕМА II. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 8. Перша світова війна та український національний рух

- 1. Які держави входили до складу Антанти та Троїстого союзу? Якою була мета цих воєнно-політичних блоків? 2. Які політичні партії діяли в Наддніпрянській та Західній Україні на початку ХХ ст.? 3. Порівняйте погляди тогочасних українських політичних партій на майбутнє України.

1 **Україна в геополітичних планах країн Антанти та Троїстого союзу.** 1 серпня 1914 р. розпочалася перша в історії людства світова війна. Її спричинило непримиренне протистояння

Геополітика — політологічна концепція, за якою зовнішня політика держав визначається географічними чинниками (місцем розташування країни, природними ресурсами, кліматом тощо). Термін «геополітика» використовується для характеристики певного впливу географічних чинників на зовнішню політику.

держав — учасниць двох військових блоків — *Троїстого союзу* (Австро-Угорщина, Німеччина, Італія) та *Антанти* (Велика Британія, Франція, Росія). Кожна з країн прагнула досягти своїх *геополітичних інтересів*. Україна в них також посідала досить помітне місце внаслідок свого вигідного географічного становища, значного економічного та людського потенціалу.

Німеччина, намагаючись послабити Росію, сподівалася розчленувати її на частини й оволодіти Польщею, Литвою, Прибалтикою, Білорусією та Україною. Особлива роль у цих планах відводилася українським землям, оскільки саме вони мали стати відправним пунктом для подальшого завоювання Німеччиною світового простору. Територію України верховне командування німецької армії вважало одним із головних театрів воєнних дій. Прагнення ослабити Росію в геополітичному плані спричиняло поширення серед німецьких політиків прихильного ставлення до можливої незалежності України. Останню вони вважали плацдармом для здійснення Росією зовнішньополітичної експансії на Балкани та до Передньої Азії. Втрата України Росією мала призвести, на їхню думку, до краху великодержавницької політики російського самодержавства. Україна також приваблювала Німеччину своїм економічним потенціалом: вона могла стати для неї постачальницею продовольства й сировини.

Із таємної доповідної записки Генерального штабу Німеччини від 1 грудня 1915 р.

Кожний, хто насправді знає і розуміє географічне та економічне положення, у яких перебуває Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України. Якщо ми зуміємо змінити стан України, зробивши її незалежною державою, і утримати незалежну Україну при житті, то з певністю завдамо смертельного удару Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. В оцінці всіх експертів це володіння Україною робить Росію великою європейською потугою. Україна, відділена від Росії, створить мур між властиво Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ до Чорного моря.

1. У чому автор документа вбачав значення володіння Україною для Росії?
2. Чому існування незалежної України відповідало інтересам Німеччини?

Австро-Угорщина здавна змагалася з Росією за гегемонію (першість) у слов'янському світі. Неодноразово звертаючи увагу на свою, з їхньої точки зору, ліберальну національно-культурну політику щодо слов'ян, австрійські Габсбурги сподівалися розширити свої володіння за рахунок південнослов'янських країн, а також українських земель Волині й Поділля, які перебували у складі Росії. Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини заявляло, що оскільки головною метою її участі у війні є послаблення Росії, вона, у разі перемоги, розпочне створення незалежної від Росії Української держави.

Росія, приховуючи свої експансіоністські наміри, заявляла про прагнення захистити Сербію від агресії Австро-Угорщини. Одночасно з цим проголошувалася необхідність звільнення з-під влади Габсбургів «єдинокровних братів-русинів» Західної України й «возз'єднання уярмленої Русі» з Росією на засадах етнографічної спільності. Завдяки оволодінню Галичиною, Буковиною й Закарпаттям російська влада планувала відсунути кордони імперії за Карпатські перевали.

Антанта. Російський плакат 1914 р.

2 Становище українства в Російській та Австро-Угорській імперіях на початку війни.

Територія розселення українського народу на початку війни була поділена Російською та Австро-Угорською імперіями, що належали до ворогуючих військово-політичних блоків. Обидві держави вважали українців у складі свого населення ненадійним елементом, схильним до підтримки противника й здійснювали стосовно них репресії.

Російська влада вже в перші дні війни стала здійснювати в Наддніпрянщині широкомасштабні акції проти українства,

Репресії — заходи державного примусу, покарання, у тому числі й за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

Концентраційний табір — місце для ізоляції реальних або уявних противників держави, політичного режиму.

звинувачуючи його в «австрофільстві», «сепаратизмі» та «мазепинстві». Так, у Києві було заборонено випуск газети «Рада», популярного тижневика «Село», місячників «Українська хата» та «Літературно-науковий вісник». Редактора «Української хати» П. Бочацького відправили в заслання до Східного Сибіру. Заарештували М. Грушевського,

який на початку війни повернувся зі Львова до Києва, і заслали спочатку до Симбірська, а потім до Казані. У глиб імперії висилалися й інші українські громадсько-політичні діячі.

У Західній Україні австро-угорські урядовці з початком війни також розпочали дії, спрямовані проти українців. За найменшою підозрою в «русофільстві» їх заарештовували, висилали, а то й піддавали смертній карі. Тисячі українців, звинувачених у нелояльності до влади, були вислані до спеціальних концентраційних таборів у глиб Австрії, де їх роками утримували в жахливих умовах без суду й слідства. Найжорстокішим вважався табір «Талергоф» у Штирії, де в листопаді 1914 р. перебувало 5,7 тис. українців. Його називали «українською Голгофою», оскільки тут загинуло близько 2 тис. українців. Табори існували також у Терезієнштадті, Шварці, Нижній та Верхній Австрії та інших місцях.

Щонайменше 36 тис. цивільних українців, у тому числі людей похилого віку і жінок, було розстріляно й повішено, та стільки ж українських в'язнів загинуло в австрійських концентраційних таборах у роки війни.

3 Ставлення політиків Наддніпрянської України до війни. На початку Першої світової війни російська влада в Наддніпрянській Україні, як і в інших регіонах імперії, розгорнула широку пропагандистську кампанію. Війну оголосили «оборонною», оскільки вона ведеться для захисту «вітчизни» від «пруських варварів», а також для захисту братів-слов'ян. Ця пропаганда мала позитивні результати. На початку війни значна частина міського населення й селянства Наддніпрянщини підтримували урядову політику, не усвідомлюючи, що на їхні плечі ляже весь тягар війни.

Загальноросійські партії чорносотенців, октябристів, кадетів і права частина соціал-демократів та есерів загалом підтримували офіційний урядовий курс. Ліва частина соціал-

Табір «Талергоф». 1914—1917 рр.

демократів (більшовики, очолювані В. Леніним) виступали за поразку Росії у війні, оскільки це мало наблизити революцію й повалення царизму.

Серед громадсько-політичних діячів Наддніпрянщини у ставленні до війни сформувалися три основні орієнтації — *поміркована, нейтральна та радикальна*. Представники першої займали проурядову позицію. 10 серпня 1914 р. в Києві галицькі й буковинські емігранти-москвофіли та їхні прибічники заснували «Карпато-русский освободительный комитет». У зверненні до «багатостраждального руського народу Галичини» він закликав зустрічати російську армію, що «несе тобі православну віру твоїх предків, несе тобі волю й свободу руської людини на своїй рідній руській землі», хлібом-сіллю, як визволителів. Офіцерів російської армії комітет забезпечив пропагандистсько-інформаційною брошурою про «етнографічний і культурно-політичний стан Галичини у зв'язку з національно-громадськими настроями».

ТУП стосовно війни спочатку посіло помірковану позицію, визначену в декларації «Війна та українці», підписаній С. Петлюрою. У ній запевнялося, що українці «виконують свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця», і тому мають право, як і інші народи імперії, на надання їм «відповідних прав». Розгортання війни спричинило зміни в поглядах ТУП: від заяв на підтримку війни воно перейшло на нейтральні позиції, а від 1916 р. виступило проти війни та підтримки будь-якої з воюючих сторін. У декларації «Наша позиція» вони заявили, що боролися й боротимуться за «демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією равноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних цінностей».

У відповідь на антиукраїнську політику російської влади частина радикально налаштованих українських політиків емігрувала з Росії до Австро-Угорщини та Львова.

4 Заснування та діяльність Союзу визволення України. 4 серпня 1914 р. у Львові українські політичні емігранти-наддніпрянці створили *Союз визволення України (СВУ)* — самостійницьку українську політичну організацію. Його засновниками стали члени УСДРП (Д. Донцов, В. Дорошенко, Л. Цегельський), УСДС (О. Скоропис-Йолтуховський), українських есерів (Ю. Бачинський), інших партій та організацій. Першим головою СВУ став *Д. Донцов*. СВУ опублікував відозву «До українського народу в Росії» та звернення «До громадської думки Європи», а програму діяльності виклав у «Платформі Союзу». У ній було проголошено, що реалізацію своїх національних прав українці повинні пов'язувати з поразкою Росії у війні. Союз виступав за відокремлення України від Росії та створення на її землях конституційної монархії під протекторатом Австрії. СВУ вважав себе представником інтересів України перед Австро-Угорщиною, Німеччиною та іншими європейськими державами, мав своїх повноважних представників у Берліні, Софії, Стамбулі, Римі, Стокгольмі та Осло. Прагнучи сформувати коаліцію з противників Росії, представники Союзу вели відкриті або таємні переговори з офіційними державними урядовцями різних країн та російськими політичними емігрантами.

На гроші, надані урядами Німеччини та Австро-Угорщини, СВУ, що перебрався зі Львова до Відня, а потім до Берліна, розгорнув велику агітаційно-пропагандистську роботу. Його діячі виступали з доповідями в Австро-Угорщині, Німеччині, Болгарії, друкували статті. Велику роботу СВУ розгорнув у таборах для військовополонених серед солдатів-українців, мобілізованих до російської армії. Одним із важливих здобутків Союзу стало

Окопи Східного фронту

Кулемет «Максим»

видання десятків науково-популярних брошур із минулого та сучасного України українською, німецькою, болгарською, турецькою, румунською, чеською, хорватською, італійською та шведською мовами. Було видано «Кобзар» Т. Шевченка, праці М. Костомарова, В. Антоновича, Ф. Вовка, твори письменника Б. Лепкого та інших. Надруковано також кілька праць М. Грушевського, хоча сам він до діяльності СВУ ставився неприхильно.

Фінансова допомога, яка надавалася Німеччиною та Австро-Угорщиною, зараховувалася як державний борг майбутньої самостійної України. У червні 1918 р. СВУ припинив свою діяльність.

5 **Український рух на західноукраїнських землях.** Із початком війни в суспільно-політичному житті Австро-Угорщини відбулися суттєві зміни. Міжпартійна боротьба, гострі національно-політичні дискусії та болючі національні образи відійшли на другий план в умовах емоційного піднесення, викликаного війною. Лідери українського руху вважали, що для реалізації національних вимог свого населення в цих умовах необхідно виявляти максимальну лояльність і вірнопідданість австрійській владі та імператору. Уже в перші дні війни українські політичні рухи Галичини та Буковини поспішили визначитися, на чиєму вони боці.

1 серпня 1914 р. у Львові було засновано *Головну українську раду* (ГУР), до якої увійшли представники українських партій: Національно-демократичної, Радикальної та Соціал-демократичної. Головою Ради обрали голову УНДП та Української парламентської репрезентації *К. Левицького*. Рада мала взяти на себе функції єдиного представницького органу українців. 3 серпня Рада оприлюднила звернення, в якому окреслила власну позицію у війні.

Зі звернення Головної української ради від 3 серпня 1914 р.

Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям...

Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, у яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, у якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перевага Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

- ?** 1. Як ГУР ставилася до перебування українців під австро-угорською та російською владою? 2. Яку позицію, на думку авторів документа, повинні зайняти українці у війні?

3 серпня 1914 р. «Союз українських парламентарних і соймових послів з Буковини» також оприлюднив свій маніфест «До українського народу на Буковині», де заявив, що «спільно з усіма народами сеї гарної держави ми радо принесемо всяку жертву за нашого цісаря, за славу Габсбурзьку монархію».

Свою проавстрійську позицію на початку війни заявила в Галичині греко-католицька церква. Митрополит А. Шептицький і кероване ним духовенство, що були для галицьких українців безперечними авторитетами в церковному й суспільно-політичному житті, дотримувалися чіткої австрійської та антиросійської політики. Митрополит закликав українців, звертаючись до них: «Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою... Коли військо нашого цісаря побідить — чекає нас краща і ліпша будучність. До крові будьмо вірні цісарю».

5 травня 1915 р. у Відні Головна українська рада реорганізувалася в *Загальну українську раду* (ЗУР). До неї увійшли 34 делегати від українських політичних партій Галичини й Буковини, а також представники СВУ. Очолив ЗУР К. Левицький. Метою своєї діяльності Рада проголосила боротьбу за побудову самостійної Української держави на території підросійської Наддніпрянської України та запровадження територіально-національної автономії на українських землях у складі Австро-Угорщини. Завдяки наполяганням ЗУР німецька та австро-угорська влада дозволила організувати окремі табори для військовополонених українців. У них створювалися бібліотеки, школи, церкви, що мали сприяти вихованню в українців національної самосвідомості й ненависті до Російської імперії, яка була поневолювачем їхньої Батьківщини.

ЗУР склала свої повноваження на початку листопада 1916 р., коли австро-угорська й німецька влада заявили про створення самостійного Польського королівства з польських земель, відвойованих Німеччиною в Російській імперії. Після цього провідну роль в українському русі стало відігравати Українське парламентарне представництво в австрійському рейхстазі, очолюване Ю. Романчуком.

6 **Створення українських добровольчих військових формувань.** Західноукраїнські політики розуміли, що заяви про підтримку дій австрійського уряду у війні мають супроводжуватися реальними заходами. Разом із цим, усвідомлюючи, що війна змінить геополітичну ситуацію в Європі, вони намагалися використати її для реалізації своїх планів.

На початку серпня 1914 р. Головна українська рада заявила про необхідність формувати полки українських добровольців у складі австрійської армії під назвою *Українські січові*

стрільці (УСС). На думку керівників ради, цей захід мав усунути недовіру австрійської влади до українців та проросійські настрої в частини українського населення краю.

Заклики ГУР дістали підтримку серед українців Галичини. За свідченням сучасників, протягом двох-трьох тижнів серпня 1914 р. повітові збірні пункти відвідало щонайменше 28—30 тис. добровольців для запису в український легіон. Однак віденський уряд і командування австро-угорської армії сприйняли цю ініціативу із занепокоєнням. Із політичної точки зору існування легіону було бажане, але відшукати вільні кошти для озброєння та обмундирування такої кількості вояків стало важким завданням для австрійців. Певне занепокоєння також викликали заяви, що легіонери йдуть «виборювати незалежну Україну, а не боронити Австрію». Проте розвиток подій і надзвичайна активність українців змушували австрійських урядовців діяти. У Відні було прийняте рішення створити лише один полк УСС кількістю до 5 тис. солдатів. Комендантом легіону УСС за згодою ГУР призначили директора української приватної гімназії в Рогатині поручика *М. Галущинського*.

Тим часом російська армія розгорнула швидкий наступ на Львів. Формування легіону було перенесено в Стрий. До міста, де зібралося близько 6 тис. українських добровольців, прибула Начальна команда австро-угорської армії. Вона наказала українцям скласти воєнну присягу на вірність імператору та державі, усвідомлюючи, що це допоможе переконатися в їхній лояльності. Частина добровольців виступила проти цього. Вони вимагали виключити з тексту присяги слова про вірність імператору та додати заклик боротися за волю України. З *вересня 1914 р.* на привокзальній площі за наказом начальника Начальної команди армії до прийняття присяги було допущено 2 тис. добровольців, а решті запропонували повертатися додому. Цей день став датою виникнення легіону Українських січових стрільців.

Проте віденський уряд ставився до українських добровольців з обережністю й недовірою. Їх перш за все збиралися використовувати як диверсантів, розвідників і перекладачів. Саме тому Генштаб австро-угорської армії не створив із легіону УСС суцільне військове з'єднання, а поділив його на десять окремих загонів-сотень по 220 солдатів у кожному. Через день після прийняття присяги січовики прибули ешелонами до Мукачева на Закарпатті та приєдналися до австрійської групи військ.

На Буковині в листопаді 1914 р. один із лідерів українського руху, депутат рейхстагу *М. Василько*, скориставшись

Похід УСС

УСС. Українська бойова управа

досвідом галицьких українців, також організував добровольчий Гуцульсько-буковинський легіон. На відміну від УСС, його формування відбувалося під повним контролем австрійської адміністрації. Загальна кількість гуцульсько-буковинського легіону становила спочатку 1,5 тис., а згодом 2,5 тис. осіб. На думку діячів українського руху Буковини, «українські гуцульські стрільці» стали «живим доказом лояльності буковинських українців» до австрійської влади. Селянам, яких записували до легіону, обіцяли, що вони захищатимуть лише свої села, а інакше їх відправлять ополченцями до Угорщини. Тому його формування не супроводжувалося таким національним піднесенням у краї, як серед українців Галичини. Фактично створений нашвидкуруч легіон більше нагадував партизанські групи, ніж армійський підрозділ. Рік по тому, не відігравши важливої ролі в подіях війни, австрійська влада ліквідувала український легіон на Буковині.

Висновки

Геополітичні плани держав — головних учасниць Першої світової війни стосовно України мали багато відмінного, але були спільними в тому, що жодна з них не цікавилася прагненнями самих українців.

▶ В умовах початку війни, посилення воєнного психозу, коли держави вступили у збройне протистояння, українські політичні діячі виробили свою власну позицію щодо війни. Історичною заслугою Союзу визволення України було те, що він став першою українською організацією, яка метою своєї діяльності проголосила створення самостійної Української держави.

▶ У складі австро-угорської армії в роки війни були сформовані добровільні українські підрозділи в Галичині та на Буковині.

Запитання і завдання

1. Що таке геополітика? 2. Яка українська політична організація визначила своє ставлення до війни в декларації «Війна та українці»? 3. Коли утворився Союз визволення України? 4. Хто став головою Головної української ради? 5. Коли виникла Загальна українська рада? 6. Хто був першим комендантом легіону УСР?
7. Яка роль відводилася Україні в геополітичних планах країн Антанти та Троїстого союзу? 8. Чи можна вважати політику Російської та Австро-Угорської імперій стосовно українства на початку війни репресивною? Обґрунтуйте свою точку зору. 9. Охарактеризуйте ставлення політиків Наддніпрянської України до війни. 10. Як було засновано СВУ? Якою була його діяльність у роки війни? 11. Визначте особливості українського руху в Західній Україні в період початку війни. 12. Як відбувалося формування українських добровольчих військових підрозділів у складі австро-угорської армії?
13. Складіть таблицю «Україна в планах країн Антанти та Троїстого союзу».

Держава	Плани щодо українських земель

14. Сучасний український історик С. Попик вважає, що «...існування добровільних українських підрозділів мало швидше політичне, ніж військове значення. Українські легіони в Галичині та на Буковині були, перш за все, козирною картою в національних іграх українських політиків і австрійського уряду». Поясніть, як ви розумієте цю думку. Чи поділяєте ви її? Чому?

§ 9. Воєнні дії на території України в 1914—1915 рр.

1. Якими були основні театри воєнних дій у Першій світовій війні? 2. Як розгорталися воєнні дії на Східному фронті в 1914—1915 рр.?

Воєнні дії на українських землях у серпні 1914 — березні 1915 р.

У західній частині Наддніпрянської України в прикордонних районах між Російською імперією та Австро-Угорщиною в роки Першої світової війни розміщувався Південно-Західний фронт, що був складовою Східного фронту. До його складу на початку війни входили третя, четверта, п'ята й восьма російські армії, яким протистояли перша, друга, третя й четверта австро-угорські армії.

Воєнні дії розпочалися бойовими операціями в Галичині. У *Галицькій битві 18 серпня — 11 вересня 1914 р.* брали участь 700 тис. російських та понад 830 тис. австро-угорських вояків. На початку битви росіяни в прикордонних боях зупинили просування австро-угорців. Після цього третя та восьма російські армії під командуванням генералів М. Рузького та О. Брусилова розгорнули наступ на Львів і Галич. Він був успішним і завершився взяттям 21 серпня міста Львова, а на-

Прапор УСС

Український січовий стрілець

ступного дня — Галича. Розвиваючи наступ, російська армія оточила й блокувала добре укріплену фортецю Перемишль і вийшла до річки Віслока, що за 80 км від Кракова. У результаті Галицької битви росіяни оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшли на Карпатські перевали. Втрати австро-угорської армії вбитими, пораненими й полоненими становили 400 тис., російської — близько 230 тис. осіб. Плани німецького командування утримати Східний фронт силами однієї Австро-Угорщини зазнали невдачі.

Після Галицької битви ситуація на Півдні загострилася внаслідок вступу у війну на боці Троїстого союзу Туреччини. У жовтні 1914 р., німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію та Новоросійськ.

Наприкінці осені та протягом зими 1914 р. точилася боротьба російської та австро-угорської армій за Карпатські перевали. Завдяки допомозі німецьких військ остання завадила росіянам подолати перевали. Воєнна кампанія 1914 р. завершилася для Росії переможно. Німецький план блискавичної війни провалився. Велику роль у цьому відіграла боротьба на Східному фронті, що примусила країни Троїстого союзу спрямувати сюди значні сили.

У 1915 р. країни Четверного союзу (так називали Троїстий союз після приєднання Болгарії) головний удар вирішили завдати на Східному фронті, щоб вивести з війни Росію. У лютому австро-угорська армія примусила росіян залишити Чернівці. Одночасно з цим тривали запеклі бої російської армії в Карпатах. 22 березня 1915 р. російська армія оволоділа Перемишлем. Унаслідок капітуляції гарнізону фортеці в полоні опинилося 120 тис. солдатів австро-угорської армії. Ця подія стала останнім успіхом російської армії в кампанії 1914—1915 рр.

2 Російська окупаційна політика в Західній Україні в 1914—1915 рр. На території окупованих західноукраїнських земель російська влада утворила тимчасове військове *Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*. Воно проіснувало від

1914 рік

Розгортання військ напередодні військових дій:

- російських
- - - німецьких і австро-угорських

ГАЛИЦЬКА БИТВА

(18 серпня—21 вересня 1914 р.)

- Наступ російських військ
- Протидія австро-угорських військ
- Облога російськими військами Перемішля (17 вересня 1914 р. — 22 березня 1915 р.)

- Дії військ у жовтні — листопаді російських
- німецьких і австро-угорських

Лінія фронту на кінець 1914 р.

- Територія і центр Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, утвореного російським урядом на окупованих землях

1915 рік

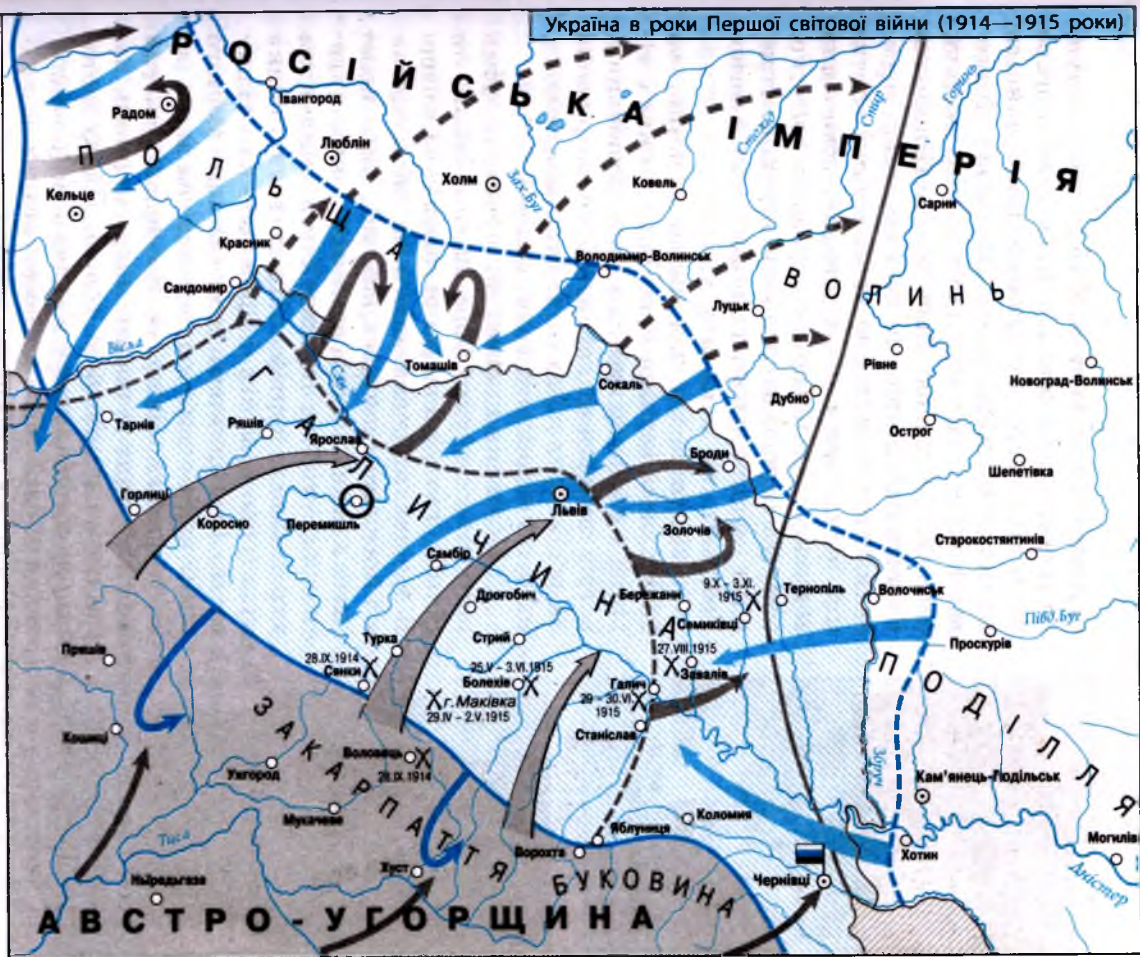
Дії військ узимку та навесні

- російських
- німецьких і австро-угорських

ГОРЛИЦЬКИЙ ПРОРИВ (2—10 травня 1915 р.)

- Прорив фронту австро-угорськими військами
- Загальний наступ німецьких і австро-угорських військ у травні—жовтні
- Лінія фронту наприкінці 1915 р.

Х Місяці і дати основних битв за участю українських січових стрільців

Російський патріотичний плакат

серпня 1914 до червня 1915 р. (евакуйовані окупаційні органи існували до липня 1916 р.). Генерал-губернаторство поділялося на чотири губернії — Львівську, Перемишльську, Тернопільську та Чернівецьку. Керівником окупаційної адміністрації став чорносотенець граф *Г. Бобринський*.

Головною метою своєї діяльності на цій посаді він вважав швидке включення західноукраїнських земель до складу Російської імперії за тісної співпраці з місцевими москвофілами та їхніми установами. Бобринський заявляв: «Східна Галичина і Лемківщина — споконвічна корінна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, устрій їх через це повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій».

Політика адміністрації генерал-губернаторства стосовно українців та інших етнічних груп мала репресивний характер. В умовах запровадженого на його території воєнного стану закривалася українська преса, заборонялося видавати книги українською мовою, припинялася діяльність українських партій, «Просвіт» та інших культурно-освітніх і громадських організацій. Розгорнулася реорганізація шкіл за російським зразком і переведення їх на російську мову навчання. Навчальні заклади забезпечувалися новими підручниками, написаними російською мовою. Планувалося також русифікувати Львівський університет, але здійснити це не встигли у зв'язку з відступом російської армії.

Австрійський герб. Воєнний трофей. 1914 р.

У жовтні 1914 р. на території генерал-губернаторства розпочалася діяльність жандармського відділу. Його керівник, полковник Мезенцев, зазначав у звіті, що за кілька місяців діяльності відділ здійснив близько 1000 обшуків і 1200 арештів. Адміністрація генерал-губернаторства застосовувала до неблагонадійних осіб *депортації*. У 1914—1915 рр., за твердженнями Г. Бобринського, його розпорядженнями й військовими з краю до Сибіру та інших віддалених районів було вислано 10 тис.

і переселено понад 2,3 тис. осіб. 22 вересня 1914 р. у зв'язку з поширенням випадків шкідництва і псування майна вперше було взято заручників.

Це були євреї з числа банкірів, підприємців та інтелігенції. У 1915 р. під час відступу російської армії з краю було вивезено 554 (за іншими даними — 700) заручників. Хоча сам Бобринський вважав, що «взяття заручників при відступі армії не має практичного значення» і створює лише зайвий клопіт через турботу про їх утримання.

Так само, як і українських, у генерал-губернаторстві заборонялася діяльність польських, єврейських та німецьких культурних і громадських організацій. У навчальних закладах було припинено викладання польською, єврейською та іншими мовами. Переслідувань зазнала греко-католицька церква. За розпорядженнями російської адміністрації греко-католицьких священників заарештовували й висилали до Сибіру. 19 вересня 1914 р. був заарештований митрополит А. Шептицький (звільнили лише в 1917 р.).

Замість греко-католицьких до краю надсилали православних священників і створювали православні парафії із школами при них. До березня 1915 р. в Галичині відкрили 33 церковнопарафіяльні школи. Цими акціями Російська православна церква намагалася покінчити з греко-католицькою та примусити її прибічників повернутися до православ'я.

Із критикою дій російської адміністрації в окупованій Західній Україні виступали діячі загальноросійських політичних партій. Депутати-прогресисти (російські соціал-демократи й трудовики) на засіданнях Державної думи виступили з вимогою відновити в краї видання українських газет та часописів.

Зі «Спогадів» депутата Державної думи, лідера партії кадетів П. Мілюкова

Наші праві націоналісти в особі графа Г. Бобринського, зайнявши адміністративні посади в «П'ємонті українства», почали переслідувати український національний рух і силою наvertати уніатів до православ'я. Тяжке враження справив арешт митрополита А. Шептицького, який мав неабиякий вплив та авторитет у краї. Усе сприяло наростанню ворожості місцевого населення до переможців.

1. Яким було ставлення російського політика до діяльності адміністрації генерал-губернаторства? 2. Чому, на вашу думку, російські політики, погляди яких відображав автор документа, не погоджувалися з урядовою політикою на західноукраїнських землях?

3 **Воєнні дії на українських землях навесні—восени 1915 р. Політика австрійської влади після повернення в Західну Україну.** Німецьке та австро-угорське командування, плануючи розгромити Росію, навесні 1915 р. перекинуло із Західного на Східний фронт значні військові сили. Головний удар мав відбутися в Галичині. 30 квітня 1915 р. в районі міст Горлице та Громник німецько-австрійська армія розпочала масову артилерійську підготовку, яка тривала майже добу, а після цього перейшла в наступ. Російські армії, потерпаючи від нестачі озброєння та боєприпасів, відступили. Протягом травня 1915 р. вони залишили Перемишль і відступили за Дністер, у червні втратили Львів, а на кінець місяця — більшу частину Галичини.

У жовтні 1915 р. відступ російської армії завершився на лінії Чернівці—Тернопіль—Дубно—Пінськ—Барановичі—Двінськ—Рига. Австро-німецьке командування не змогло досягти своєї мети й вивести Росію з війни, однак завдало їй відчутних утрат. Російська армія втратила 150 тис. убитими, 700 тис. пораненими та 900 тис. полоненими. Водночас вона залишила Північну Буковину, Східну Галичину, Підляшшя, Холмщину, Берестейщину й Західну Волинь. Відступаючи, російська армія дотримувалися тактики «спаленої землі» — мости, будівлі, залізниці руйнувалися. На Схід вивозилися матеріальні й культурні цінності. Найцінніші експонати за розпорядженням російської адміністрації було вивезено з Наукового товариства ім. Т. Шевченка та Народного дому у Львові. Значна кількість населення змушена була залишити свої оселі.

Австрійська влада після повернення до Західної України за розпорядженням віденського уряду мала з'ясувати ступінь співробітництва місцевих українців із російською окупаційною адміністрацією та дослідити утиски населення росіянами. Намісник Галичини доповів про порушення росіянами прав українців під час окупації — закриття культурних і громадських організацій, заборону використання української мови, депортації українців і переслідування греко-католицької церкви. Одночасно з цим австрійські урядовці поновили переслідування москвофілів і тих, кого підозрювали в симпатіях до них. На Буковині переслідування австрійськими та угорськими каральними загонами українців, яких вважали потенційними зрадниками, набули значних масштабів. При цьому до інших національних груп австрійська адміністрація ставилася досить поблажливо. У краї здійснювалися масові арешти та страти українців. Узагалі з Буковини до австрійських концентраційних таборів було вивезено 30 тис. осіб усіх національностей.

Росіяни в Галичині

Полонені російські солдати

4 **Участь Українських січових стрільців у воєнних діях 1914—1915 рр.**

Участь Українських січових стрільців, незважаючи на їх нечисленність, у бойових діях Першої світової війни була досить помітною. Командування австро-угорської армії використало їх в осінній кампанії 1914 р. в кровопролитних гірських боях на перевалах Карпат. 25 вересня в районі Сяноку в бою за Ужоцький перевал прийняв бойове хрещення перший із підрозділів легіону — сотня О. Семенюка. У бою з кубанськими козаками загинули 22 січові стрільці. Командування австро-угорської армії, не враховуючи думки українських старшин, поділило решту легіону на окремі розвідувальні групи по 20 стрільців у кожній і наказало їм збирати інформацію в тилах російської армії. Після невдалих спроб перетнути лінію фронту більшість груп, зазнавши втрат, повернулися назад. Після провалу цього плану 7 жовтня всі сотні УСС зайняли лінію оборони на Бескидах.

У першій половині жовтня січові стрільці брали участь у контрнаступі австро-угорської армії через Карпатські перевали в напрямку на Стрий, Миколаїв і Львів. Заступник начальника Генштабу австро-угорської армії генерал-майор Гефер повідомляв до Відня, що «українські стрільці відзначилися при витісненні російських військ із Карпат». На початку листопада російська армія перейшла в контрнаступ, намагаючись прорватися в Закарпаття. 3—5 листопада 1914 р. в запеклих боях під Синьовидним сотні УСС під командуванням Р. Дудинського, С. Горука, В. Дідушка, К. Гутковського, З. Носковського не лише відстояли свої позиції, а й завдали значних утрат противнику. У полон було захоплено 130 російських солдатів. У районі Тухольки відзначилася сотня стрільців, очолювана Д. Вітовським, яка разом з австрійським бронепоездом утримувала

Австрійські вояки. 1915 р.

Вояки на відпочинку

територію між залізничними станціями Тухолька—Гребенів. 10 листопада січові стрільці отримували перші бойові нагороди — «Медалі хоробрості» II класу. Звертаючись до січовиків, командир 55-ї дивізії генерал Г. Фляйшман сказав: «Українці! Ви гідно і хоробро боретеся з ворогом і дали на це докази».

У грудні 1914 — січні 1915 р. сотні УСС здійснювали охоронно-розвідувальну службу на перевалах Карпат. На початку січня разом з австро-угорськими військами вони перейшли в наступ. У люті морози, долаючи вкриті глибоким снігом круті схили, вони зайняли Славськ й Лавочне. На початок березня стрільці вийшли в район гори Маківки. У цей період командування австро-угорської армії здійснило реорганізацію легіону УСС. Тепер він складався з двох куренів, до яких за австрійським зразком входило по чотири сотні.

28 квітня — 2 травня 1915 р. сотні УСС брали участь у бою за *гору Маківку* поблизу Славська. Це місце було ключовим пунктом оборони австрійської Південної армії, оскільки не давало російським підрозділам пробитися долинами річок до Тухлі й Славська. Січовики в запеклих сутичках захищали свої позиції. Кілька разів гора переходила з рук у руки. 3 травня через значні втрати в рядах бійців УСС австрійське командування вивело звідти їхні загони, а наступного дня російська армія захопила гору. У бою за Маківку загинули 42 стрільці, 76 були поранені й 35 потрапили в полон. Полеглих поховали на південних схилах гори, де й сьогодні стоїть пам'ятний знак.

30 травня — 1 червня 1915 р. полк УСС, беручи участь у наступі німецько-австрійської армії, вели важкі бої з російськими військами під Болаховом. Наприкінці червня вони брали участь у боях за Галич. Улітку 1915 р. керівники Загальної української ради звернулися до імператора Франца Йосифа

Стрілецькі окопи на горі Маківці

Пам'ятний знак на горі Маківці

з пропозицією збільшити кількість вояків УСС до 12 тис. осіб і реорганізувати легіон у бригаду. Імператор пообіцяв розглянути це питання з командуванням армії. 21 серпня 1915 р. Начальна команда австро-угорської армії створила Перший полк УСС як самостійну військову одиницю у складі 55-ї австрійської дивізії. Його командиром став кадровий військовий Г. Коссак.

У вересні-жовтні 1915 р. бійці УСС вели запеклі бої з російськими військами в подільських степах між річками Серет та Стріпа. Запеклий бій, що перевершував усі попередні, відбувся 9 жовтня — 9 листопада 1915 р. поблизу села Семиківці на Стріпі. Саме завдяки героїзму січовиків він завершився перемогою австро-угорської армії. Утрати УСС становили: 40 загиблих, 80 поранених і понад 100 полонених. Це був другий після Маківки великий бій, у якому полк УСС відзначився надзвичайною хоробрістю й стійкістю. В одному зі звітів німецького командування в цей період зазначалося, що українські стрільці — «найкращий відділ з усієї австро-угорської армії». Незабаром після Семиківського бою полк УСС відвели в тил, де він перебував до травня 1916 р.

Висновки

У 1914—1915 рр. Україна стала одним із важливих театрів воєнних дій Першої світової війни. Її територією простягався Південно-Західний фронт, який був складовою Східного фронту. На кінець 1915 р. обидві воюючі сторони зазнали великих утрат і не змогли реалізувати своїх стратегічних планів. Війна набула позиційного характеру.

► У результаті бойових дій в 1914—1915 рр. західноукраїнські землі перебували під російською окупаційною владою, а потім повернулися під австрійську. Це мало негативні наслідки для українців: обидві сторони заарештовували та ув'язнювали

їх, звинувачуючи в шпигунстві, піддавали суду й страчували, руйнували культурні пам'ятки тощо.

► У складі австро-угорської армії в роки війни було створено легіон (полк) УСС. Своєю стійкістю та відвагою в бойових операціях він здобув визнання в командування.

Запитання і завдання

1. Коли відбулася Галицька битва? 2. Яка подія стала останнім військовим успіхом російської армії на Східному фронті в 1915 р.? 3. Хто очолював Галицько-Буковинське генерал-губернаторство? 4. Що таке депортація? 5. Коли відбувся бій за гору Маківку? 6. Хто став командиром полку УСС 21 серпня 1915 р.?
- ✦ 7. Охарактеризуйте перебіг подій Першої світової війни на території України в серпні 1914 — березні 1915 р. 8. Відомий український громадський діяч Д. Дорошенко називав політику російської влади в Галицько-Буковинському генерал-губернаторстві «тріумфом російського націоналізму», а російський політик П. Мілюков — «європейським скандалом». Чи відповідала реальності така оцінка подій? Поясніть свою точку зору. 9. Як відбувалися бойові дії на українських землях навесні—восени 1915 р.? 10. Охарактеризуйте бойовий шлях легіону (полку) УСС у 1914—1915 рр.
- ★ 11. Прослідкуйте за картою перебіг військових дій на території України в 1914—1915 рр. 12. Охарактеризуйте російську політику в Західній Україні в 1914—1915 рр. за планом: 1) назва й адміністративно-територіальний устрій окупаційного органу, створеного російською владою; 2) керівник; 3) головне завдання окупаційної адміністрації; 4) політика щодо українців; 5) політика щодо інших етнічних груп; 6) церковна політика.
- ★ 13. Львівська газета «Діло» 2 травня 1915 р. про бій УСС під Маківкою писала: «Маківка — це перший визначний етап на тому шляху, по яким українська нація зі стану пасивності переходила до стану активності, до чину. Битва на Маківці — це перша велика спроба галицьких українців стати найактивнішим чинником історії, стати ковалями й творцями своєї будучини». Поясніть, як ви розумієте це твердження. Чи згодні ви з ним? Чому?

§ 10. Воєнні дії на території України в 1916 — на початку 1917 р.

- 1. Як розгорталися воєнні дії на Східному фронті в 1916—1917 рр.? 2. Яким було ставлення населення й політиків до війни, коли вона розпочалася?

1 Воєнні дії на українських землях у 1916 — на початку 1917 р.

У воєнних діях на Східному фронті 1916 р. вирізнявся найбільшою активністю. У цей час головнокомандувачем російських армій Південно-Західного фронту став О. Брусилов. Досконало вивчивши ситуацію, він розробив наступальну операцію, яка тривала протягом 4 червня — 20 вересня 1916 р. й увійшла в історію під назвою «Брусиловський прорив». Її здійснен-

Перед відправленням на фронт

Поранені у шпиталі

ня розпочалося масованим артилерійським обстрілом росіянами позицій противника по всій лінії фронту, що тривав від 8 до 48 годин. Після цього сьома, восьма, дев'ята та одинадцята російські армії загальною кількістю понад 639 тис. осіб перейшли в наступ проти 475 тис. вояків австро-угорської армії. Незабаром вони прорвали оборону противника, який почав відступати. Росіяни взяли Луцьк, а пізніше — Чернівці. Брусиловський прорив дозволив російським військам просунутися до 120 км уперед на лінії фронту в 340 км та оволодіти територією площею 2,5 км². Вони частково відвоювали Західну Волинь, Східну Галичину й Північну Буковину. Однак розвинути наступ росіяни не змогли, оскільки були зупинені одинадцятьма німецькими дивізіями, перекинутими сюди із Західного фронту. На початку вересня 1916 р. фронт стабілізувався на лінії Киселин—Золочів—Бережани—Галич—Станіслав—Ворохта. Австро-німецька та російська армії були нездатні до наступальних дій через загальну нестачу зброї, боєприпасів, одягу, продовольства та значні людські втрати. Так, за деякими джерелами, утрати загиблими, пораненими й полоненими в австро-угорській армії досягали 1,5 млн осіб, у російській — від 500 тис. до 1 млн осіб. На кінець 1916 р. на фронтах Першої світової війни знову почалася позиційна війна. Південно-Західний фронт у такому стані перебував до червня 1917 р.

2 **Участь Українських січових стрільців у подіях війни 1916 — початку 1917 р.** Із березня 1916 р. полком УСС командував підполковник А. Варивода. Стрільці разом із 55-ю австрійською дивізією утримували позицію в окопах уздовж західного берега річки Стріпи, коли розпочався Брусиловський прорив. У серпні 1916 р. в позиційних боях під Потуторами полк зазнав поразки та відступив, не витримавши російського наступу. Усю

вину за російський прорив австрійське командування поклало на січовиків. Полк УСС було розформовано, а замість нього створено два курені — бойовий і резервний, який одразу ж відправили в тил. Остаточо підірвали вплив і значення УСС вересневі бої 1916 р. 29—30 вересня 1916 р. січовики були оточені російською армією в районі *гори Лисоні* під Бережанами й розгромлені. Щонаменше 133 бійці загинули, близько 1 тисячі опинилися в полоні. У строю залишилося 16 старшин і 150 стрільців.

Зберігся лист січовика Станіслава Гузара своїй сестрі Стефанії, дружині отамана Горука про події на Лисоні: «Тоді обійшли москалі наші позиції і почалася страшна битва. Уже по окруженню нас із бригади ішла депеша за депешою, аби триматися до посліднього чоловіка... Своєю обороною урятували стрільці Бережани, а через це завдячує нам управа військова, що тепер аж у Карпатах... Але що нам із того, коли ми стратили свій полк... Горук до послідньої хвили приказував — боронитися, а навіть приказав із ножами продертися через москалів, але се було неможливим. Ріжно люди сповідають. Одні кажуть, що оба отамани Лисняк і Горук суть убиті, а другі кажуть, що в неволі. У кожнім разі та ціла оборона — то заслуга Горука і відтепер він є українським героєм, яких мало».

У жовтні 1916 р. залишки полку УСС відвели до Пісочного й Розвадова на Львівщині, де розміщувався недавно створений Вишкіл УСС — навчальний центр для новобранців і видужуючих фронтовиків. Там відбувалося переформування й відродження полку. У його складі було створено окрему Гуцульську сотню кількістю 180 стрільців. Новим комендантом полку УСС у грудні 1916 р. було призначено австрійського офіцера майора Ф. Кікаля. У лютому 1917 р. полк повернувся на фронт і зайняв ділянку оборони під Бережанами. Саме тут його застали повідомлення про революцію в Росії та повалення династії Романових.

У вересні 1916 — лютому 1917 р., перебуваючи на Волині, полкові старшини на чолі з Д. Вітовським розгорнули велику культурно-освітню діяльність. Австрійська влада направила їх до Ковеля, Луцька й Володимира-Волинського організувати тут комісаріати для набору рекрутів до армії, оскільки місцеве населення до австрійців ставилося вороже. За короткий час вони заснували на Волині 46 сільських шкіл і прийняли на навчання 800 селянських дітей. 16 старшин і стрільців працювало в них учителями. За підтримки громадських діячів Львова К. Студинського, П. Мишучи та І. Крип'якевича січовики придбали для цих шкіл навчальне обладнання та близько 1500 підручників.

**Україна в роки
Першої світової війни
(1916—1917 роки)**

1916 рік

--- Лінія фронту станом на початок 1916 р.

БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ (4 червня — 20 вересня 1916 р.)

← Наступ російських військ

→ Контрудари німецьких і австро-угорських військ

— Лінія фронту наприкінці 1916 р.

1917 рік

← Червневий наступ російських військ

--- Лінія фронту станом на 13 липня

→ Контрнаступ німецьких і австро-угорських військ

— Лінія фронту станом на 28 липня

X Місця і дати основних битв за участь українських січових стрільців

X
29.VII.1918

Полк УСС мав свій друкований орган — журнал «Шляхи», який видавався у Львові й був, по суті, літописом бойового шляху січовиків. При полку діяв оркестр, очолюваний композитором М. Гайворонським. Він разом зі стрілецькими поетами й співаками постійно збагачував пісенний репертуар новими піснями. Деякі з них («Чуєш, брате мій», «Їхав стрілець на війноньку», «Засумуй, трембіто», «Човен хитається серед води») добре знані в Україні й сьогодні. Зусиллями митців-січовиків видавався також альманах «Червона калина».

3 **Політика Росії та Австро-Угорщини в Західній Україні.** На території Західної Волини, Східної Галичини та Північної Буковини, відвойованих в Австро-Угорщини в результаті Брусиловського прориву, російська влада відновила «*Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни*», що існувало в липні 1916 — лютому 1917 р. та складалося з Чернівецької та Тернопільської губерній. Очолював його генерал Ф. Трепов. Головним завданням очолюваного адміністрація вважала забезпечення потреб армії, фронту та «унікнення всякої політичної тенденції при управлінні краєм». Щодо українства політика в цей період була нейтральною. Безперешкодно видавалися дозволи на відкриття українських шкіл. Надавалася допомога населенню, що постраждало від воєнних дій: постачання продовольства, будівельних матеріалів, посівного матеріалу тощо. Ставлення до інших етнічних груп також було нейтральним. Однак викладання в школах польською, єврейською, німецькою та іншими мовами заборонялося. У церковній політиці здійснювалася підтримка виключно православної церкви.

Пошук винних у воєнних поразках спричинив восени 1916 р. другу хвилю переслідувань австро-угорською владою українського населення. Розгорнулися нові масові *інтернування* українців до концентраційних таборів. У вересні 1916 р. лише до табору «Талергоф» прибуло ще 2 тис. заарештованих українців. Протягом 30 місяців свого існування «Талергоф» постійно вміщував 4—10 тис. осіб, переважно українців зі східноавстрійських коронних країв. Українці зазнали в «Талергофі» великих утрат. На могильній плиті, установленій після війни на талергофському цвинтарі, написано: «Далеко від батьківщини тут спочивають 1767 чоловіків, жінок і дітей із Галичини та Буковини — жертв світової війни 1914—1917 рр.».

Інтернування — затримання однією з воюючих держав громадян ворожої сторони, які проживають на її території до закінчення війни.

Битва на горі Лисоні

Цесаревич Карл нагороджує солдатів

Боротьба з москвофільством та інтернування значної кількості українців до концентраційних таборів стали характерною рисою ставлення Австро-Угорщини до українства в роки війни. Однак із вини як центрального уряду, так і місцевих адміністрацій абсолютно обґрунтовані упереджувальні заходи перетворилися на безконтрольний терор проти всього українського населення. Він супроводжувався відвертими зловживаннями військових і жандармів, серед яких з особливою жорстокістю ставилися до українців угорці. На думку дослідників, кількість невинно страченого українського населення підрахувати неможливо. Від голоду, холоду та епідемій у концентраційних таборах поряд із москвофілами загинули тисячі невинних проавстрійськи налаштованих українців. Українська трагедія, організована австро-угорськими урядовцями, тривала до того часу, поки в центрі не усвідомили надмірність здійснюваних заходів. За рішенням імператора від 7 травня 1917 р. «Талергоф» та інші концентраційні табори закрилися, а всіх заарештованих звільнили.

4 Життя на фронті та в тилу в роки війни. Із першого дня війна безупинно точилася на українських землях. Наступаючі й відступаючі армії потужними руйнівними хвилями проходили територією України, залишаючи по собі випалену землю. Трагедія українського народу була також у тому, що, не маючи власної державності, він був змушений воювати один проти одного в арміях ворогуючих держав, які ігнорували його національні інтереси. Із Наддніпрянської України в роки війни до російської армії було мобілізовано 3,5 млн осіб, а із Західної України — понад 250 тис. осіб. Унаслідок цього суспільство втратило свою найкращу працездатну частину молоді. У селянських господарствах України залишилося менш як

39 % працездатних чоловіків, на промислових підприємствах — близько 70 % робітників.

Зі скарги селян Одеського повіту уповноваженому із заготівлі хліба для армії в 1915 р.

Ми послали своїх синів захищати батьківщину від навали ворогів, а сім'ї залишилися без робочих рук; грошей для найму робітників немає, господарства близькі до зруйнування... ми позбавлені можливості розраховатися з робітниками, бо неможливо продати хліб навіть перекупникам, які відмовляються приймати його за півдарма...

1. Які факти наведено в документі? 2. Який висновок на підставі цих фактів можна зробити про вплив війни на сільське господарство Наддніпрянщини?

Промислові підприємства України були перепрофільовані на забезпечення армії військовою технікою та боєприпасами. Потребам фронту підпорядкували й залізничний транспорт. Різко зменшилися забезпечення товарами народного споживання через скорочення виробництва підприємствами легкої й харчової промисловості. Ці та інші причини призвели до зниження життєвого рівня більшості населення. Величезні збитки війна завдала жителям прикордонних територій України. Так, у деяких повітах Волині в 1915—1916 рр. господарське життя майже припинилося. Евакуація населення, постійні реквізиції зерна, фуражу й худоби стали надмірним тягарем для населення. Під час війни військова та цивільна влада часто використовували селян прифронтових районів для примусового риття окопів, будівництва оборонних укріплень, спорудження мостів і відновлення шляхів сполучення. Для виконання цих робіт людей залучали зі своїм інвентарем, возами й тягловою силою.

Великим лихом для населення України було біженство. 16 серпня 1914 р. австрійські газети повідомляли, що «Відень був переповнений біженцями з Галичини і Буковини», та стверджували, що їхня кількість досягає 70 тис. осіб. Наприкінці 1915 р. у столиці Австрії перебувало вже 137 тис. утікачів із Західної України. Масштаби переселенських процесів примусили австрійських урядовців приступити до організації спеціальних таборів для українських біженців, потік яких, за словами сучасника, «зростав як повінь — постійно й нагально». В Австрії для них створили табори у Вольфсбергу, Гмінду та Гредігу. У них біженці жили в досить непоганих умовах — у бараках з опаленням, електричним освітленням, каналізацією, водогонном. Існували лікарні, централізовані кухні, їдальні, банно-працьові споруди, школи для дітей, церкви. Таким чином, система таборів для воєнних біженців стала добре організованим кроком австрійської влади, який усупереч певним незручностям

Обіди для бідняків

Біженці

забезпечив гарантований державою захист для українців із прифронтових регіонів.

Проблема біженців та вигнанців стала також великим лихом для населення прифронтових територій України, що перебувало під російською владою. При цьому свідків подій вражала жорстокість у ставленні до біженців вищого російського командування. Так, після прориву в травні 1915 р. німецько-австрійськими військами фронту між Горлицею та Громником Ставка віддала російським військам наказ, що залишена територія «повинна бути перетворена в пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність». Після цього розпочалося масове виселення з цих земель. Чимало людей залишали свої оселі, схопивши лише торби із сухарями. Вони рухалися залізницями, возами або пішки. Нестача харчів, одягу, взуття й епідемії спричиняли значну смертність, особливо серед людей похилого віку та дітей. У Києві, Харкові та великих містах Наддніпрянщини діяли Комітети допомоги біженцям. Ніяких таборів для переселенців влада не створювала. Основні потоки біженців та вигнанців спрямовувалися до центральних губерній Росії. У січні 1916 р. там було зареєстровано 2,7 млн переселенців із прифронтових районів.

Затягування війни призвело до змін у ставленні до неї населення. Патріотичний порив та ентузіазм періоду її початку вичерпався. Для мільйонів людей вона стала нескінченним джерелом тривоги за долю рідних та близьких, які перебували в армії або прифронтових районах. Солдати також втомилися від війни та втрачали розуміння того, за що саме вони ризикують життям. Солдати армій противника почали усвідомлювати, що вони не вороги одне одному, а заручники політики своїх урядів.

5 **Посилення економічної, соціальної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях.** На початок 1917 р. в соціально-економічному житті країн — учасниць війни посилилися кризові явища. Періодичні мобілізації, зумовлені величезними людськими втратами, залишали господарство без робочих рук. За роки війни погіршилася робота залізниць. Першочерговим їх завданням стало забезпечення потреб фронту. Однак пропускна здатність залізниць і кількість рухомого складу були недостатніми. Станції були забиті ешелонами, усе більше відчувалася дезорганізація транспорту. На початку 1916 р. на залізницях Наддніпрянської України перебувало близько 150 тис. вагонів непереверезених вантажів. У зв'язку з ускладненнями роботи залізничного транспорту окремі економічні та промислові райони опинилися у фактичній ізоляції.

Для покриття воєнних витрат уряди країн друкували нові гроші, що спричиняло їх знецінення та зростання цін на товари першої необхідності. У Російській імперії в 1916 р. ціни зросли в чотири-вісім разів порівняно з 1914 р. При цьому заробітна плата більшості працюючого населення не змінилася або навіть зменшилася. Невдоволення викликала також нестача продуктів харчування й товарів. Особливо швидко насування продовольчої кризи стало відчуватися в Російській імперії, Німеччині та Австро-Угорщині. Російський уряд для її подолання вдався до встановлення твердих цін на продукти харчування та запровадження карткової системи. Однак це не виправило ситуацію, а призвело до зникнення з прилавків товарів широкого вжитку і поширення спекуляції. При цьому влада виявляла свою нездатність змінити ситуацію.

Безмірне збагачення одних та зубожіння інших спричиняли обурення широких верств населення. Досить поширеним у тогочасній Україні набув вислів: «Кому війна, а кому мати рідна». Невдоволення населення безпорадністю влади в умовах наростання труднощів воєнного часу викликало нову хвилю соціальних протестів. У Наддніпрянщині зростає страйкова боротьба робітників за свої права. Якщо від серпня 1914 до вересня 1915 р. у страйках узяло участь близько 43 тис. робітників, то до вересня 1916 р. кількість страйкуючих збільшилася до 228 тис. осіб. Від серпня 1914 до початку 1917 р. в Україні відбулося понад 160 селянських виступів.

Швидко поширювалися заворушення серед утомлених багаторічною війною солдатів. Нестача зброї та боєприпасів, погане харчування, воєнні поразки, бездарність генералітету наштовхували солдатів до думки про припинення війни й усунення від влади своїх правителів. Почастішали випадки не-

виконання цілими підрозділами наказів командування. Так, у січні 1917 р. на Південно-Західному фронті солдати 223 полку відмовилися виступати на передову. Солдати втікали з фронту, убивали ненависних офіцерів, здавалися в полон. Нерідко виснажені війною солдати ворогуючих армій кидали зброю та браталися одне з одним.

Одночасно з економічною й соціальною кризою у воюючих державах загострювалася політична криза. В Австро-Угорщині дедалі більше політиків висловлювали невдоволення призупиненням на період війни діяльності австрійського рейхстагу та угорського сейму, а також тим, що імператор править державою за допомогою надзвичайних параграфів (указів) і надзвичайного стану. Проявом політичної кризи в Австро-Угорщині була вимушена згода офіційного Відня на невідгідне для нього розв'язання польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. австрійський імператор Франц Йосиф разом із німецьким кайзером Вільгельмом оголосили про відновлення на польських землях, відвоєнованих Німеччиною в Російській імперії, Польської держави під фактичним німецьким протекторатом. Відчуваючи своє безсилля перед Німеччиною, для того щоб захистити свої державні інтереси та запобігти майбутнім польсько-німецьким претензіям на Галичину, австрійці змогли лише включити до документа твердження про «неділиму цілісність» Галичини у складі Австро-Угорщини. 5 листопада імператор підтвердив «особливий» статус Галичини та її автономію без будь-якого поділу на польську та українську частини. Це викликало обурення та протести українських громадсько-політичних діячів краю.

У Російській імперії також спостерігалися ознаки політичної кризи. Цар Микола II відправляв у відставку одних чиновників і призначав інших, які теж швидко втрачали посади. За два роки війни в країні змінилися чотири голови Ради міністрів, шість міністрів внутрішніх справ і чотири військові міністри. В умовах поглиблення економічної, соціальної та політичної кризи в Росії та Австро-Угорщині активізували свою діяльність опозиційні сили. Українські політики також усвідомлювали, що майбутнє українців в умовах можливого революційного вибуху залежатиме передусім від них самих.

Висновки

На початок 1917 р. стало зрозумілим, що три роки кровопролитної війни не принесли перемоги жодній із воюючих сторін. Війна затягувалася, а соціально-економічне становище держав, які брали в ній участь, погіршувалося.

► У 1916 р. тривав бойовий шлях Українських січових стрільців. За всіма показниками бойового вишколу, військової дисципліни та підготовки він став зародком української національної армії.

► Політика російської влади на відвоєнованих в Австро-Угорщині українських землях у цей період набула більш нейтрального характеру. В урядовій політиці Австро-Угорщини стосовно українства поряд із позитивними явищами (турбота про біженців, переселенців тощо) спостерігалось також багато порушень прав людини, які заслуговували всебічного засудження.

► Тягар війни, розв'язаної правителями держав для задоволення власних амбіцій, ліг на плечі більшості населення, що призвело до зростання невдоволення на фронті та в тилу. Загальне напруження в суспільстві поступово переростало в кризу, яка робила неминучим соціальний вибух.

Зпитання і завдання

1. Якими були втрати австро-угорської та російської армій на вересень 1916 р.?
2. Чиєю перемогою завершився бій УСС із російською армією в районі гори Лисоні в 1916 р.?
3. Яку назву мав друкований орган полку УСС?
4. Що таке інтернування?
5. Якою була кількість мобілізованих із Наддніпрянщини до російської армії в роки війни?
6. Назвіть табори для українських біженців, створені австрійською владою.
7. Як відбувалися бойові дії на українських землях у 1916 — на початку 1917 р.?
8. Охарактеризуйте участь УСС у подіях війни 1916 — початку 1917 р.
9. Порівняйте політику, яку здійснювала російська влада на окупованих землях у 1914—1915 рр. та в 1916 — на початку 1917 р.
10. Охарактеризуйте політику Австро-Угорщини в Західній Україні в цей період.
11. Визначте особливості життя на фронті та в тилу в період війни.
12. Наведіть факти, що свідчать про посилення економічної, соціальної та політичної кризи в Росії й Австро-Угорщині.
13. Прослідкуйте за картою перебіг воєнних дій на території України в 1916 — на початку 1917 р.
14. Складіть таблицю «Посилення кризи в Росії та Австро-Угорщині в роки війни».

Сфера життя	Прояви кризи
Економічна	
Соціальна	
Політична	

- ★ 15. Обґрунтуйте або спростуйте твердження, що розгортання воєнних дій на Південно-Західному фронті в 1916 — на початку 1917 р. сприяло посиленню кризових явищ у житті воюючих держав.

§ 11. Початок Української революції

- 1. Що таке революція? 2. Яким бачили майбутнє України представники різних українських політичних партій початку ХХ ст.? 3. Наведіть факти, що свідчать про наростання соціально-економічної та політичної кризи в Російській імперії наприкінці 1916 — на початку 1917 р.

1 Російська революція та Україна. На початку 1917 р. Перша світова війна почала викликати незадоволення широких верств населення Російської імперії. У минулому залишилося патріотичне піднесення, що охопило російське суспільство в 1914 р. Війна виявила нездатність влади ефективно управляти державою. Поступове погіршення соціально-економічної ситуації, військові поразки та кризові явища в політичному житті призвели до того, що Росію охопила загальнонаціональна криза, яка спричинила революційний вибух. 8 березня 1917 р. в Петрограді розпочалася революція, в результаті якої в Росії було повалено самодержавство. 12 березня повсталі створили *Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів*, а 15 березня за її згодою сформувався *Тимчасовий уряд* — орган виконавчої влади, що повинен був управляти Росією до скликання Установчих зборів, які визначають форму її державного ладу. У країні виникло двовладдя.

В Україні Тимчасовий уряд передав виконавчу владу повітовим і губернським комісарам, якими стали голови земських управ. Поряд із органами Тимчасового уряду формувалася система Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, яких в Україні в цей період налічувалося близько 250—300. Із них 180 було зосереджено в Донбасі та великих промислових центрах. За партійним складом у радах переважали російські ліві — есери та меншовики. Однак поступово, у міру погіршення ситуації, у них зростав вплив більшовиків.

Повернення з фронту

Зруйнування пам'ятника П. Століпін у Києві

15 березня в Петрограді місцеві українці утворили Тимчасовий український революційний комітет, провели демонстрацію під національними прапорами й оприлюднили відозву до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів зі своїми вимогами.

Із відозви Тимчасового українського революційного комітету від 15 березня 1917 р.

Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини... Але українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадських прав, але й своїх окремих прав національних, тих прав, які російський нарід має вже віддавна.

Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу. У світлі сього ідеалу, як найближчий етап до нього, як практичне завдання сьогодняшнього дня українська маса в Петрограді повинна виставити, вкупі з демократією інших народів Росії, лозунг перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку з якнайширшими правами окремих націй і спеціально з якнайширшою національною територіальною автономією України.

Отже, широка національно-територіальна автономія України — се практичний лозунг, під яким кличемо вас усвідомляти й організувати українську масу.

1. Як ставилися автори відозви до гасел, виставлених російською демократією? 2. Яке гасло, на їхню думку, було найважливішим для українців? 3. Що автори відозви вважали практичним завданням сьогодення, а що — кінцевою метою в боротьбі українців за національне звільнення?

13—17 березня в Києві відповідно до отриманих інструкцій Тимчасового уряду про створення на місцях рад об'єднаних громадських організацій як представницьких органів влади сформувалася Губернська рада об'єднаних громадських організацій із представників міської, земської та губернської управ, Земського союзу, Союзу міст, Військово-промислового комітету та інших організацій. У руках утвореного нею Виконавчого комітету протягом перших трьох місяців революції перебувала влада в Києві.

2 Утворення Української Центральної Ради. 16—17 березня

члени Товариства українських поступовців також скористалися інструкціями Тимчасового уряду й створили за зразком міських або губернських рад представницький орган київських українських громадських організацій — *Українську Центральну Раду* (УЦР). 20 березня 1917 р. було сформовано її керівний

склад. Ця дата вважалася засновниками Ради днем її створення. Головою УЦР заочно обрали М. Грушевського, який за кілька днів повернувся до Києва із заслання. До УЦР увійшли представники ТУП, українських політичних партій, православного духовенства, кооперативних, студентських, наукових і культурно-освітніх організацій.

УЦР одразу надіслала телеграму Тимчасовому уряду, де повідомила про свою появу та висловила надію, що у вільній Росії будуть поважати права українського народу. На початку своєї діяльності Центральна Рада була лише об'єднанням відомих українських громадсько-політичних діячів, однією з понад 50 організацій, що виникли в Києві у цей період. Із часом вона перетворилася на справжній представницький орган народу України. Уже на першому засіданні УЦР М. Грушевський запропонував зібрати Всеукраїнський національний конгрес і обрати на ньому новий склад Ради з представників усіх регіонів України. 22 березня УЦР звернулася з відозвою до українського народу, де було сформульовано її тогочасну політичну програму.

Із відозви Української Центральної Ради до українського народу від 22 березня 1917 р.

Народе Український!

...Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права... До того часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домогатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі. А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій в Україні...

1. Яке твердження документа свідчить, що УЦР була прибічницею автономії України? 2. Які основні завдання для українського народу висуюються у відозві? 3. Порівняйте вимоги у відозві УЦР із тими, що висунув Петроградський тимчасовий український революційний комітет.

Основна роль в обґрунтуванні ідеї надання *Україні національно-територіальної автономії* в перебудованій на федеративну демократичну республіку Російській державі належала М. Грушевському. Цьому він присвятив опубліковані в 1917 р. брошури «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть»,

Будинок УЦР. Сучасний вигляд

Генеральний секретаріат УЦР

«Звідки пішло українство і до чого воно йде». Національно-територіальну автономію України Грушевський розглядав як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель на основі широкого демократичного громадського самоврядування. Це об'єднання самостійно вирішуватиме свої економічні, культурні, політичні справи, утримуватиме військо, розпоряджатиметься своїми дорогами, доходами, землями, природними ресурсами, матиме власне законодавство, адміністрацію й суд. У федерації М. Грушевський убачав об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних. До повноважень федерації він відносив: «...справи війни та миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за коштами, телеграфами, ...надавання певної одностайності карному й цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншин у краєвим законодавстві». Таким чином, М. Грушевський вважав федералізм можливою й реальною формою впорядкування національно-державного розвитку українського та інших народів Російської держави.

3 **Політичні партії в боротьбі за вплив на населення.** Революція призвела до поживлення суспільно-політичного життя в Україні. Активізувалася діяльність загальноросійських партій — октябристів, кадетів, соціал-демократів (більшовиків та меншовиків), есерів, чорносотенних організацій. В умовах розгортання революції в їхніх програмах і ставленні до українського руху відбулися певні зміни. Октябристи до надання Україні національно-територіальної автономії ставилися негативно. Кадети також не схвалювали цю ідею та підтримували лише надання українцям національно-культурних прав. Пред-

Початок Української революції
(березень 1917 — березень 1918 років)

 Територія автономної України відповідно до «Тимчасової інструкції Генерального Секретаріату Тимчасового уряду на Україні» (17 серпня 1917 р.)

 Території, на які було поширено владу Генерального Секретаріату після падіння Тимчасового уряду за рішенням Державних зборів Української Центральної Ради (13 листопада 1917 р.)

 ЛИТОВСЬКА РЕСПУБЛІКА

Столиця Української Народної Республіки, проголошеної 20 листопада 1917 р.

Державно-територіальні утворення, що виникли після розпаду Російської імперії

— Межа просування німецьких і австро-угорських військ восени 1917 р.

 Території, передані Українській Народній Республіці згідно з Брестською угодою між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною (9 лютого 1918 р.)

 Кордони УНР за Брестською угодою

 Межі територій, належність яких до України залишалася спірною

 Назви, центри і межі нових адміністративно-територіальних одиниць згідно із законом про адміністративно-територіальний устрій УНР (2—4 березня 1918 р.)

 Межі розселення українців

ставники партії соціалістів-революціонерів у цілому не заперечували автономії України, а меншовики виступали проти неї. Чорносотенні організації, проголошуючи відновлення єдиної й неділимої самодержавної Росії, взагалі не визнавали існування українського народу і відповідно України.

Політичний курс більшовиків їхній лідер В. Ленін виклав у доповіді «Про завдання пролетаріату в даній революції» («*Квітневих тезах*»), з якою виступив 4 квітня 1917 р. У ній він закликав до здійснення соціалістичної революції та встановлення «диктатури пролетаріату». Більшовики відмовлялися підтримувати Тимчасовий уряд, мали витіснити меншовиків та есерів із Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і взяти контроль над ними. Ради, на думку Леніна, повинні були стати формою влади, яка дозволить установити диктатуру пролетаріату. У національному питанні більшовики проголошували право націй на самовизначення, але заявляли про намір створити єдину соціалістичну республіку. Прагнень учасників українського національного руху вони не підтримували.

Поряд із загальноросійськими в Україні вперту боротьбу за вплив на населення вели українські, польські, єврейські та інші політичні партії. Активно розгорталось формування й відновлення діяльності українських політичних партій. 25—26 березня 1917 р. колишні члени Української демократично-радикальної партії та Товариства українських поступовців утворили *Союз українських автономістів-федералістів*. Обрана назва була пов'язана з новою головною метою — досягти легальним шляхом національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки. Здійснювати соціалістичні перетворення члени Союзу не збиралися, а лише використовували поширений у той час термін «соціалізм» для того, щоб залучити на свій бік більше прихильників. На початку квітня 1917 р. Союз змінив назву на *Українську демократичну партію*, а в червні 1917 р. був перейменований на *Українську партію соціалістів-федералістів* (УПСФ), або есефів. За своєю спрямованістю це була центристська, ліберально-демократична партія. Її керівниками стали Д. Дорошенко та С. Єфремов.

17—19 квітня 1917 р. в Києві відбулася конференція *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), на якій було відновлено її діяльність як цілісної організації. Есдеки, як їх називали, були лівою соціал-демократичною партією. Від часу свого виникнення УСДП завжди виступала за автономію України. Лідерами партії були В. Винниченко і С. Петлюра. 17—18 квітня 1917 р. в Києві було скликано установчий з'їзд *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), яких

Маніфестація в Києві

Київ у березні 1917 р.

називали українськими есерами. Учасники з'їзду заявили, що партія боротиметься за негайне втілення в життя національно-територіальної автономії України та передачу землі селянам. За своєю спрямованістю це була ліва, народницька партія. Очолювала цю партію студентська молодь — М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шраг та інші. Саме з цією партією пов'язав свою політичну діяльність М. Грушевський.

4 Розвиток українського руху. Український національний конгрес (з'їзд). Із розгортанням революції міцнів і ставав вагомим чинником суспільно-політичного життя український національний рух. Свідченням цього були численні українські збори, демонстрації й маніфестації, що проходили в різних містах Наддніпрянщини. Одним із перших паростків українського національного руху став кооперативний з'їзд Київщини, який розпочався 27—29 березня 1917 р. На ньому відбувся перший після повернення із заслання публічний виступ М. Грушевського. Голова УЦР закликав українців не чекати, поки Всеросійські установчі збори нададуть їм автономію, а самим розбудувати державу. З'їзд ухвалив резолюцію про територіальну автономію України у складі демократичної федеративної республіки Росії, постанови про публічне вживання української мови та звільнення вивезених до Росії полонених — галичан.

29 березня в Києві міська влада організувала «День свята революції» — масову маніфестацію, в якій взяли участь понад 100 тис. осіб. Окремою колоною в ній під національними жовто-блакитними прапорами, зі своїми гаслами й піснями виступали українські організації. 1 квітня в Києві була проведена «Українська маніфестація» — самостійна акція українських громадсько-політичних сил. На площі Святої Софії відбулося перше публічне українське віче, що висловилося за територі-

альну автономію України у складі федеративної Росії. У виступах учасники віча вимагали, щоб Тимчасовий уряд видав декларацію про запровадження автономії України, призначав на посади губернських і повітових комісарів лише тих, хто володіє українською мовою, запровадив українську мову в школах, судах і державних установах тощо. Віче закликала Центральну Раду невідкладно зібрати *Український національний конгрес (з'їзд)* для поповнення її складу представниками від українських губерній, профспілок, партійних організацій українців тощо, а також виробити умови запровадження національно-територіальної автономії України.

19—21 квітня 1917 р. в Києві працював *Український національний конгрес (з'їзд)*, у якому взяли участь 900 (за іншими джерелами — 700 або 1500) представників українських політичних, громадських, профспілкових, робітничих, селянських, культурних, військових організацій, а також дев'яти українських губерній Кубані та Галичини. Після вступного слова М. Грушевського з'їзд заслухав доповіді, в яких визначалися основні програмні засади створення держави України — Д. Дорошенка («Державне право і федеративне змагання України»), О. Шульгіна («Федералізм та домагання Російської демократичної республіки»), В. Садовського («Про територіальну автономію України») та ін. Конгрес поклав в основу тогочасного державного будівництва України ідею її національно-територіальної автономії у складі демократичної Російської федерації. Цю ідею підтримали всі українські політичні партії.

Із резолюції Українського національного конгресу (з'їзду)

З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу... Єдиною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську... одним з основних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншин, які живуть в Україні... визначає за Російськими Установчими зборами право санкції... автономії України, але прихильники нового ладу з меншими народностями України мають негайно творити підстави для її автономного життя... З'їзд вважає, що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності..., протестує проти претензій на землі непольські, заявлені Тимчасовою Польською державною радою... (доручає Центральній Раді) взяти ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються національно-територіальної автономії (і) подати конкретні домагання Тимчасовому уряду..., організувати комітет для вироблення проекту автономного статуту України, який має бути поданий на затвердження конгресові України...

1. Як у документі визначено шляхи розбудови державності України?
2. Як у документі визначалося ставлення до прав національних меншин в Україні?

В останній день роботи конгресу було обрано новий склад Української Центральної Ради. Дві третини мандатів отримали території (губернії та міста), одну третину — організації. Загальна кількість мандатів становила 150. До УЦР увійшло 118 осіб, на підставі таємного голосування, обрали М. Грушевського. Його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов.

На конгресі було також розглянуто питання негайної організації Крайової Ради як адміністративно-територіального органу влади в Україні. Було визначено, що ініціатором її формування має стати Центральна Рада. Їй надавалося право збільшити свій склад на 15 % і включити до нього представників національних меншин.

Рішення Українського національного конгресу мали важливе значення для розгортання революції. Оцінюючи їх, один з учасників конгресу П. Христюк писав: «Національним конгресом закінчився період Української революції — національно-культурницький і підготовчий — і почався другий період національно-політичної боротьби».

5 Початок українізації армії. Революційне піднесення поширилося на солдатські маси й сприяло зростанню їхньої національної свідомості. Зокрема, стала відбуватися *українізація армії*.

Центром українізації армійських частин став Київ. У роки війни тут проходив воєнну службу засновник українського націоналізму М. Міхновський. Саме він першим висунув ідею створення українських національних збройних сил. 22 березня в Києві відбулися збори солдатів та офіцерів-українців, які проголосили себе *Установчою військовою радою*, що розпочинає організацію української армії. За ініціативою М. Міхновського через кілька днів на нараді представників Київського гарнізону було засновано «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка» й ухвалено рішення

М. Грушевський

Д. Дорошенко

С. Єфремов

невідкладно розгорнути формування української національної армії. Очолив клуб М. Міхновський. Осередки клубу створювалися на фронтах та в містах України. Вони мали сприяти зростанню національної свідомості військових-українців, розповсюджуючи серед них брошури, журнали й відозви, допомагати об'єднуватися в окремі національні громади та встановлювати зв'язки з клубом.

Діяльність М. Міхновського та його прибічників викликала негативну реакцію в лідерів УЦР. Організатори клубу

Українізація армії — процес утворення українських національних збройних формувань із частин російської армії в роки революції.

П. Полуботка вважали, що наявність власної армії є невід'ємною складовою державності. Засновники Ради доводили, що українізація існуючих військових підрозділів шкідлива, і виступали за заміну регулярної армії

добровільною народною міліцією. Відповідну резолюцію, за поданням УСДРП та УПСР, схвалила Українська Центральна Рада. Така позиція відповідала тогочасним антивоєнним поглядам європейських соціал-демократів на армію як елемент завойовницької політики панівних верств експлуататорських держав. Проте позиція діячів УЦР не мала значного впливу на військових.

Наприкінці квітня 1917 р. близько 3 тис. солдатів-українців, які зібралися на збірному мобілізаційному пункті в Києві, звернулися до командування з пропозицією відправити їх на фронт як окрему українську військову частину. Київська Рада робітничих і солдатських депутатів і Губернська рада об'єднаних громадських організацій не підтримали

Вільне козацтво — українські добровільні військово-міліційні формування, створені для захисту інтересів народу й охорони правопорядку в Україні в 1917—1918 рр.

цієї ініціативи. 1 травня під час військового свята солдати, за підтримки керівників «Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка», самочинно проголосили себе *Першим Українським козачим полком імені гетьмана Б. Хмельницького*. УЦР заявила, що не бачить іншого виходу як задовольнити їхні бажання, інакше цей стихійний рух «може викликати заколот у тилу й на фронті і тим перешкодити справі оборони й укріплення нового ладу». Однак наголосила, що не підтримує формування окремих українських підрозділів із фронтових частин.

У квітні 1917 р. в Звенигородському повіті, на Київщині, для охорони громадського порядку були сформовані перші українські добровільні підрозділи — Вільне козацтво. Поступо-

М. Грушевський на параді Вільного козацтва

Полуботківці на «Дні свята революції»

во вільнокозацький рух поширився на Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину, Херсонщину й Кубань. Відділи Вільного козацтва створювалися за територіальним принципом із національно свідомих селян і робітників. У квітні 1917 р. відбувся з'їзд Вільного козацтва, делегати якого заявили, що «зобов'язуються бути на варті волі та спокою в Україні». На кінець травня вільнокозацькі підрозділи налічували вже кілька тисяч осіб.

18—21 травня 1917 р. в Києві тривав *I Всеукраїнський військовий з'їзд*, скликаний за ініціативою УЦР. Понад 700 його депутатів від близько 900 тис. військових-українців, які висловили підтримку Українській Центральній Раді, заявили, що вважають необхідним вимагати від Тимчасового уряду та Ради робітничих і солдатських депутатів негайного надання національно-територіальної автономії України, підтримали подальшу українізацію армії та флоту й перетворення українського війська після завершення війни на народну міліцію. Для здійснення українізації військових частин з'їзд створив Український військовий генеральний комітет, очолюваний С. Петлюрою, який увійшов до складу Центральної Ради. Таким чином, УЦР перебрала справу українізації армії у свої руки і її вплив у військах став зростати.

! Висновки

Розгортання національно-визвольного руху пригноблених народів після повалення самодержавства в Росії призвело до початку Української революції.

► Головним змістом діяльності Української Центральної Ради стало домагання національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської рес-

публіки. Курс УЦР визначали українські політичні партії, що становили її основу.

► Державотворчий курс УЦР здобув підтримку на Українському національному конгресі та I Всеукраїнському військовому з'їзді.

► Національне піднесення перших місяців революції сприяло розгортанню українізації армії.

?

Запитання і завдання

1. Де і коли було утворено Тимчасовий український революційний комітет? 2. Яка подія була визнана засновниками УЦР датою її створення? 3. Із якою українською політичною партією після початку революції пов'язав свою політичну діяльність М. Грушевський? 4. Коли відбувся Український національний конгрес? 5. Що таке українізація армії? 6. Що таке Вільне козацтво?
- ✦ 7. У чому полягав вплив Російської революції на розгортання революції в Україні? 8. Охарактеризуйте особливості утворення складу та програми Української Центральної Ради. 9. Які факти свідчать про активізацію діяльності українських політичних партій у роки революції? 10. Наведіть факти, які свідчать про підтримку народними масами боротьби за державні права України, розпочатої українськими політиками. 11. Проаналізуйте діяльність Українського національного конгресу. 12. Охарактеризуйте особливості початку «українізації» армії.
- ★ 13. Розпочніть складання хронологічної таблиці «Події Української революції».
- ★ 14. Оцінюючи результати роботи Українського національного конгресу, В. Винниченко писав: «Конгрес був першим кроком відродження нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї Української держави, так і в частковому переведенні її в життя». Поясніть, як ви розумієте це твердження.

§ 12. Проголошення автономії України

- 1. Якою була мета діяльності Української Центральної Ради? 2. Коли утворився Тимчасовий уряд? 3. Назвіть українські політичні партії, що діяли в Україні на початку революції.

1

I Універсал Української Центральної Ради. Утворення Генерального Секретаріату. 26 травня 1917 р.

Українська Центральна Рада направила до Петрограда делегацію, очолювану В. Винниченком, для переговорів із Тимчасовим урядом та Радою робітничих і солдатських депутатів. Планувалося вирішити питання про автономію України, утворення на основі УЦР крайового органу влади, заснування посади комісара України при Тимчасовому уряді, українізацію фронтowych частин тощо. Шестиденні переговори української делегації з урядовими структурами Росії та головою Ради робітничих і солдатських депутатів завершилися безрезультатно. В. Винниченко вирішив

повертатися додому, щоб узяти участь у роботі селянського з'їзду. Відповідь Тимчасового уряду наздогнала делегацію в Києві. Уряд повідомляв, що не може вважати УЦР органом, постанови якого виражають волю всього українського народу, а розв'язання питання автономії України належить Всеросійським Установчим зборам.

10 червня 1917 р. в Києві розпочався *I Всеукраїнський селянський з'їзд*. Найбільше уваги його делегати приділили доповіді В. Винниченка про переговори в Петрограді. З'їзд схвалив діяльність УЦР, спрямовану на здобуття автономії України. Було обрано Всеукраїнську раду селянських депутатів, яка увійшла до складу Української Центральної Ради.

Через кілька днів після з'їзду УЦР зібралася в поповненому складі й обговорила ситуацію, що склалася після відхилення вимог української делегації Тимчасовим урядом. В ухваленому рішенні зазначалася необхідність «приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу в Україні» й підготувати з цієї нагоди спеціальний універсал. Поки розроблявся його текст, у Києві зібрався *II Всеукраїнський військовий з'їзд*, який працював 18—23 червня 1917 р. У його роботі взяли участь 2308 делегатів. Вони засудили політику Тимчасового уряду щодо України, запропонували УЦР більше не звертатися до нього і «негайно приступити до твердої організації краю... цебто до фактичного переведення в життя підвалин автономного ладу». З'їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів, яка увійшла до Української Центральної Ради.

23 червня 1917 р., в останній день Всеукраїнського військового з'їзду, В. Винниченко, за дорученням УЦР, оголосив *I Універсал Української Центральної Ради «До українського народу на Україні й поза Україною суцього»*, названий пізніше Універсалом. У документі проголошувалася автономія України.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру. Кваліфікується також як урочиста грамота, декларація, маніфест. Універсалами також називалися маніфести Української Центральної Ради, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

Із *I Універсалу Української Центральної Ради*

...Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своє життя. Хай порядок і лад в Україні дають обрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Усі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори. Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ними ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад в нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання... І тепер, народі Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад... І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

- ?** 1. Як у документі проголошувалася автономія України? 2. Яким мав стати вищий законодавчий орган в Україні? 3. Яким було ставлення до національних меншин, що проживали на території України?

В Україні І Універсал УЦР зустріли загалом схвально. До Центральної Ради надходило чимало телеграм із привітаннями з різних куточків України. Його підтримали губернський український з'їзд у Києві, збори службовців і робітників Київського округу шляхів сполучення, повітові земські управи тощо. Однак виконкоми Рад робітничих і солдатських депутатів на спільному засіданні в Києві ухвалили резолюцію, в якій засуджувалося проголошення автономії України до Всеросійських установчих зборів і підкреслювалося, що це є безвідповідальним кроком УЦР, який негативно вплине на розвиток революції. Тимчасовий уряд також засудив І Універсал. Його голова Г. Львов звернувся до українців із відозвою: «Не йдіть необачним шляхом розпорошення сил визволеної Росії, не відривайтеся від загальної батьківщини, не розколюйте війська, не завдавайте нетерплячим бажанням зараз же змінити форми державного устрою України смертельного удару всій державі і самим собі!». Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, виступаючи за проголошення автономії України УЦР, закликала її очікувати Установчих зборів. Разом із цим вона вважала, що Тимчасовий уряд повинен порозумітися з УЦР, а не загострювати відносини.

28 червня 1917 р. на засіданні комітету УЦР, створеного для розв'язання поточних питань після Українського національного конгресу, було сформовано перший уряд автономної України під назвою *Генеральний Секретаріат*. Його очолив В. Винниченко. До складу уряду входили генеральний писар П. Христюк і сім генеральних секретарів: Х. Барановський (фінанси), С. Єфремов (міжнародні справи), М. Стасюк (продовольчі справи), Б. Мартос (земельні справи), С. Петлюра (військові справи), В. Садовський (судові справи), І. Стешенко

(народна освіта). За партійною приналежністю у складі першого уряду Центральної Ради переважали соціал-демократи, за професійною підготовкою до його складу увійшли кооператори, письменники, вчені, журналісти, партійні діячі. Жодного професійного адміністратора в ньому не було.

2 II Універсал Української Центральної Ради та його наслідки.
Улітку 1917 р. російська армія здійснила наступальну операцію на Південно-Західному фронті, яка завершилася повним провалом. Російська армія втратила близько 150 тис. осіб і відступила з Галичини. Це спричинило поглиблення політичної кризи в країні. Тимчасовий уряд, шукаючи підтримки, спробував урегулювати відносини з УЦР. 11—12 липня в Києві відбулися переговори делегації Тимчасового уряду у складі О. Керенського, М. Терещенка, М. Некрасова та І. Церетелі з керівництвом УЦР із приводу ситуації, що склалася після проголошення I Універсалу.

Досягнутий компроміс був викладений у двох документах різної форми, але майже однакового змісту — постанові Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України» та II Універсалі Української Центральної Ради. За цими документами Тимчасовий уряд до Установчих зборів визнавав УЦР крайовим органом влади за умови її поповнення представниками національних меншин, а Центральна Рада зобов'язувалася самостійно не проголошувати автономії України. Разом із представниками національних меншин УЦР мала підготувати закон про автономію України і чекати затвердження його Установчими зборами. Російські представники погодилися, що Центральна Рада виділить зі свого складу Генеральний Секретаріат, який буде схвалений Тимчасовим урядом як вищий орган виконавчої влади в Україні. Здійснення українізації військових частин не заперечувалося, однак вона мала відбуватися під контролем російського командування.

У Петрограді розгляд результатів переговорів у Києві спричинив кризу в Тимчасовому уряді та його відставку. 16—17 липня 1917 р. на вулицях Петрограда відбулися сутички між урядовими силами та прибічниками більшовиків, які спробували захопити владу. Протистояння завершилося перемогою уряду і переходом більшовиків на нелегальне становище. Був сформований новий склад Тимчасового уряду, який очолив О. Керенський.

16 липня 1917 р. після отримання Українською Центральною Радою постанови Тимчасового уряду про затвердження Генерального Секретаріату, згідно з попередньою домовленіс-

тю, було ухвалено й оголошено II Універсал. На основі цих документів Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представництвом. Для розв'язання питань, що виникали між сесіями, УЦР утворила *Малу Раду*, яка складалася із 40 представників від українських та 18 — від неукраїнських організацій. Головою її президії став М. Грушевський.

Досягнутий компроміс між Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою не міг повністю влаштувати жодну зі сторін. З обох боків на адресу учасників переговорів лунали звинувачення у зраді національних інтересів. У ніч із 17 на 18 липня 1917 р. в Києві підняли повстання прибічники самостійності України. У червні на військовому розподільчому пункті міста близько 5 тис. солдатів-українців проголосили себе *«Другим українським полком імені Павла Полуботка»*. Його керівники разом із членами УЦР, незадоволеними діяльністю керівництва, планували збройним шляхом захопити владу в Києві й примусити Українську Центральну Раду проголосити незалежність України. На ранок 18 липня полуботківці роззброїли кілька частин Київського гарнізону, захопили штаб міліції, військову комендатуру, арсенал, банк, скарбницю та інтендантські склади. УЦР та українські політичні партії засудили дії полуботківців і відмежувалися від них. Генеральний Секретаріат разом із військами Київського військового округу придушив виступ полуботківців. Приборкання бунтівників відбувалося досить мирно. Не отримавши підтримки з боку Центральної Ради й визнаючи її, більшість полуботківців склала зброю. Під час придушення повстання Генеральний Секретаріат співпрацював також із Радою робітничих і солдатських депутатів та місцевими більшовицькими організаціями.

28 липня 1917 р. УЦР на виконання домовленостей, оформлених у II Універсалі, затвердила *«Статут вищого управління України»*, що визначав основи діяльності адміністрації краю та її відносини з Тимчасовим урядом. Відповідно до нього повноваження Генерального Секретаріату поширювалися на дев'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської, Харківську, Херсонську, частину Таврійської та Катеринославську. Генеральний Секретаріат формувався УЦР, відповідав перед нею, але затверджувався Тимчасовим урядом. Усі урядові установи в Україні підлягали владі Генерального Секретаріату, усі невиборні адміністративні посади в Україні заміщувалися Генеральним Секретаріатом. Він зобов'язувався представляти на затвердження Тимчасового уряду всі законопроекти та обрахунки витрат на потреби України, ухвалені

Учасники Червоної гвардії

Мітинг самостійників у Києві

УЦР. Для схвалення «Статуту» до Тимчасового уряду було відправлено делегацію, очолювану В. Винниченком.

Офіційний Петроград не погодився з цим документом, стверджуючи, що сформульовані в ньому масштабні повноваження місцевого урядового органу значно перевищували загальноприйняті для того часу межі прав органів управління автономних утворень. Не дочекавшись відповіді, українська делегація повернулася до Києва. Через деякий час Тимчасовий уряд, відхиливши «Статут», затвердив «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», згідно з якою повноваження Генерального Секретаріату поширювалися лише на п'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й частину Чернігівської. Генеральний Секретаріат ставав органом Тимчасового уряду, а не УЦР. Із його повноважень вилучалися військові, судові, продовольчі справи, шляхи сполучення, пошта, телеграф, право призначення на урядові посади в Україні. Тимчасовий уряд міг здійснювати зв'язки з місцевими органами влади в Україні, минаючи Генеральний Секретаріат. Кількість генеральних секретарів зменшувалася з 14 до 9. Усі ініціативи Генерального Секретаріату і кандидати на посади в його складі затверджувалися Тимчасовим урядом. Фактично Генеральний Секретаріат мав стати не крайовим урядом, а органом центрального уряду для місцевого управління.

Обговорення «Тимчасової інструкції...» на засіданні Української Центральної Ради було досить бурхливим: лунали суперечливі оцінки й різні заяви на адресу Тимчасового уряду. Прийнятий ним документ розцінили як прояв недовіри українській демократії. Разом із тим більшість депутатів не підтримала пропозиції розриву з Росією. Було вирішено не приймати «Тимчасову інструкцію...», а взяти її до відома та чекати подальших подій.

3 **Загальнонаціональна криза.** Тимчасовий уряд не зміг налагодити ефективне управління державою після повалення самодержавства. Поразки на фронті, розгул анархії та насильства, самочинне захоплення землі селянами, виступи робітників, вимоги надання автономії Україні, незалежності Польщі та Фінляндії, спроби захоплення влади більшовиками в Петрограді, катастрофічний спад виробництва, інфляція тощо — такими були характерні риси ситуації, що склалася в країні. Усе це свідчило про наближення загальнонаціональної кризи. Намагаючись її уникнути, О. Керенський у серпні 1917 р. скликав у Москві Державну нараду. На ній Верховний головнокомандувач генерал Л. Корнілов запропонував для наведення порядку в країні встановити военний стан і запровадити смертну кару в тилу. Присутні висловили своє ставлення до цих пропозицій овацією.

Оскільки О. Керенський не підтримав Л. Корнілова, останній вирішив діяти самостійно. 7 вересня 1917 р. він надіслав до уряду телеграму з вимогою передати йому всю владу. Війська повинні були встановити контроль над Петроградом. Командування Південно-Західного й Румунського фронтів, штаби Київського та Одеського воєнних округів взяли владу в Україні. Керенський оголосив Корнілова зрадником і закликав усі революційні сили захистити демократію.

В Україні, як і в інших регіонах, Корніловський заколот провалився. 9 вересня УЦР розглянула ситуацію, що склалася внаслідок виступу генерала Л. Корнілова, і звернулася до населення з відозвою, в якій закликала згуртуватися для боротьби з контрреволюційним виступом, підкресливши, що єдина законна влада в Росії — Тимчасовий уряд, а в Україні — Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат. Для боротьби із заколотниками УЦР створила Комітет порятунку революції. УЦР виступила ініціатором об'єднання зусиль в Україні для відсічі контрреволюції Генерального Секретаріату, комісара Тимчасового уряду Києва, командувача військами Київського воєнного округу, міського голови й начальника міліції Києва, виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, загальноросійських, українських і єврейських партій. Усі вони спільно закликали населення до рішучої боротьби із заколотниками.

Проти змовників виступила більшість особового складу частин Південно-Західного та Румунського фронтів. Місцеві Комітети порятунку революції блокували рух ешелонів із вірними заколотникам військами. У Бердичеві солдати заарештували командувача Південно-Західного фронту генерала А. Денікіна й перешкодили йому відправити війська до Києва. У Донбасі

було попереджено виступ козачих частин, очолюваних генералом О. Каледінім. Завдяки рішучим і швидким діям заколот придушили.

Ці події сприяли зростанню впливу серед населення більшовиків, які найбільш активно протистояли контрреволюції. Для боротьби з нею більшовики сформували й озброїли за дозволом Тимчасового уряду загони Червоної гвардії. Розпочався процес більшовизації рад, що полягав у посиленні їх впливу в цих організаціях і прийнятті рішень, відповідних їх політичному курсу. 21 вересня 1917 р. Київська рада робітничих і солдатських депутатів уперше переважною більшістю голосів підтримала більшовицьку резолюцію щодо оцінки поточного моменту та організації влади. Це відобразило зміну політичних настроїв у середовищі робітників і солдатів міста на користь більшовиків. В умовах поглиблення загальнонаціональної кризи більшовики взяли курс на підготовку збройного повстання та захоплення влади.

4 Продовження українізації армії. З'їзд народів Росії. Улітку—восени 1917 р. тривав процес українізації армії. Його прискоренню сприяв наказ командувача Південно-Західного фронту про українізацію 34-го армійського корпусу 7-ї російської армії. Підрозділ дістав назву *Першого Українського корпусу* та став однією з перших українських військових частин, створених на Південно-Західному фронті в 1917 р. Його командувачем став генерал-лейтенант *П. Скоропадський* — нащадок старовинного гетьманського роду. Із корпусу було виведено солдатів-неукраїнців, а його особовий склад почали поповнювати воїнами запасу, добровольцями й сотнями Вільного козацтва до досягнення загальної кількості в 40 тис. бійців. Старшини корпусу мали окремі відзнаки — погони з жовтими смугами на блакитному тлі. На початок вересня 1917 р. було організовано 27 українізованих дивізій, а кількість українізованих вояків становила близько 1,5 млн із 4 млн солдатів-українців у складі російської армії.

У серпні-вересні активно розвивався Вільнокозачий рух. 16—20 жовтня 1917 р. в Чигирині відбувся I Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. Його 200 делегатів представляли 60-тисячне вільнокозацьке військо. Отаманом вільних козаків було обрано командира Першого Українського корпусу генерала П. Скоропадського, який закликав вступати до лав його корпусу «всіх чесних людей, які визнають себе українцями і які згодні... підтримувати федеративно-демократично-республіканський устрій Росії з повною автономією України при забезпеченні прав меншостей».

З'їзд прийняв постанову, в якій зазначалося: «Закладаючи перші підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі найпершим завданням, щоб вільне козацтво стало військом народу...» Однак лідери УЦР, як і раніше, негативно ставилися до створення власної армії й не підтримали вільнокозацький рух.

Однією з помітних подій тогочасного суспільно-політичного життя України став *З'їзд представників народів та областей колишньої Російської імперії (З'їзд народів)*, що відбувся 21—28 вересня 1917 р. в Києві в приміщенні Педагогічного музею. У ньому взяли участь 89 делегатів від народів, що вступали за реорганізацію Росії на федеративних засадах — латишів, литовців, естонців, поляків, білорусів, українців, євреїв, татар, грузинів, молдаван, бурятів, донських козаків, союзу козацьких військ. Ініціатором проведення З'їзду народів була Українська Центральна Рада. Представник Тимчасового уряду М. Славинський у своєму виступі визначив мету з'їзду — перед скликанням Установчих зборів, які мають проголосити федеральний устрій Росії, обговорити основні засади побудови нової держави. У своїх виступах делегати присвятили увагу розподілу повноважень між центром і регіонами у складі майбутньої федерації, загальнодержавній і національній мовам, забезпеченню прав національних меншин, організації національно-територіальних автономій тощо.

На останньому засіданні З'їзду народів делегати обрали постійно діючу Раду народів, що складалася з чотирьох представників від кожного народу — учасника цього зібрання. Її головою став М. Грушевський, а місцем постійного перебування — Київ. Рада народів повинна була розробляти основні засади формування національно-територіальних автономій та федерації. Одноголосно було ухвалено ряд постанов, зокрема «Про федеративний устрій Російської держави», «Про національно-персональну автономію», «Про загальнодержавну і крайову мови». Важливим було те, що у своїх рішеннях з'їзд підтримав сформульоване в I Універсалі УЦР положення, що народи мають право крайовими Установчими зборами проголошувати свої автономії, не очікуючи Всеросійських установчих зборів.

5 **Загострення відносин Української Центральної Ради та Тимчасового уряду.** Після придушення заколоту генерала Л. Корнілова Тимчасовий уряд не зміг стабілізувати ситуацію на теренах колишньої Російської імперії. У країні набирала обертів загальнонаціональна криза. Намагаючись знайти вихід із неї, Тимчасовий уряд проголосив Росію республікою, при-

значив на листопад 1917 р. вибори до Установчих зборів і скликав у Петрограді *Демократичну нараду* з функціями органу, який мав контролювати діяльність уряду до відкриття Установчих зборів.

Українська делегація на Демократичній нараді виступила з власною програмою, схваленою УЦР. Вона, зокрема, передбачала:

- ▶ передачу всієї повноти влади в Україні до Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, сформованого відповідно до «Статуту вищого управління України»;

- ▶ визнання за всіма народами колишньої Російської імперії права на нічим не обмежене самовизначення;

- ▶ скликання кожною нацією та краєм, які того домагаються, власних національно-крайових Установчих зборів;

- ▶ скликання Всеросійських установчих зборів у призначений час без будь-яких зволікань;

- ▶ здійснення невідкладних заходів щодо укладання миру й виходу з війни;

- ▶ запровадження державного й крайового контролю за продукцією та її розподілом.

Однак Тимчасовий уряд традиційно відкладав розв'язання питання національно-територіальної автономії та інших питань до Установчих зборів. Розуміючи, що подальша невизначеність лише погіршить ситуацію, 7 жовтня 1917 р. Генеральний Секретаріат одностороннім актом заявив про вступ в управління Україною. Дещо пізніше на засіданні Малої Ради було затверджено декларацію Генерального Секретаріату, яка визначила характер української державності — «об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці», — та оголошено про підготовку до скликання всенародних Українських установчих зборів. Поглиблення кризи змусило Генеральний Секретаріат звернутися з меморандумом до Тимчасового уряду, де констатувати повний розвал економіки України і, зважаючи на це, вимагати не лише декларувати права Генерального Секретаріату, а й передати йому реальне управління краєм.

У відповідь на це Тимчасовий уряд вирішив терміново викликати до Петрограда членів Генерального Секретаріату для пояснень із приводу рішення УЦР скликати Українські Установчі збори. Міністр юстиції Тимчасового уряду віддав розпорядження прокурору Київської судової палати розпочати розслідування діяльності Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату. У разі відмови представників України

Засідання першого складу Тимчасового уряду

прибути до столиці командувач Київського військового округу отримав директиву силою розпустити УЦР і Генеральний Секретаріат. В. Винниченко змушений був на чолі української делегації поїхати до Петрограду, але він прибув до міста в той час, коли більшовики здійснили збройне повстання і повалили Тимчасовий уряд.

Висновки

І Універсал Української Центральної Ради став важливим актом конституційного значення, що утверджував право українського народу на власну державність. Однак ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації в Україні примусило УЦР погодитися на компроміс із Тимчасовим урядом. Фактично він не влаштував обидві сторони й спричинив подальше загострення конфлікту між ними.

► Погіршення ситуації призвело до загальнонаціональної кризи. Прибічники наведення порядку в країні за допомогою сили спробували здійснити заколот, який провалився (Корніловський заколот). Після його придушення виникла нова загроза — прагнення більшовиків захопити владу шляхом збройного повстання. Ситуація, що склалася в Україні, вимагала від Української Центральної Ради невідкладних заходів для захисту й подальшого формування української державності.

Запитання і завдання

1. Коли було оприлюднено I Універсал УЦР?
2. Хто очолив Генеральний Секретаріат у червні 1917 р.?
3. Коли відбулося повстання полуботківців?
4. Що таке «більшовизація Рад»?
5. Хто став командувачем Першого Українського корпусу?
6. Кого було обрано головою Ради народів?
7. Охарактеризуйте зміст I Універсалу УЦР.
8. Назвіть основні положення компромісу між УЦР та Тимчасовим урядом, закріплені в II Універсалі.
9. Якими були наслідки прийняття II Універсалу?
10. Як вплинув на ситуацію в Україні Корніловський заколот?
11. Якими були здобутки в процесі українізації ар-

мії влітку—восени 1917 р.? **12.** Яке значення для розгортання національно-визвольних рухів народів колишньої Російської імперії мав З'їзд народів? **13.** У чому полягало загострення відносин між УЦР та Тимчасовим урядом восени 1917 р.?

- ★ **14.** Продовжте складання хронологічної таблиці «Події Української революції».
15. Розпочніть складання таблиці «Універсали Української Центральної Ради».

Універсал, дата проголошення	Історичні умови, в яких був прийнятий	Основні положення	Історичне значення

- ★ **16.** Порівняйте наведені оцінки II Універсалу УЦР. Висловте своє ставлення до них.
- а) «Так з'явився сей великий акт, котрим закладається сама автономія України... Російський Центральний Уряд признав Центральну Раду представницьким органом всієї Української землі, і виконавчому органу, її Генеральному Секретаріатові, передає верховну краєву владу на всю українську землю» (М. Грушевський).
- б) «„Постанова“ була актом, вимушеним тяжкими обставинами... актом, на який вона (УЦР) пішла з тяжким серцем... була зложена у поспіху, без довгих міркувань і з юридичного погляду зложена досить неясно» (Д. Дорошенко).
- в) «Без сумніву Другий Універсал був кроком назад у порівнянні з першим... Його компромісний характер не міг задовольнити обидві сторони... Російські консерватори оцінили його як перемогу української демократії» (Я. Грицак).

Узагальнення знань

за темою «Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції»

- 1** Складіть перелік подій, пов'язаних із розвитком України в роки Першої світової війни та початком Української революції, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2** Поясніть значення термінів і понять: *репресії, Головна українська рада, Союз визволення України, Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, депортація, інтернування, Український національний конгрес, українізація армії, Вільне козацтво, універсал, Генеральний Секретаріат, З'їзд народів Росії.*
- 3** Назвіть імена видатних історичних діячів періоду Першої світової війни та початку революції. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цієї доби?

4

За історичною картою:

- позначте українські землі, на які, відповідно до своїх геополітичних планів, висували претензії країни — учасниці Антанти та Троїстого союзу;
- прослідкуйте, як у роки Першої світової війни змінювалася лінія фронту на українських землях;
- покажіть місця, пов'язані з бойовим шляхом легіону (полку) Українських січових стрільців;
- порівняйте, на які українські землі мали поширюватися повноваження Генерального Секретаріату за «Статутом вищого управління України» та «Тимчасовою інструкцією Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

5

Складіть хронологічну послідовність подій, пов'язаних:

- з Україною в роки Першої світової війни;
- із початком Української революції.

6

Наведіть факти, що підтверджують зв'язок між впливом Першої світової війни на Україну та початком Української революції.

7

Охарактеризуйте відносини Української Центральної Ради та Тимчасового уряду. Як ви оцінюєте їх? Обґрунтуйте свою точку зору.

8

Визначте за історичною літературою, які існують точки зору щодо діяльності УЦР у цей період. Порівняйте їх і висловте власну позицію з цього питання.

Тестові завдання

за темою «Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції»

1

Хто був автором декларації ТУП «Війна та українці»?

- М. Грушевський
- С. Петлюра
- В. Винниченко
- Д. Дорошенко

2

Хто був першим керівником тимчасового військового Галицько-Буковинського генерал-губернаторства?

- Г. Бобринський
- Ф. Трепов
- О. Брусилов
- Л. Корнілов

3

У якому році відбувся бій за гору Маківку за участю Українських січових стрільців?

- 1914 р.
- 1915 р.
- 1916 р.
- 1917 р.

- 4** Яку організацію утворили 4 серпня 1914 р. у Львові українські політичні емігранти з Наддніпрянщини?
а) Загальна українська рада
б) Головна українська рада
в) Союз визволення України
г) Карпато-руський освободительный комитет
- 5** У якому році відбувся Брусилівський прорив?
а) 1914 р. б) 1915 р. в) 1916 р. г) 1917 р.
- 6** Скільки осіб було мобілізовано в роки Першої світової війни до російської армії з Наддніпрянщини?
а) 1,5 млн б) 2,5 млн в) 3,5 млн г) 4,5 млн
- 7** Із якою політичною партією в період початку Української революції пов'язав свою політичну діяльність М. Грушевський?
а) УПСР б) УСДП в) УПСФ г) УДРП
- 8** Хто був ініціатором заснування «Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка»?
а) М. Грушевський б) В. Винниченко
в) П. Скоропадський г) М. Міхновський
- 9** На якому зібранні відбувся перший публічний виступ М. Грушевського після повернення із заслання?
а) Український національний конгрес
б) Установчий з'їзд української партії соціалістів-революціонерів
в) Перший кооперативний з'їзд Київщини
г) «Українська маніфестація» 1 квітня 1917 р. в Києві
- 10** Коли було оприлюднено I Універсал Української Центральної Ради?
а) 21 квітня 1917 р. б) 23 червня 1917 р.
в) 16 липня 1917 р. г) 7 вересня 1917 р.
- 11** Хто у складі Генерального Секретаріату, утвореного після проголошення I Універсалу УЦР, був генеральним секретарем із військових справ?
а) В. Винниченко б) С. Єфремов
в) С. Петлюра г) П. Христюк
- 12** Кого було обрано отаманом вільних козаків на їхньому Всеукраїнському з'їзді в жовтні 1917 р.?
а) П. Скоропадського б) М. Грушевського
в) М. Міхновського г) С. Петлюру

ТЕМА III. УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС (1917—1921 РР.)

§ 13. Українська Народна Республіка

- 1. У якому універсалі УЦР було проголошено прагнення українців самостійно «порядкувати своїм життям»? 2. Коли було створено Генеральний Секретаріат і хто його очолив? 3. Хто такі більшовики?

Проголошення радянської влади в Росії

1 Прихід до влади більшовиків у Росії. Реакція на ці події в Україні. 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у Петрограді більшовики в результаті збройного виступу повалили Тимчасовий уряд. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів утворив новий російський уряд — *Рад народних комісарів* (РНК) на чолі з В. Леніним, а Росію проголосив *Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів* (Радянською Росією). Щоб привернути на свій бік більшість населення країни, більшовики оприлюднили *Декрет про мир* і *Декрет про землю*, які відбивали головні прагнення народу в революції, що вивувала з лютого 1917 р. просторами Російської імперії. Декрет про мир закликав усі воюючі держави негайно припинити війну і приступити до переговорів про справедливий, демократичний мир без будь-яких умов. Декрет про землю скасовував приватну власність на землю, надавав право користування землею всім громадянам Росії, що виявляли бажання обробляти її власною працею.

Читання Декрету про землю

Крім того, більшовики в містах, де їхній вплив був значним, рішуче брали владу у свої руки. Методи, якими вони діяли, не були підтримані більшістю політичних сил Росії. До того ж зберігалось чимало прихильників Тимчасового уряду і відновлення монархії. Тому поширення влади більшовиків за межами столиці супроводжувалося збройною боротьбою з антибільшовицькими

силами. Проте розрізненість і невідготовленість останніх дали змогу більшовикам досить швидко їх нейтралізувати. Швидке опанування владою більшовиками на більшій території Росії вони назвали «тріумфальною ходою радянської влади».

Інакше складалася ситуація в Україні. Отримавши повідомлення про події в Петрограді, у Києві Мала Рада УЦР зібралася разом із представниками різних громадських організацій на закриті засідання, на якому було створено *Крайовий комітет з охорони революції в Україні*. Комітет у відозві до населення заявив, що його влада поширюється на дев'ять українських губерній і що він відповідальний перед УЦР. Також з осудом більшовицького перевороту виступили Мала Рада УЦР, Генеральний Секретаріат і III Всеукраїнський військовий з'їзд, який у цей час (2—11 листопада 1917 р.) працював у Києві. Із делегатів з'їзду був навіть сформований спеціальний полк для захисту революції.

Але Крайовий Комітет не зміг організувати своєї роботи і передав свої функції Генеральному Секретаріату. Після осуду подій у Петрограді з його складу вийшли більшовики. Також комітет не знайшов спільної мови зі штабом Київського військового округу (КВО), який підтримував повалений Тимчасовий уряд і мав під своїм командуванням значні військові сили.

Заклик Генерального Секретаріату Центральної Ради до всіх громадян України у зв'язку з повстанням у Петрограді (9 листопада 1917 р.)

У Петрограді зчинилися криваві події, що загрожують погубити здобутки революції. Частина людності Петрограду, за проводом більшовиків, повстала озброєно проти Тимчасового правительства і хоче накинути свою волю всій Російській республіці. Генеральний Секретаріат України, як вища краєва влада, створена Українською Центральною Радою і стверджена Тимчасовим правительством, закликає людність України до спокою. Разом з усіма революційними силами України Генеральний Секретаріат буде рішуче боротись з усікими справами підтримувати петроградське повстання. Громадяне України! Виявіть себе вірними оборонцями волі і ворогами анархії, яка може віддалити Всеросійські та Всеукраїнські Установчі збори і привести до загину рідний край.

- ?** 1. Як, судячи з документа, Генеральний Секретаріат оцінював більшовицький переворот? Чим була викликана така оцінка? 2. Чому Генеральний Секретаріат, маючи напружені відносини з Тимчасовим урядом, не підтримав більшовицький переворот?

У результаті склалася своєрідна ситуація, за якої в Києві протистояли одна одній три сили: УЦР і віддані їй збройні формування; прибічники Тимчасового уряду, що групувалися навколо штабу КВО; більшовики, які мали загони Червоної гвардії, керовані воєнно-революційним комітетом (ревкомом),

що засідав у Маріїнському паладі. Розв'язання ситуації прискорив штаб КВО, який 10 листопада 1917 р. заарештував більшовицький ревком і почав роззброєння загонів Червоної гвардії. У відповідь більшовики утворили новий ревком, і в місті спалахнули бої, що тривали три дні, не визначивши переможця. Тоді 13 листопада в протистояння втрутилися війська УЦР. Вони зайняли ключові пункти і установи міста. Ворогуючим сторонам запропонували припинити боротьбу. Спеціальна комісія виробила умови припинення вогню: звільнялися заарештовані члени більшовицького ревкому, штаб КВО виводив війська з міста і розформовував добровольчі офіцерські дружини. Таким чином, УЦР узяла владу в свої руки. Більшовики визнали її крайовим органом влади в Україні. Генеральний Секретаріат призначив командувачем КВО свого представника підполковника В. Павленка.

14 листопада 1917 р. голова Генерального Секретаріату УЦР В. Винниченко розіслав телеграму в усі українські губернії, радам, армійським комітетам про перехід влади в краї до УЦР. Також було заявлено, що влада Генерального Секретаріату поширюється додатково на території, де більшість населення становили українці: Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Воронежчини. Того ж дня влада УЦР і Генерального Секретаріату була визнана всіма політичними силами.

2 **III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки (УНР).** Зазнавши поразки в Києві, більшовики не збиралися відмовлятися від влади в Україні. У листопадові (жовтневі) дні їм вдалося захопити владу в Луганську, деяких районах Донбасу і кількох містах смуги Подільської та Волинської губерній, у яких перебували «збільшовизовані» частини російської армії. Також вони мали своє представництво в інших радах, які після падіння Тимчасового уряду перебрали владу у свої руки на місцях. 17 листопада 1917 р. на розширеному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів у Києві керівник міської організації більшовиків Г. П'ятаков запропонував план мирного усунення УЦР від влади. Він передбачав, скориставшись популярністю більшовиків у масах, скликати Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який мав би переобрати і перетворити Українську Центральну Раду на керівний центр рад на зразок російського Центрального виконавчого комітету Рад. Але цей план був не єдиним. Також передбачалось і силове усунення УЦР як внутрішніми, так і зовнішніми більшовицькими силами.

У цей час Центральна Рада продовжила курс на будівництво держави. 20 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради було обговорено і прийнято III Універсал. Новий розлогий документ мав такі основні положення:

▶ Україна проголошувалася *Українською Народною Республікою* (УНР). «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів», «Маючи силу й владу на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії».

▶ До Установчих зборів вся влада в Україні переходила до УЦР і Генерального Секретаріату.

▶ Територія УНР визначалася у межах Київщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії (без Криму). Остаточні кордони УНР, а також прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних областей, де більшість населення українське, «має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів».

▶ Скасовувалося право власності на землю поміщиків та інших нетрудових господарств, а також на удільні, монастирські, кабінетні та церковні.

▶ Земля проголошувалася власністю народу і передавалася йому без викупу. Центральна Рада зобов'язувалася негайно прийняти закон про порядок використання земель обраними Земельними комітетами до Українських Установчих зборів.

▶ Установлювався 8-годинний робочий день для робітників.

▶ Запроваджувався державний контроль над продукцією в Україні, її виробництвом і розподілом.

▶ Давалася обіцянка негайно розпочати мирні переговори: «Через Центральне Правительство примусити й спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори».

▶ Проголошувалося скасування смертної кари.

▶ Надавалася повна амністія всім політичним в'язням і засудженим.

▶ Декларувалася реформа судочинства — «привести його до згоди з правними поняттями народа».

▶ Закріплювалися й поширювалися права місцевого самоврядування».

▶ Проголошувалися свободи слова, друку, віросповідань, зібрань, страйків, недоторканність помешкання, можливість вживання різних місцевих мов у зносинах з усіма установами.

- ▶ Надавалася національно-персональна автономія росіянам, євреям і полякам та ін.
- ▶ Приверталася особлива увага до проблеми продовольства.
- ▶ Вибори до Українських установчих зборів призначалися на 9 січня 1918 р. (27 грудня 1917 р.), їх скликання — на 22 (9) січня 1918 р.

Таким чином, III Універсал, крім проголошення УНР та визначення її території та устрою, оприлюднював і програму соціально-економічних перетворень. Саме вона була неодноразово сприйнята різними верствами суспільства. Особливо це стосується положення про «нетрудові господарства», що мали бути конфісковані. Генеральне секретарство із земельних справ навіть було змушене виступити з роз'ясненням, що мається на увазі. Нетрудовими вважатимуться господарства, в яких власник змушений через великі його розміри постійно наймати робітників. Урядовці заявляли, що у власників, які мають менше 50 десятин землі, господарства не відбиратимуться. Також обіцялося, що не будуть конфіскуватися і володіння цукрових заводів. Це ще більше заплутало земельне питання. З огляду на розвиток економіки, такі кроки були б правильними, бо зберігали б міцні господарства, що давали товарну продукцію. Але з погляду на революційну доцільність вони скорочували кількість прихильників УЦР і грали на руку більшовикам, які були готові обіцяти народу все, що той побажає.

Упродовж листопада-грудня 1917 р. УЦР намагалася зміцнити владу. Вона мала підтримку Київської, Катеринославської, Одеської, Миколаївської та інших рад. Лише Харківська рада відмовлялася визнати Раду, вважаючи законною тільки петроградську владу.

Проголошення УНР активізувало законодавчу діяльність. Центральна Рада ухвалила закон про порядок видання нових законів. Цим самим було покладено початок формуванню власної правової системи та державного будівництва. Найвагомим актом у сфері державного будівництва став закон «Про вибори до Установчих зборів УНР». Водночас було розпочато процес утворення судової системи та системи прокурорського нагляду. Паралельно йшла робота над проектом Конституції УНР та державних символів. Державним гербом було затверджено Володимирів тризуб.

Було вжито заходів щодо створення власної фінансової системи: надано чинності закону про випуск державних кредитних білетів УНР, Державної скарбниці УНР, видані акти з питань оподаткування. Також було законодавчо закріплено

Перша війна Радянської Росії з Українською Народною Республікою (грудень 1917—травень 1918 року)

Урочисті заходи на знак підтримки проголошення УНР 20 листопада 1917 р.

Перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів (24—25 грудня 1917 р.)
Проголошення України радянської республікою

Збройні повстання, спровоковані більшовиками в українських містах
Райони концентрації військ радянської Росії та частин Південно-Західного фронту російської армії, загитованих більшовиками в грудні 1917 — січні 1918 р.

Загальний наступ радянських військ, розпочатий 21 грудня 1917 р.
Місця найзаклепаних боїв

8.II.1918
Дати здобуття міста радянськими військами

Територія, контрольована військами УНР, станом на 18 лютого 1918 р.

Межа просування німецьких і австро-угорських військ наприкінці 1917 р.

Підписання Брестської мирної угоди (9 лютого 1918 р.) і звернення делегації УНР по допомогу до народів Німеччини і Австро-Угорщини

Загальний наступ німецько-австро-угорських військ, розпочатий 18 лютого 1918 р.

Дії українських військ
2.II.1918
Дати звільнення міст від більшовиків

Межа просування німецько-австро-угорських військ у травні 1918 р.

Українська Народна Республіка за умовами Брестської угоди

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА
Тимчасові республіки, утворені більшовиками в січні — березні 1918 р. і підпорядковані Раднаркому РСФФР

8-годинний робочий день. Тривалість робочого тижня визначалася у 48 годин. Регламентувалися праця жінок, неповнолітніх, нічна праця, кількість святкових днів тощо. Але в той же час не було схвалено Державного бюджету і основ економічної політики.

За визначенням В. Винниченка, III Універсал не мав такого схвалення в суспільстві, як I Універсал. А відомий український історик І. Лисяк-Рудницький стверджує, що «III Універсал був анахронізмом уже в момент проголошення».

Незважаючи на всі переваги і недоліки Універсалу з погляду сьогодення найнебезпечнішою для подальшої долі Української революції і держави виявилось положення: «...станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, а й усїєї Росії». Тим самим Центральна Рада долучалася до тих російських сил, що не сприйняли прихід більшовиків до влади, і втягувалася у протистояння з ними.

3 Початок війни Радянської Росії з УНР. III Універсал і державотворчі заходи УЦР призвели до стрімкого розгортання конфлікту з Раднаркомом Росії, який Центральна Рада не визнавала урядом усїєї Росії. У свою чергу Раднарком не визнавав УЦР на тій підставі, що та не проголосила радянську владу в Україні. Також віддані Центральній Раді військові частини активно роззброювали і висилали до Росії загони Червоної гвардії і збільшовизовані частини російської армії, небезпідставно вбачаючи в них загрозу. УЦР надала наказ українізованим частинам колишньої російської армії перебазуватися в Україну, де був створений Український фронт у Першій світовій війні, а донським і кубанським козачим частинам дозволила перебазуватися додому. Упевненості УЦР додавало і те, що вибори до Всеросійських установчих зборів, які відбулися наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р., засвідчували підтримку тих українських сил, що були представлені у Центральній Раді — за них проголосувало 75 % виборців, за більшовиків — лише 10 %.

6 грудня 1917 р. об'єднаний виконком київських Рад робітничих і солдатських депутатів офіційно оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. На з'їзд запрошувалися представники губернських, міських і повітових Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На той час в Україні діяло понад 300 рад. Норми представництва було розроблено так, що найбільше делегатів мали надіслати ради промислових районів і великих міст, які перебували під впливом більшовиків. Представництво селян всіляко обмежувалося.

Підсумки роботи зі скликання Всеукраїнського з'їзду Рад виявилися невтішними для більшовиків. Есєро-меншовицький виконком рад Донецько-Криворізького басейну скликав власний обласний з'їзд у Харкові. Він не визнавав належність цього регіону до України. 17 грудня, коли у Києві з'їзд розпочав свою роботу, прихильників більшовиків на ньому виявилось лише 127 із 2,5 тис. депутатів.

З'їзд висловив цілковиту підтримку Центральній Раді та Генеральному Секретаріату.

17 грудня, у день відкриття з'їзду в Києві, радіотелеграфом було передано підписаний В. Леніним і Л. Троцьким ультиматум Центральній Раді. Він складався з двох частин. У першій говорилося про право націй на самовизначення аж до відокремлення, визнавалися Українська Народна Республіка і все, що стосувалось національної незалежності українського народу. Водночас висувалися ультимативні вимоги, які за своєю суттю були втручанням у внутрішні справи УНР. У відповіді УЦР спростувала всі звинувачення, а також заборонила експорт хліба до центральних районів Росії.

Наступного дня радянська сторона висловила категоричне незадоволення такою відповіддю, наголосивши, що «порозуміння з Радою можливе тільки за умови, що УЦР відмовиться підтримувати як Каледіна, так і всю контрреволюційну змову буржуазії та кадетів». Проте українське керівництво займало позицію нейтралітету і визнавало за козачими урядами південних районів Росії такого ж легітимного статусу, як і за Раднаркомом губерній Великої Росії. Це дало привід для агресії російських більшовиків проти України.

5 грудня 1917 р. протоколом № 19 більшовицький Раднарком ухвалив: «Вважати Раду в стані війни з нами». Для керівництва війною була утворена комісія в складі В. Леніна, Й. Сталіна та Л. Троцького, уповноважена діяти в «українському питанні» від імені Раднаркому.

6 грудня 1917 р. за вказівкою В. Леніна главковерху М. Криленку в Ставку було передано наказ: «Відповідь Центральної Ради вважаємо недостатньою. Війна оголошена. Відповідальність за долю демократичного миру, який зриває Рада, падає цілком на Раду».

Бійці Армії УНР

Коли ж київський з'їзд Рад відкинув ультиматум Раднаркому Росії, більшовицькі делегати поїхали до Харкова. У цей час тут зібрався Надзвичайний III з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів. Він був неправомочним, оскільки на ньому зі 140 рад області було представлено 46 (38,2 %) у кількості 77 осіб. Будучи неправомочним, він об'єднався з представниками 49 рад у кількості 127 осіб, які брали участь у I Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві, і проголосив себе з'їздом Рад робітничих і селянських депутатів.

Агресія — незаконне застосування збройної сили однією державою проти територіальної цілісності або позбавлення політичної незалежності іншої держави.

Ультиматум — у міжнародних відносинах — категорична вимога, невиконання якої загрожує розривом дипломатичних відносин, застосуванням сили тощо.

25 грудня Харківський з'їзд проголосив Україну Республікою Рад і обрав *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад* (ВУЦВК) у складі 41 особи (із них 35 — більшовики). Головою ВУЦВК було обрано українського соціал-демократа Є. Медведєва. Саме ВУЦВК створив уряд радянської України (офіційною назвою якої була Українська Народна Республіка) — *Народний Секретаріат* (НС) у складі 12 секретарів (С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник та інші). Кілька місяців уряд не мав голови. На засіданнях головувала Є. Бош. За одним винятком, усі члени уряду були більшовиками.

Отже, влада рад була проголошена в Україні від імені 96 рад із 300 функціонуючих. В. Затонський згадував: «Називали себе урядом та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас уряд був без армії, фактично без території, бо навіть Харківська рада нас не визнавала? Апарату жодного». Уряд мав маріонетковий характер, його єдиним завданням було організувати боротьбу з Центральною Радою.

Отже, на кінець 1917 р. тривала боротьба за владу в Україні вилілась у протистояння двох конкуруючих сил: Української Народної Республіки, покликаної до життя Українською Центральною Радою і радянської Української Народної Республіки, проголошеної на Харківському з'їзді Рад.

Український радянський уряд у Харкові визнав підпорядкування Петрограда та за його підтримки розпочав боротьбу з УЦР. Народний Секретаріат відразу скасував заборону на вивезення хліба до Росії й опублікував постанову про недійсність усіх постанов Генерального Секретаріату. Також Народний Секретаріат звернувся до Раднаркому Росії із проханням про воєнну допомогу в боротьбі проти УЦР. Так, поряд із «ві-

йною декретів» розгорталася збройна боротьба. Вирішальним для харківського уряду стало прибуття 25 грудня більшовицьких загонів із Росії на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Разом із місцевими загонами Червоної гвардії ці частини розгорнули наступ на Київ та інші райони України. Більшовицькі сили склалися з частин регулярної армії, червоногвардійських загонів із Росії та України, загонів моряків. Їхня тактика полягала в просуванні лініями залізниць і встановленні контролю над великими промисловими й транспортними центрами. Таке ведення бойових дій дістало назву «ешелонна війна». Наступаючі частини розраховували на допомогу робітничих загонів у цих містах.

Безпосередньо на Київ наступали частини, якими командував колишній царський полковник М. Муравйов. Він у своєму наказі відверто говорив: «Цю владу (радянську) ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів». За свідченням командувача радянськими військами В. Антонова-Овсієнка, питання про воєнне вторгнення в Україну було вирішене вже давно. Після відхилення ультиматуму Раднарком дістав привід до вторгнення.

4 **IV Універсал УЦР. Проголошення незалежності УНР.** Збройні дії Радянської Росії, яка прикривалася радянським урядом у Харкові, змусила УЦР до рішучих дій з організації оборони УНР. Генеральний Секретаріат ухвалив рішення про створення Армії УНР на засадах добровільності та грошового утримання. Але такі дії вже не могли врятувати ситуації. Лідери УЦР боялися і не розуміли значення організованої збройної сили (регулярної армії), здатної підтримати революцію. Таким чином, перед зовнішнім втручанням УЦР виявилась фактично беззбройною. Хоча загальна частина більшовицьких загонів була невеликою і вони наступали лише вздовж основних залізниць, протиставити їм не було чого. Розрізнені і малочисленні частини Армії УНР не могли протистояти діям більшовицьких загонів. Близько 300 юнаків на чолі із сотником Омельченком під станцією *Крути* (на шляху з Чернігова до Києва) 29 січня 1918 р. вступили в нерівний бій з переважаючими більшовицькими загонами. Більшість із них заплатили своїм життям за недалекоглядну політику лідерів УЦР, але нічого змінити не змогли. Більшовики невпинно наближалися до Києва.

У цій ситуації керівники УЦР були змушені переоцінити свої погляди на статус України і, відмовившись від гасел автономії у складі рівноправної федерації народів, стати

на позицію цілковитої незалежності України. В умовах війни 22 січня 1918 р. з'явився IV Універсал УЦР, який проголошував Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. З усіма сусідніми державами, як то: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки. Влада у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада... та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів». Текст Універсалу було розроблено на основі проектів М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала.

Одним із найголовніших завдань, які потребували розв'язання в найближчий час і знайшли своє відображення в IV Універсалі, було укладення миру з Німеччиною та її союзниками. Для цього в Брест-Литовський була відправлена мирна делегація.

Крім того, в Універсалі містилася низка соціально-економічних положень. Щодо аграрного питання, у документі повідомлялося: «Земельна комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі». Проект закону планувалося розглянути і прийняти на найближчому засіданні УЦР, «щоб передача землі в руки трудящих неодмінно відбулася ще до початку весняних робіт». Усі ліси, води і надра конфісковувались у попередніх власників і переходили у власність держави. Уряду приписувалося «приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам».

У IV Універсалі також йшлося про необхідність вжити термінових заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку і всіх тих, хто постраждав від війни. Проголошувалася націоналізація «найважливіших галузей торгівлі», встановлювалася монополія держави на зовнішню торгівлю. Усі банки мала контролювати держава.

Підтверджувалися всі демократичні права і свободи громадян, рівність представників різних націй УНР. Усвідомлюючи нестійкість і непевність свого становища, УЦР проголошувала: «Все, чого не встигнемо зробити ми, те довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські установчі збори».

Київський завод «Арсенал»

Червоногвардійці

Прийняття IV Універсалу стало визначною подією в житті українського народу. Тривалий шлях боротьби завершився логічним результатом — проголошенням незалежності. Хоча в той час не вдалося відстояти самостійну українську державу і сприятлива нагода відродження і закріплення своєї державності зазнала краху, але ідея самостійної соборної України жила в умах кращих представників українського народу, надихала їх на боротьбу за незалежну Україну. Саме в цьому полягає головне історичне значення IV Універсалу Центральної Ради.

У день його проголошення УЦР прийняла *Закон про національно-персональну автономію*. Право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами — росіянами, євреями й поляками. Білоруси, німці, чехи, молдавани, татари, греки і болгари могли одержати це право за умови, якщо їхні петиції у цій справі зберуть щонайменше 10 тис. голосів.

29 січня 1918 р. у столиці розпочався збройний виступ окремих частин міського гарнізону та робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УЦР. Протягом п'яти днів війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили повстання в Києві. Однак це вже не мало стратегічного значення.

Наступ більшовицьких військ тривав. 7 лютого 1918 р. вони увійшли у Київ. Члени Малої Ради та Ради Народних Міністрів перебралися спочатку до Житомира, а потім — до Сарн. Більшовицькі загони вступили до Києва.

Причинами поразки військ УЦР слід вважати: ослаблення соціальної опори УЦР (повільність, нерішучість у здійсненні соціально-економічних перетворень відштовхнули селянство, у той час як більшість робітників підтримувала більшовиків); відсутність належної уваги до воєнної політики, збройного за-

хисту державності, що виявилось у відсутності регулярної та централізованої армії; високий ступінь організованості та боєздатності більшовицьких військ, успішну тактику боротьби за владу більшовиків.

5 Перша спроба радянзації України. Претендуючи на роль загальноукраїнського уряду, більшовицький Народний

Радянизація — процес установлення радянської влади, насадження її в усіх сферах життя суспільства.

«Червоний терор» — арешти або знищення більшовиками своїх потенційних противників.

Реквізиція — примусове вилучення державою майна власника (приватної або юридичної особи) в державних інтересах із виплатою або без виплати йому вартості майна.

Конфіскація — безоплатне вилучення майна, цінностей.

Експропріація — примусова конфіскація незаконно отриманої власності. Цей термін використовувався більшовиками як виправдання пограбування заможних верств суспільства, які нагромадили свої багатства начебто незаконно, грабуючи (експлуатуючи) трудові прошарки суспільства.

Націоналізація — перехід приватних підприємств та іншої приватної власності у власність держави як шляхом експропріації, так і на основі викупних операцій.

Секретаріат одразу після захоплення радянськими військами Києва переїхав туди. Проте здобути авторитет і налагодити ефективну систему влади так і не зміг.

Народний Секретаріат безуспішно вимагав від М. Муравйова припинити терор у Києві та відвести його загони на фронт. Тільки коли Раднарком Росії відкликав війська Муравйова з міста, ситуація стабілізувалася.

Перший прихід більшовиків до влади в Україні ознаменувався масовим *«червоним терором»*. Лише в Києві радянські війська знищили від 3 до 5 тис. людей. Це, зрозуміло, не викликало прихильності народу України до нової влади. Непопулярними були й інші заходи більшовиків, які супроводжувалися реквізиціями, конфіскаціями, експропріаціями майна громадян. Терор мав безсистемний характер.

Усі закони (декрети), які були прийняті або приймалися Радянською Росією, автоматично поширювалися на територію України, контрольовану радянськими військами.

! Висновки

Більшовицький переворот у Петрограді був негативно сприйнятий лідерами УЦР. Це призвело до протистояння між УЦР і Раднаркомом Росії.

▶ Війна з більшовиками остаточно розвіяла автономістські погляди лідерів УЦР. 22 січня 1918 р. в IV Універсалі було проголошено незалежність УНР та підтверджувалися соціально-економічні реформи.

▶ Прорахунки УЦР призвели до її поразки у війні з більшовиками. Більша частина території УНР опинилася під більшовицькою окупацією.

▶ Політика, яку проводив Народний Секретаріат, мала вкрай руйнівні наслідки для економічного життя і викликала невдоволення населення.

? Запитання і завдання

1. Якою була реакція УЦР на більшовицький переворот у Петрограді? 2. Які сили вели боротьбу за владу в Києві на початку листопада 1917 р.? Який був результат цієї боротьби? 3. Коли було проголошено III Універсал УЦР? Які його головні положення? 4. Як більшовики намагалися усунути УЦР від влади в Україні? 5. Коли і як було проголошено радянську владу в Україні? 6. Які гасла використовували більшовики для завоювання прихильності населення? 7. Що таке радянізація? Якими були складові першої радянізації України?

★ 8. 17 (4) грудня 1917 р. Раднарком Росії за підписом В. Леніна та Л. Троцького висунув ультиматум УЦР, у якому зажадав від УЦР виконання ряду вимог. Чому УЦР відкликала українські частини з фронту; роззброювала радянські частини; пропускала через територію України козацькі частини до О. Каледіна? Наскільки обґрунтованою була відповідь Генерального Секретаріату на ультиматум Раднаркому? 9. Поясніть причини появи IV Універсалу. Які ще положення він містив, крім проголошення незалежності УНР, і чому?

★ 10. Запишіть хронологію основних подій в Україні в листопаді 1917 — січні 1918 р. 11. Складіть розгорнутий план на тему «УНР від автономії до незалежності».

★ 12. Чи можна стверджувати, що радянська влада на початку 1918 р. встановилася лише силою зброї?

§ 14. Українська держава. Гетьман П. Скоропадський

▶ 1. Як розгорталися події на фронтах Першої світової війни в 1917 р.? 2. Чому питання про мир було одним із головних у російській та українській революціях?

1 **Мирний договір у Брест-Литовську.** Вступ німецько-австрійських військ в Україну. Вихід із війни був одним із головних питань на початку Української революції. Для лідерів національно-визвольного руху укладення миру означало підтримку народу, а зволікання у цій справі — втрату популярності.

Ініціатива у проведенні мирних переговорів належала більшовикам, які на II Всеросійському з'їзді рад проголосили Декрет про мир. Раднарком Радянської Росії звернувся до всіх воюючих сторін із пропозицією розпочати мирні переговори, на яку відгукнулися лише Німеччина та її союзники. Переговори розпочались у Брест-Литовську (українська назва Берестя). Перемир'я було укладено *15 грудня 1917 р.*

Підписання Брест-Литовської угоди

Німецькі війська в Києві

Керівники Української Центральної Ради, не бажаючи бути заручниками російсько-німецької змови, вирішили втрутитись у переговорний процес. У Бресті відбулася неофіційна зустріч української делегації з представниками Німеччини та Австро-Угорщини. 24 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся до всіх воюючих і нейтральних країн із нотою, в якій зазначалося, що УНР до утворення федеративного російського уряду буде здійснювати міжнародні відносини самостійно.

Указуючи на те, що влада Раднаркому не поширюється на Україну, Генеральний Секретаріат заявив, що угода, яку хоче укласти Росія зі своїми противниками, буде чинною в Україні лише тоді, коли її ухвалить і підпише уряд УНР. У відповідь делегація УНР була запрошена до участі в переговорах. Напередодні від'їзду делегація, яку очолив В. Голубович, згодом О. Севрюк, отримала детальні інструкції від М. Грушевського. Вони мали домагатися включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, а в разі відмови — утворення з цих земель у складі Австро-Угорщини окремого коронного краю із широкими правами автономії.

Переговори розпочалися 10 січня 1918 р. Російську делегацію очолював Л. Троцький. Наприкінці січня в переговорах було оголошено перерву. Раднарком вирішив скористатися цією перервою для встановлення контролю над Україною. До складу російської делегації було включено представників радянської УНР. Але представники Четверного союзу повноважність цієї делегації не визнали. До того ж виконуючий обов'язки голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив присутніх із текстом IV Універсалу УЦР і зажадав визнання УНР незалежною державою.

9 лютого 1918 р. було укладено договір УНР із країнами Четверного союзу, який дістав назву *Брестський*, або *Берестейський мир*.

Він містив десять статей, згідно з якими: 1) визнавалася самостійність України; 2) визначалися її кордони; 3) встановлювався порядок евакуації союзних військ; 4) засвідчувалися дипломатичні зв'язки України з державами Четверного союзу; 5) вирішувалося питання про відмову сторін від воєнних контрибуцій; 6) регулювалося питання військовополонених; 7) регулювалися господарські справи (взаємне постачання сільськогосподарських і промислових «лишків», зокрема постачання Україною 1 млн пудів зерна, м'яса, круп до липня 1918 р.); 8) відновлювалися правові відносини між сторонами; 9) установлювалося, що всі умови договору становлять єдину цілісність; 10) підтверджувалася автентичність усіх текстів договору.

За договором УНР зобов'язалася поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 2,7 тис. пудів м'яса, 400 млн яєць та іншої сільськогосподарської продукції й сировини. Делегації Німеччини та Австро-Угорщини погодилися на приєднання Холмщини та Підляшшя до УНР. Крім того, з Австро-Угорщиною була укладена таємна угода, за якою на західноукраїнських землях утворювався окремий коронний край із земель Буковини та Східної Галичини. Але цей документ так і не вдалося реалізувати через невиконання УНР умов постачання продовольства та протести поляків в Австро-Угорщині.

Тим часом успіхи більшовиків примусили лідерів УНР шукати могутніх союзників. Після укладення мирного договору делегація УНР оголосила, що УЦР перебуває у важкому становищі й вимагає негайної допомоги. Країни Четверного союзу погодилися її надати (збройними силами і позикою в сумі 1 млрд рублів).

У лютому 1918 р. їхні війська перейшли в наступ на території України, попереду них просувались українські частини Армії УНР. Серед них наступали Синьожупанна і Сірожупанна дивізії, які були сформовані з українців, що перебували в німецькому та австрійському полоні. 2 березня 1918 р. Київ було звільнено від більшовиків. Наступного дня до міста вступили німецькі підрозділи.

Сепаратний мир — у міжнародному праві — договір про мир чи перемир'я у війні, укладений однією державою або групою держав із противником окремо від своїх союзників.

3 березня 1918 р. у Брест-Литовську РСФРР уклала мирний договір із Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Росія зобов'язувалася визнати право українського народу на самовизначення, законність влади Української Центральної Ради на території України, визнати договір держав австро-німецького блоку з УНР, укласти з нею мирний договір, вивести з її території частини Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти уряду та громадських установ УНР.

2 **Ліквідація більшовицького режиму в Україні.** Наступ німецьких і австрійських військ поставив під загрозу більшовицький режим. Тоді Раднарком Росії зажадав від Народного Секретаріату організації опору.

Так, при Радах утворилися мобілізаційні відділи, Київ було проголошено в стані облоги, а Київська, Подільська та Волинська губернії переведені на воєнний стан. Усе це уповільнило наступ німців, але не могло його зупинити. З України на схід почалася евакуація матеріальних цінностей, створювався єдиний фронт оборони від Криму до Росії.

У березні 1918 р. у Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. На ньому було обрано новий склад ЦВК, до якого увійшли російські та українські ліві есери, ліві українські більшовики, соціал-демократи; створено новий Народний Секретаріат на чолі з М. Скрипником, а також прийнято рішення про формування армій на чолі з головнокомандувачем В. Антоновим-Овсієнком. Проте сил було недостатньо, тому обрано новий шлях боротьби з окупаційними військами: поєднання фронтових дій із партизанською боротьбою в тилу.

1 Підписання УЦР Брестського миру та наступ німецько-австрійських військ було використано більшовиками як привід до розколу України. 9 лютого 1918 р. в Харкові відбувся обласний з'їзд Рад, на якому було проголошено Донецько-Криворізьку Радянську республіку, яка входила до складу РСФРР. Більшовики сподівалися тим самим не допустити окупації промислово розвинутих регіонів України на тій підставі, що це не Україна. Проте німецьке командування на це не зважало. До того ж сам В. Ленін виступив проти розчленування України.

Ще одна регіональна радянська республіка була проголошена в Криму. 19 березня 1918 р. — Соціалістична Радянська республіка Таврида. Метою її створення було також не допустити німецьку окупацію. Зацікавленість у приєднанні Криму до УНР виявила і УЦР. Командувач українськими військами Болбачан отримав таємний наказ випередити німців і захопити Крим, що він блискуче і виконав. 20 квітня УЦР проголосила Чорноморський флот флотом УНР. Але під тиском Німеччини українські частини були змушені залишити Крим.

Гетьман П. Скоропадський з Пінденбургом і Людендорфом

Синьожупанна дивізія

Участь радянських військ Росії у бойових діях в Україні дала привід німецькому командуванню просунути свої війська значно далі на схід та південь за кордони України, захопивши Белгород, Ростов та інші міста. Щоб припинити наступ німців, було укладено угоду про припинення воєнних дій і утворено «нейтральну зону» на ділянці від Рильська до Суджі.

Із приходом союзників Україна фактично була окупована. Австро-Угорщина зайняла південь — західну Волинь, Подільську, Херсонську та Катеринославську губернії, а Німеччина — решту території. У Миколаєві, Маріуполі, Ростові-на-Дону стояли мішані гарнізони. Управління залізницями і водним транспортом контролювало німецьке командування, кам'яною і залізородною промисловістю союзники управляли спільно.

Хоча союзники проголошували єдиною метою відновлення в Україні законної влади — Центральної Ради, фактично встановлювався окупаційний режим.

Разом із військами центральних держав 7 березня 1918 р. до Києва повернулася і УЦР. Але її повернення було зустрінуте без особливого ентузіазму. Політика Центральної Ради в нових умовах не змінилася, а це не влаштувало практично всі верстви суспільства.

Командувач збройними силами Німеччини Людендорф пізніше так визначив їхні головні цілі: «На Україні треба було придушити більшовизм і створити там такі умови, щоб мати можливість видобувати з неї воєнні вигоди й вивозити хліб і сировину».

3 **Гетьманський переворот. П. Скоропадський.** Після повернення до Києва перед УЦР відразу постало безліч питань, які потребували негайного вирішення: забезпечення спокою та порядку в країні, а головне — виконання договору з Німеччи-

Молитва на Софіївській площі в день проголошення П. Скоропадського Гетьманом України

ною про постачання продовольства. Але УЦР виявилася нездатною їх розв'язати. Вона продовжувала політику, намічену ще у листопаді 1917 р. Протягом січня—квітня 1918 р. УЦР здійснила такі заходи:

- ▶ було запроваджено новий стиль літочислення (Юліанський календар було замінено Григоріанським календарем);
- ▶ введено в обіг національну валюту — гривню;
- ▶ затверджено державний герб — тризуб Володимира Великого;
- ▶ надано чинності закону про громадянство;
- ▶ скасовано приватну власність на землю (19 січня 1918 р.); прийнято закон про землю (31 січня 1918 р.), який передбачав соціалізацію землі та встановлення максимуму землеволодіння у 30 десятин;
- ▶ підтверджено курс і соціально-економічну політику, проголошені III і IV Універсалами;
- ▶ схвалено Конституцію УНР (29 квітня 1918 р.).

Така політика не влаштовувала командування німецьких військ, які фактично окупували Україну. Йому було зрозуміло, що Центральна Рада не зможе забезпечити регулярних поставок продуктів до Німеччини та Австро-Угорщини.

Зрозуміло, що конфлікт між Центральною Радою та окупаційною адміністрацією був неминучий. З особливою силою він спалахнув у зв'язку з наказом німецького головнокомандувача Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий засів усієї землі. Незважаючи на це посівні площі в Україні скоротилися вдвоє. Наказ викликав протест Центральної Ради.

Тому німецько-австрійське командування прагнуло замінити Центральну Раду більш ефективним урядом і з цією метою почало пошук відповідної кандидатури. Вибір пав на *П. Скоропадського*, якого підтримували заможні верстви українського суспільства.

Павло Скоропадський (1873—1945) — воєнний, державний і політичний діяч. Нащадок славного козацького роду Скоропадських. Здобув військову освіту. Брав участь у російсько-японській війні 1904—1905 рр., де отримав чин полковника і в нагороду золоту георгіївську зброю. Далі Павло Скоропадський швидко просувався по службовій драбині: з присвоєнням звання генерал-майора був зарахований до імператорського полку. У роки Першої світової війни дослужився до чину генерал-лейтенанта, командував 34-м корпусом на Волині. Був нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеня. Революція 1917 р. стрімко змінила долю генерала. Він став командувачем Першого Українізованого корпусу російської армії. У жовтні 1917 р. на з'їзді Вільного козацтва його було обрано отаманом.

Революційні події вплинули на його погляди, він став прихильником ідеї відновлення Української держави, створення українського війська. Проте в генерала не склалися відносини з УЦР, лідери якої були противниками ідеї створення регулярної армії. 25 грудня 1917 р. П. Скоропадський подав у відставку. У березні 1918 р. він заснував Українську народну громаду, яка стала центром об'єднання всіх консервативних сил, що були противниками соціально-економічних експериментів УЦР. За їх допомогою та за підтримки німецького командування Скоропадський здійснив переворот і став гетьманом проголошеної Української Держави. Проте за дев'ять місяців свого правління він не зумів створити міцну опору своєму режиму, який був повалений у результаті повстання, організованого Директорією. Опинившись в еміграції, Скоропадський жив у Німеччині. Під час Другої світової війни, користуючись своїми зв'язками в німецьких колах, визволив чимало українців із тюрем і концтаборів. Загинув у 1945 р., потрапивши під бомбардування.

Окупаційна адміністрація дала згоду підтримати уряд П. Скоропадського за певних умов, а саме:

- ▶ визнання Брестських угод;
- ▶ розпуск УЦР. Відкласти скликання Установчих зборів до повного «заспокоєння краю»;
- ▶ погодження з німецьким командуванням кількості та умов використання українських збройних формувань;
- ▶ упорядкування адміністративного апарату та розпуск усіх комітетів «революційного походження»;
- ▶ зобов'язання України щодо забезпечення потреб військ центральних країн (Четверного союзу);
- ▶ відродження вільної торговельної та іншої підприємницької діяльності тощо.

29 квітня 1918 р. відбувся *Всеукраїнський хліборобський конгрес*, на якому зібралося 6432 делегати від семи українських губерній: Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської, Харківської. На цьому конгресі П. Скоропадський був проголошений гетьманом.

У ніч на 30 квітня прихильники П. Скоропадського оволоділи державними установами і розігнали УЦР. Останнім рішенням УЦР стало прийняття Конституції й обрання М. Грушевського Президентом Української Народної Республіки.

У день перевороту П. Скоропадський видав маніфест — *«Грамоту до всього українського народу»*, в якому повідомлялося про розпуск Української Центральної Ради та земельних комітетів, проголошувалося право приватної власності. Також було видано закон *«Про тимчасовий державний устрій України»*, за яким назва *«УНР»* була замінена назвою *«Українська держава»*. Тимчасово, до скликання парламенту, повнота влади зосереджувалась у руках гетьмана П. Скоропадського.

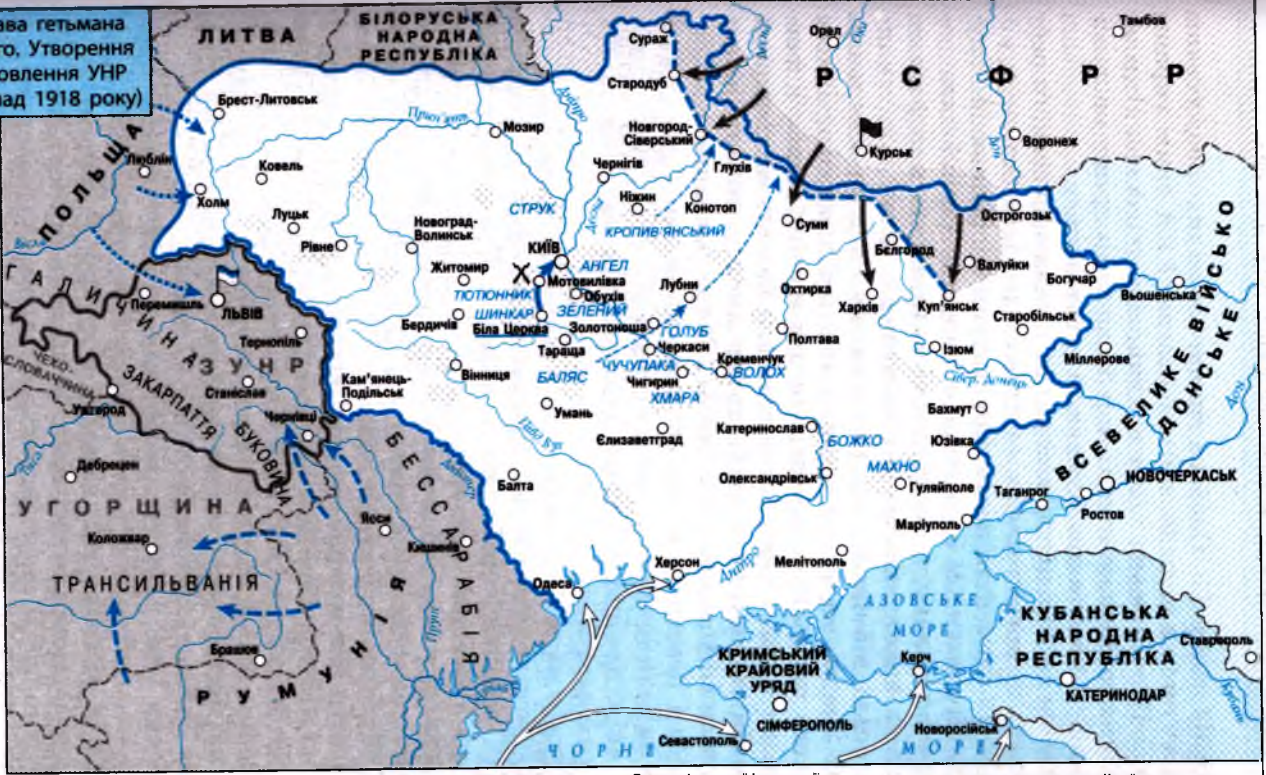
4 **Внутрішня політика Української держави.** Внутрішня політика гетьмана характеризувалася широкою реформаторською діяльністю. За час існування гетьманату було підготовлено понад 400 законодавчих актів, які торкалися всіх сфер життя. Одним із найважливіших став закон про громадянство, який набував чинності з 1 липня 1918 р. Згідно з ним громадянами України визнавалися *«всі російські піддані»*, що перебували на її території на час ухвалення документа. Керуючись *«територіальним»*, а не *«національним»* розумінням держави, П. Скоропадський ліквідував закон про національно-персональну автономію національних меншин.

Важливим у діяльності гетьмана стало формування вертикалі влади. Створений ним уряд очолив полтавський поміщик Ф. Лизогуб. Особливість уряду гетьмана полягала в тому, що він формувався не за партійною, а за професійною ознакою, а в своїх діях керувався не програмно-політичними або ідеологічними міркуваннями, а реальними потребами часу. Історик Д. Дорошенко, який позитивно ставився до П. Скоропадського, так оцінив склад цього уряду: *«...зложене здебільшого з так званих малоросів, цебто індивідумів української крові, але з московською душею»*.

Головним завданням було створення дієздатної державної адміністрації, ліквідація анархії, налагодження державного життя. У проведенні цих заходів П. Скоропадський спирався на заможні верстви суспільства: поміщиків, промисловців, заможних селян.

Українська Держава гетьмана П. Скоропадського. Утворення Директорії і відновлення УНР (травень—листопад 1918 року)

- Українська Держава гетьмана П. Скоропадського
- Державні утворення, що мали ввійти до складу Української Держави на засадах автономії
- Демаркаційна лінія, визначена на переговорах українсько-німецької та радянської делегації наприкінці травня 1918 р.
- Райони антигетьманського повстанського руху; прізвища видатних ватажків повстанців
- Відступ повстанських загонів до «нейтральної зони» в липні—серпні 1918 р.

БОРІТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ УНР
 Початок антигетьманського повстання (16 листопада 1918 р.) і рух військ Директорії
 Місце укладення угоди між представниками Директорії та німецької Великої солдатської ради про нейтралітет (17 листопада)
 Місце вирішальної перемоги військ Директорії над Гетьманським військом (18 листопада)

ЗУНР
 Держави, утворені після розпаду Австро-Угорщини в жовтні—листопаді 1918 р.
 Територія Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) відповідно до ухвали Української національної ради 19 жовтня 1918 р.
 Львівське повстання (1 листопада 1918 р.); встановлення в місті української влади

Початок іноземної інтервенції проти України
 «Нейтральна зона», де формувалися українські радянські повстанські дивізії
 Створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України (28 листопада 1918 р.) з метою відновлення радянської влади в Україні

Початок вторгнення в Україну радянських військ у листопаді 1918 р.
 Вторгнення польських військ у Холмищину і Східну Галичину (листопад 1918 р.)
 Окупація румунськими військами Буковини і Трансильванії в листопаді 1918 р.
 Дії флоту Антанти в листопаді—грудні 1918 р.

Біла Церква
 X

Велику увагу П. Скоропадський приділив формуванню місцевих органів влади. Замість комісарів УЦР призначалися старости, які очолювали місцеві адміністрації. Але на цьому рівні став розгортатися конфлікт із місцевими органами самоврядування — земствами і міськими зібраннями, які доволі часто саботували дії центральної влади з різних причин. Спробу реформувати ці органи влади не вдалося реалізувати.

Одним з елементів, який мав підтримати реалізацію внутрішньополітичної лінії на місцях, сприяти дотриманню законності та правопорядку, стала Державна варта (створена у травні 1918 р.), яка виконувала поліційні функції.

Німецькі військові, що уможливили прихід Скоропадського до влади, тепер мали можливість вільно отримувати зерно, якого центральні держави вкрай потребували. За мовчазної згоди великих землевласників, підрозділи німецької армії проводили каральні акції проти непокірних селян, які відмовлялися співпрацювати. Улітку 1918 р. насильницькі збори штрафів і розстріли стали звичною справою. Проти такої політики на селі почали ширитися селянські заворушення і повстання, які стали підігріватися заходами більшовиків і лівих українських партій.

Ситуація на селі стала загрозливою для гетьманського режиму. До того ж розв'язання аграрного питання було однією з головних причин Української революції. Виходячи з цього і керуючись прагненням створити на селі прошарок землевласників середньої руки, які мали б стати опорою режиму, Скоропадський намагався реалізувати аграрну реформу. В її основу було покладено прагнення відновити приватну власність на землю і ввести її в товарно-грошові відносини. Для підготовки реформи на місцях створювалися земельні комісії, які усували земельні комітети, створені УЦР. Першочерговим заходом стало визначення долі врожаю 1918 р.: кому він має належати — селянам, що його виростили, чи колишнім власникам. Це було закріплено спеціальним законом від 27 травня 1918 р.

8 червня 1918 р. було схвалено закон, згідно з яким Державний земельний банк отримав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам у розстрочку. Розмір приватного землеволодіння обмежувався 25 десятинами на одну особу. Після жнив 1918 р. передбачалося провести перерозподіл землі, щоб у 1919 р. кожен господар вже працював на власній землі. До проведення реформи земля залишалася власністю колишніх господарів.

Але саботаж місцевих чиновників, політика австро-німецьких окупантів нівелювали всі заходи влади. Отриману

восени 1917 — взимку—навесні 1918 р. землю селяни сприймали вже як свою і не бажали повертати колишнім власникам. Вони вкрай вороже поставилися до спроб поміщиків повернути свої володіння і заходів окупаційних військ із реквізиції продовольчих ресурсів. Зрештою Україну захоплює вир селянських повстань. Перше велике повстання відбулося наприкінці травня 1918 р. в районі Єлизаветграда. Протягом місяця повстання охопило Катеринославщину та Уманщину. Найбільш загрозливим стало повстання на півдні Київщини (Звенигородський і Таращанський повіти), що спалахнуло 2 червня 1918 р. Повстали кількістю 15 тис. осіб захопили Таращу і створили загрозу Києву. Лише в серпні—вересні 1918 р. німецькі та гетьманські війська зуміли придушити це повстання. Але повстанський рух не припинявся. Він охопив нові регіони — Полтавщину і Чернігівщину, на Катеринославщині в районі Гуляйполя стала формуватися повстанська армія на чолі з майбутнім провідником селянства Н. Махном, на Єлизаветградщині та Херсонщині розгорнув свою діяльність отаман Григор'єв. Фактично село не контролювалося владою. Усе це зірвало постачання продовольства до Німеччини та її союзників. До листопада 1918 р. було вивезено лише 9300 вагонів (113 тис. тонн) борошна і 30 тис. вагонів продуктів і сировини. Тобто лише 20 % від запланованого. Таким чином, ані УЦР, ані гетьманство П. Скоропадського не змогли забезпечити країни Четвертого союзу продовольчими ресурсами.

На момент приходу П. Скоропадського до влади українська промисловість ледь жевріла. Війна, революція, більшовицька окупація, розрив економічних зв'язків спричинили різке падіння продуктивності праці, зниження рівня промислового виробництва. Повністю був зруйнований залізничний транспорт. Працювали лише поодинокі промислові об'єкти. Виплавка чавуну порівняно з 1913 р. скоротилася в 11 разів, сталі — у 13 разів, видобуток залізної руди — у 17 разів, вугілля — у 3 рази.

П. Скоропадський

М. Туган-
Барановський

Н. Махно

Із 63 доменних печей працювали лише дві, а зі 107 мартенівських — лише сім. Масового характеру набуло безробіття. Так, на криворізьких рудниках безробітними стали 90 % робітників. Процвітали спекуляція і дефіцит.

Уряд гетьмана намагався відновити роботу промисловості. Першочерговими були заходи з налагодження трудової дисципліни, які вилилися у фактичне скасування всіх соціальних завоювань робітництва. Робочий день було збільшено до 12 годин, заборонялися страйки та профспілки, ліквідовувався робітничий контроль, поверталися колишні власники, фактично скорочувалася заробітна плата. Поряд із цим запроваджувалися нові норми виробітку, нові тарифи оплати праці, якими згодом користувалися всі наступні режими, що існували в Україні.

Спроби робітників страйками відстояти свої права не мали успіху. На наймогутніший страйк залізничників у липні 1918 р. влада відповіла введенням у дію царського закону 1905 р., який передбачав суворі покарання за страйки.

Стабілізації ситуації сприяла і вдала валютно-фінансова політика. Була створена національна банківська система, а грошова одиниця — карбованець — виявилася досить стабільною (основним забезпеченням карбованців став цукор, який був стратегічним товаром у воєнний час, а також інші ресурси). Гетьман залишив своїм наступникам повну державну скарбницю. Сприятливою виявилась і торговельна політика з країнами Четверного союзу. У вересні був укладений новий торговельний договір. Переважно з Австрії до України постачалися промислові товари (щоправда, третина їх так і не дійшла до України). Політика гетьмана майже на рік відтермінувала крах економіки України.

П. Скоропадський багато уваги приділяв розбудові армії. Формуванню українських військових сил перешкоджала Німеччина, яка боялася створення сильної української армії. Із планів щодо створення 300-тисячної армії, оснащеної за останнім словом техніки, вдалося реалізувати лише незначну частину. Загалом сили гетьмана налічували близько 60 тис. осіб — Запорізька, Синьожупанна (була розпущена німцями), Сірожупанна, Сердюцька дивізії, бригада січових стрільців та окремі офіцерські дружини.

Сердюцька дивізія мала стати національним формуванням. Згідно зі статутом дивізії, її бійці «повинні бути набрані з селян-хліборобів, які мають велике земельне господарство... Усі повинні бути українцями, православними».

Головним резервом армії, опорою режиму, за задумом гетьмана, мав стати козацький стан. Формування козацтва від-

бувалося на основі розпущеного Вільного козацтва. На кінець існування гетьманського режиму у стадії формування перебували вісім кошів козаків.

Більш успішною була національно-культурна політика П. Скоропадського. Хоча не все позитивне, що було зроблено, удалося зберегти в майбутньому.

5 Зовнішня політика Української держави. У зовнішньополітичній діяльності Українська держава мала значні обмеження. Незважаючи на це уряд П. Скоропадського головним завданням зовнішньої політики ставив подальше налагодження відносин із державами світу. Він установив дипломатичні відносини, крім Німеччини та Австро-Угорщини, зі Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Туреччиною і навіть із більшовицькою Росією. Завдяки дипломатичним зусиллям до Української держави було приєднано Гомельський повіт Могилевської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії — до Чернігівщини (Суданський, Гайворонський, Білгородський, Корочанський), а також Валуйський повіт Воронезької губернії до Харківської губернії. Річицький, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії було об'єднано в окремий округ (староство) в складі Української держави. Також до її складу увійшли Холмщина, Підляшшя та 12 повітів Берестейщини.

Було розв'язано територіальний спір із Донським урядом — до України відійшов Маріуполь з околицями.

Особливо слід підкреслити здобутки гетьмана у формуванні дипломатичного відомства України та його діяльності. У Києві було акредитовано 11 зарубіжних місій: Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. Десять українських дипломатичних представництв розпочали роботу за кордоном: у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, Дону, Фінляндії, Швейцарії, Кубані, Румунії, Швеції.

Провідником зовнішньополітичного курсу було міністерство закордонних справ, яке спочатку очолював М. Василько, а з 20 травня його замінив Д. Дорошенко.

Міністерство закордонних справ визначило три основні напрями зовнішньої політики Української держави: 1) встановлення дружніх відносин із країнами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною; 2) розв'язання спірних територіальних проблем із сусідніми державами; 3) встановлення дипломатичних відносин із нейтральними державами.

Важко просувалися переговори з Радянською Росією. Брестський мирний договір зобов'язував більшовицьку Росію якнайшвидше підписати договір з Україною, що створило можливість стабілізувати відносини в Східній Європі. Ще 30 березня 1918 р. уряд УНР запропонував Радянській Росії розпочати мирні переговори. Поки питання узгоджувалося, в Україні відбувся державний переворот і до влади прийшов П. Скоропадський.

22 травня 1918 р. для ведення переговорів із Москви прибула делегація в кількості близько 40 осіб. Очолювали її Х. Раковський та його заступник Д. Мануїльський. Головою української делегації на переговорах був професор С. Шелухін, заступником — І. Кістяківський, а з 10 серпня — П. Стебницький. Обговорювалися питання воєнних дій, фінансів, транспорту, поштового зв'язку, обміну полоненими, економічних та культурних відносин. Надзвичайно гостро стояло питання про кордон, українське населення, яке проживало компактно у прикордонних з Україною російських губерніях, ставило питання про приєднання цих територій до України.

12 червня було укладено попередній мирний договір, згідно з яким Радянська Росія визнавала незалежність Української держави. Окрім того, було прийнято постанови про припинення воєнних дій на фронтах. Встановлювалися умови повернення біженців і місця переходу ними кордону. Було відкрито українське представництво в Москві та Петрограді, 30 консульських представництв у різних містах Росії, які займалися питаннями біженців в Україну.

8 листопада 1918 р. українсько-російські переговори припинилися. Поразка Німеччини в Першій світовій війні була неминучою, і більшовики були готові скасувати Брестський мир і відповідно визнання незалежності України.

У березні 1918 р. між Україною і Румунією виникло «бессарабське питання». Бессарабія, яка входила до складу Російської імперії у січні—березні 1918 р., була окупована румунами. У відповідь гетьман розірвав будь-які відносини з Румунією та заборонив ввезення до неї будь-яких товарів. Така ситуація тривала більше ніж півроку, поки гетьману не знадобилися контакти з країнами Антанти. Між Україною та Румунією було укладено тимчасову торговельну угоду, а питання Бессарабії було відкладено до завершення війни.

Уряд П. Скоропадського у своїй зовнішній політиці змушений був проводити пронимецьку орієнтацію. Він визнав умови Брестського миру. Постійно наголошувалося на спільних інтересах Німеччини та Української держави. Однак населен-

ня України не схвалювало пронимецьку політику гетьмана. Тому безпосередні відносини налагоджувалися тільки в Берліні. 2 червня 1918 р. Німеччина офіційно визнала Українську державу. 24 липня Німеччина ратифікувала Брестський мирний договір. Візит до Німеччини голови Ради Міністрів України Ф. Лизогуба був успішним: на вигідних для України умовах розв'язано питання торгівлі між двома державами, надання Німеччиною кредиту тощо. Німеччина погодилася підтримувати Українську державу у вирішенні територіальних суперечок із сусідніми державами. Однак частину порушених на переговорах у Берліні проблем Ф. Лизогуб розв'язати не зміг. Серед них — формування української армії та передача Україні захопленого німцями Чорноморського флоту.

Пізніше, від 4 до 17 вересня 1918 р., до Німеччини їздив сам гетьман П. Скоропадський. Німеччина погодилася сприяти позитивному вирішенню для України питання Холмщини та Криму.

Відносини з Австро-Угорщиною були складнішими.

Політика України з будівництва держави на етнічних українських територіях не збігалася з політикою Австро-Угорщини. Брестський мирний договір перекреслив мрію поширити східний кордон до Дніпра і утворити на українських землях підпорядковану Габсбурзькій монархії слов'янську державу. Навпаки, Австро-Угорщина повинна була передати Україні окуповану австро-угорськими військами частину Холмщини, а також поділити Галичину і східну її частину приєднати до Буковини.

Австро-Угорщина відтягувала ратифікацію Брестського мирного договору. Спочатку під впливом польської Регентської Ради і сильного пропольського лобі в австрійському парламенті та уряді вона анулювала таємний протокол договору, що передбачав утворення зі Східної Галичини й Буковини до 31 липня окремого коронного краю. Австро-Угорщина намагалася вплинути і на інших членів Четверного союзу з метою відтягнути ратифікацію Брестського мирного договору з Україною. Це привело до загострення відносин між двома державами. Були заблоковані пропозиції українського уряду відкрити консульство у Відні, Будапешті, Львові. Австрійський уряд негативно відреагував на приїзд українського військового аташе до Відня.

Однак Австро-Угорщині не вдалося створити «єдиний фронт» держав Четверного союзу проти України. 15 липня Болгарія, а 22 серпня Туреччина ратифікували договір і прислали своїх послів до України. Договір не ратифікувала тільки Австро-Угорщина.

Скориставшись цим, польський уряд робив все можливе, щоб Австро-Угорщина віддала йому Холмщину. Під тиском поляків австрійський уряд заборонив своєму військовому командуванню допускати представників українського уряду до зайнятих австрійськими військами районів Холмщини та Підляшшя. Український уряд запропонував негайно скликати мішану комісію для остаточного розв'язання питання про кордони і впровадити в п'яти Холмських повітах, зайнятих австрійськими військами, українську адміністрацію, очолювану губернським старостою Холмщини і Підляшшя О. Скорописом-Йолтуховським. Одночасно гетьман запропонував німецькій владі контролювати землі, зайняті австрійськими військами, а в листопаді з цього приводу з німецьким урядом була укладена угода. Але ці плани не здійснилися — перешкодили революційні події у Німеччині та на західноукраїнських землях.

Восени 1918 р. напрямок зовнішньої політики П. Скоропадського різко змінився. Після поразки Четверного союзу гетьман починає шукати підтримки в країн Антанти.

Ситуація в Україні стала непокоїти країни Антанти, які в умовах поразки Німеччини боялися більшовизації цих земель. Після укладення перемир'я 11 листопада 1918 р. союзники наказали німецьким військам тимчасово продовжувати окупацію українських земель. Однак німецькі солдати намагалися якнайшвидше залишити Україну. Це значно похитнуло позицію гетьмана.

За цих умов дипломатія України різко активізувала свою діяльність, але всі її зусилля наптовхнулися на відповідь, що країни Антанти не визнають самостійної України, а прагнуть бачити її у федерації з Росією. Така відповідь була закріплена на конференції представників Антанти у Яссах.

У цей самий час більшовики почали готуватися до війни з Україною, про це офіційно заявив Л. Троцький. Проти України було сформовано окрему армію, яка налічувала близько 75 тис. багнетів, 1400 кінноти, 170 гармат, 427 кулеметів, шість бронепоїздів.

У той день, 13 листопада, у Москві більшовицькі керівники офіційно заявили про розрив Брестського договору. У Києві відбулося засідання Ради солдатських депутатів німецьких військ, розташованих у місті. На ньому було прийняте рішення про невтручання «у внутрішні справи українського населення».

У цих умовах 14 листопада 1918 р. гетьман відважився на відчайдушний крок: оголосив грамоту про федеративні зв'язки з небільшовицькою Росією (так звану федеративну грамоту).

Грамота гетьмана П. Скоропадського 14 листопада 1918 р.

На... принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. У цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю, і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії... На тих принципах, які — я вірю — поділяють усі союзники Росії, Держави Згоди (Антанта), а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Її першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії. В досягненні цієї мети лежить як запорука добробуту всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності.

- ? 1. Як ви вважаєте, прийняття цієї грамоти було логічним завершенням правління гетьмана чи спонтанним актом, який коштував йому булави? 2. Чи можна говорити, що цією грамотою П. Скоропадський зрікся ідеї незалежної України?

Проголосивши можливість федерації з небільшовицькою Росією в майбутньому, П. Скоропадський сподівався перехитрити як союзників, так і проросійські сили в Україні й таким чином зміцнити незалежність України ще до того, як Росія позбудеться більшовиків. Але допомоги від Антанти та проросійських сил не надійшло.

В умовах народного повстання 13 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади.

Висновки

Брестський мир став першим мирним договором, укладеним під час Першої світової війни. Він забезпечував вихід України з Першої світової війни. Але платою за це стала окупація України австро-німецькими військами.

► УЦР, яка повернулася до Києва, не змогла забезпечити виконання своїх зобов'язань перед країнами Четверного союзу.

► 29 квітня 1918 р. за згоди Німеччини П. Скоропадський здійснив переворот, установивши гетьманський режим.

► Прийшовши до влади, П. Скоропадський намагався провести реформи для стабілізації становища в країні й досягнення незалежності. Але його політика була приречена на невдачу: П. Скоропадського особисто не підтримували провідні українські політичні сили, його соціальна політика не викликала захоплення у більшості населення, на міжнародній арені Україна залежала від країн німецького блоку, які зазнали поразки в Першій світовій війні.

Запитання і завдання

1. Коли було підписано Брестський мирний договір між УНР і країнами Четверного союзу? 2. Коли Центральна Рада повернулася до Києва? 3. За яких обставин відбувся гетьманський переворот? 4. Якими були перші заходи гетьмана П. Скоропадського? 5. Коли між Україною і РСФРР було укладено попередній мирний договір?
- ✦ 6. Які причини швидкого усунення УЦР від влади? 7. Охарактеризуйте внутрішню політику гетьмана П. Скоропадського. 8. Виділіть основні напрямки зовнішньої політики гетьмана та охарактеризуйте їх. 9. Проаналізуйте причини, що зумовили видання гетьманом федеративної грамоти.
- ★ 10. Заповніть таблицю «Внутрішня політика гетьмана П. Скоропадського».

Промисловість, торгівля, фінанси	Сільське господарство	Формування державного апарату	Розбудова армії

- ★ 11. Складіть план розповіді «Зовнішньополітична діяльність Української держави».
- ★ 12. Чи справедливим буде твердження, що Українська держава П. Скоропадського проводила пронімецьку політику?

§ 15. Директорія УНР

- ▶ 1. Коли відбувалася Перша війна Радянської Росії проти УНР та якими були її результати? 2. Що викликало невдоволення населення в діяльності гетьмана П. Скоропадського?

Падіння гетьманського режиму. Прихід Директорії до влади. Трудовий конгрес.

Криза гетьманського режиму, що загострилася восени 1918 р., призвела до активізації сил, які виступали за відновлення УНР. У серпні 1918 р. в Києві було створено *Український національний союз* (УНС) на чолі з В. Винниченком. Поміркована частина членів УНС схилилася до легальної діяльності, порозуміння з гетьманською владою, опозиційна — наполягала на повстанні. На середину жовтня 1918 р. переважив вплив опозиційних гетьманові сил.

Створення 24 жовтня 1918 р. коаліційного уряду, до якого увійшло п'ять представників УНС, не сприяло руху Української держави шляхом консолідації суспільства. Більше того, невдовзі П. Скоропадський зробив остаточний вибір між двома протилежними політичними таборами на користь консервативних проросійських сил. 14 листопада 1918 р. гетьман опублікував грамоту про федерацію України з небільшовицькою Росією. Був призначений новий уряд проросійської орієнтації без

представників УНС, почалося формування офіцерських загонів. Отже, із незалежною Україною було покінчено.

Реакцією УНС на новий державний курс було оголошення повстання проти влади гетьмана. Для керівництва повстанням із метою відновлення УНР у ніч із 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні УНС було створено тимчасовий орган — Директорію.

До складу Директорії увійшли представники різних політичних сил. Від українських соціал-демократів були В. Винниченко (голова Директорії), С. Петлюра, А. Макаренко; від українських есерів — Ф. Швець; від соціалістів-самостійників — А. Андрієвський. У своєму зверненні до Українського народу Директорія закликала до повстання проти гетьмана. Крім того, вона заручилася нейтралітетом із боку Великої солдатської ради німецьких військ.

Центром антигетьманського повстання стала Біла Церква, а головною ударною силою — січові стрільці. Вирішальною подією у боротьбі Директорії з П. Скоропадським став бій 18 листопада 1918 р. біля станції *Мотовилівки*, де війська гетьмана зазнали поразки.

Після цієї перемоги антигетьманські сили, що нараховували понад 100 тис. осіб, оточили Київ.

13 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини. УНР було офіційно відновлено. 14 грудня воєнні частини Директорії вступили до Києва.

Директорія з блискавичною швидкістю встановила свою владу на всій території України. Але захопивши владу, вона виявилася безпорадною у вирішенні ключових завдань, що стояли перед Україною.

Готель «Ермітаж» у Вінниці, де 1919 року перебувала Директорія УНР

і

Перші дні перебування Директорії у Києві показали, що до влади прийшла сила, набагато радикальніша за Центральну Раду. У місті була проведена перевірка сейфів і конфіскація цінностей. Звісно, значна частина конфіскованого не потрапила до державної скарбниці. До повстанської армії приєдналися авантюристи і просто грабіжники, які хотіли поживитися, скориставшись ситуацією. Він імені Директорії вони здійснювали відверті пограбування. Повна державна скарбниця, що дісталася новій владі у спадок від Скоропадського, була розкрадена у перші ж місяці.

Захопивши владу, Директорія поспішила надати їй легітимного характеру. Із цією метою було скликано *Трудовий конгрес*, щось на зразок Установчих зборів чи парламенту, але з обмеженнями для певних категорій виборців під час виборів до нього. Виборчі права надавалися «трудовим верствам» населення. У результаті права голосу було позбавлено промисловців, поміщиків, комерсантів, частину інтелігенції (міську), духовенство та інші «нетрудові» прошарки суспільства.

У роботі Трудового конгресу брало участь 400 делегатів (з яких 36 із Західноукраїнської області). Конгрес засідав 23—28 січня 1918 р. та прийняв такі рішення:

- ▶ вища влада передається Директорії;
- ▶ виконавчі функції має здійснювати Рада Народних Міністрів, яка підзвітна Трудовому конгресу, а в перервах між його засіданнями — Директорії;
- ▶ влада на місцях переходила під контроль губернських і повітових трудових рад, що обиралися пропорційно від селянства і робітництва;
- ▶ підготовка роботи наступної сесії Трудового конгресу покладалася на комісії: з оборони республіки, земельну, освітню, бюджетну, закордонних справ, харчових справ;
- ▶ уряд і комісії мали виробити інструкцію про вибори до трудових рад і закон про вибори Всенародного парламенту Незалежної соборної Української Республіки.

Конгрес доручив Директорії та Раді народних міністрів працювати в напрямку розв'язання таких завдань: а) здійснення земельної реформи шляхом передачі землі трудящим селянам без викупу; б) ліквідація безробіття серед пролетарських верств шляхом відновлення роботи промислових підприємств; в) оборона незалежності республіки.

Під час роботи Конгресу між його учасниками були серйозні розбіжності, які зрештою й призвели до фактичного провалу роботи органу.

Крім розв'язання питання про легітимність влади, Директорія скасовувала всі закони і постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики: відновлювалися 8-годинний робочий день, робітничий контроль на підприємствах, право на укладання колективних договорів, на створення коаліцій і проведення страйків.

У земельному питанні Директорія передбачала конфіскацію поміщицьких земель. Землі площею до 15 десятин не конфісковувались. Не підлягали конфіскації землі промислових підприємств, цукрових заводів, а також іноземців. На мало-

земельному Правобережжі Польща домоглася визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних громадян, у зв'язку з чим їхня власність оголошувалася недоторканною. Строки і порядок розподілу землі не визначалися; лишалося непорушним дрібне селянське землеволодіння. Для національних меншин відновлювалася національно-персональна автономія.

Важливим здобутком Директорії стало проголошення *Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.* ЗУНР перетворилась на ЗоУНР (Західну область Української Народної Республіки). Проте реальне об'єднання двох держав відкладалося. Кожна з держав проводили самостійну внутрішню і зовнішню політику.

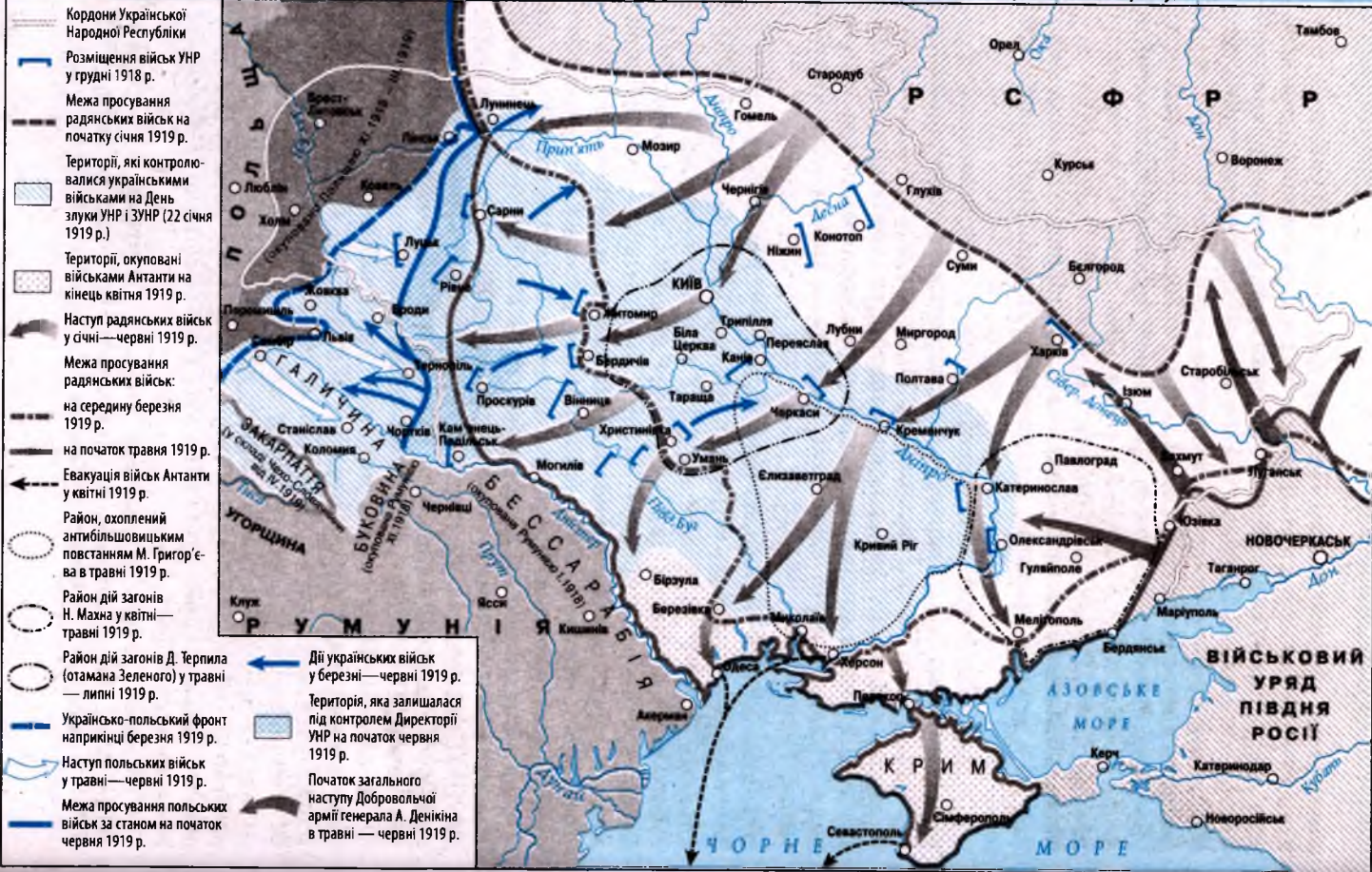
Директорія зуміла за короткий час розширити міжнародні зв'язки України. Дипломатичні відносини було встановлено з Угорщиною, Чехословаччиною, Нідерландами, Італією, Ватиканом. Однак їй не вдалося налагодити необхідний рівень зв'язків із тими країнами, від яких значною мірою залежала доля України, тобто країнами Антанти, Польщею та Радянською Росією.

2 Друга війна Радянської Росії проти УНР. Революція в Німеччині та її поразка в Першій світовій війні дали змогу Раднаркому РСФРР 11 листопада 1918 р. скасувати умови Брестського миру і видати директиву про надання військової допомоги «трудящим України» силами українських повстанських дивізій, сформованих у нейтральній зоні між Україною та Росією. Було утворено Укрреввійськграду у складі В. Антонова-Овсієнка, В. Затонського, Й. Сталіна та Г. П'яткова.

28 листопада 1918 р. на території РСФРР було створено *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України* (голова уряду: Г. П'ятаков, від 29 січня 1919 р. — Х. Раковський; члени уряду: В. Аверін, Артем (Ф. Сергєєв), К. Ворошилов, В. Затонський, Є. Квірінг, Ю. Коцюбинський, М. Подвійський, О. Шліхтер). Наступного дня цей уряд видав маніфест про відновлення радянської влади в Україні. У грудні 1918 р. 1-ша і 2-га повстанські дивізії під загальним командуванням В. Антонова-Овсієнка розпочали наступ. Уже 3 січня 1919 р. радянські війська зайняли Харків, куди й переїхав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. А 6 січня 1919 р. тут було проголошено створення *Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)*.

Україна знову опинилася перед загрозою агресії радянської Росії. Неспроможність Директорії установити авторитетний і сильний політичний режим певним чином позначилася

Друга війна Радянської Росії з Українською Народною Республікою та її наслідки (грудень 1918 — червень 1919 року)

Більшовики вступають у Київ

Червоноармійці-китайці в Одесі

і на армії. Створити боєздатну армію зі збройних формувань, що виникли під час антигетьманського повстання, не вдалося. Директорія опинилася фактично без армії.

Ішов процес «більшовизації» збройних сил Директорії. Так, «збільшовизувалися» Дніпровська дивізія на чолі з отаманом Зеленим (Д. Терпило), частини Задніпровської дивізії отаманів М. Григор'єва, Ю. Тютюнника, С. Савицького. Останні вийшли з підпорядкування Директорії і під радянськими гаслами розпочали бойові дії проти білогвардійців та військ Антанти на фронті від Бессарабії до Перекопу. Про підтримку рад оголосили загопи батька Махна в Гуляйполі.

У підпорядкуванні С. Петлюри залишився Запорізький корпус (отаман П. Балабачан) і корпус січових стрільців (командир Є. Коновалець). На кінець січня 1919 р. кількість військ Директорії скоротилася до 21 тис. осіб.

Уряд Директорії, зрозумівши безпорадність ситуації, почав шукати вихід із становища. Думки щодо розв'язання цього питання були різними. В. Чехівський, М. Грушевський та інші вважали, що необхідно укласти союз із Радянською Росією. Надіслана до Москви дипломатична місія заявила, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умов пропорційного представництва в радах селян і робітників, укладення економічного союзу з РСФРР, проголошення нейтралітету України, організації оборони проти армій Денікіна, Антанти, Польщі, припинення наступу військ Радянської Росії на Україну та визнання незалежності УНР.

Але Радянська Росія, ведучи переговори, ні на день не припиняла вторгнення в Україну. І тоді прихильники союзу України з Антантою (С. Петлюра, В. Винниченко) 16 січня 1919 р. оголосили війну Радянській Росії.

Однак це не зупинило наступу радянських військ. На Київ наступали Богунський полк під командуванням М. Щорса і Таращанський полк під командуванням В. Боженка.

Микола Щорс (1895—1919) — більшовицький військовий діяч. Брав участь у Першій світовій війні. У 1918 р. вступив до партії більшовиків. У лютому 1918 р. очолював більшовицький збройний загін на Чернігівщині. Згодом командував різними збройними формуваннями більшовиків, що діяли в Україні. У 1919 р. був комендантом Києва. Застрелений за згодою радянського командування під час перебування на передовій.

Василь Боженко (1869—1919) — робітник, червоний командир. У 1917 р. створив більшовицьку організацію в Києві. Член Київської ради робітничих депутатів. Командував загонами Червоної гвардії під час повстань у жовтні 1917 р. і січні 1918 р. Під час німецько-австрійської окупації в «нейтральній зоні» сформував партизанські загоони для боротьби з окупантами. У вересні 1918 р. став командиром Таращанського полку, згодом бригади, Першої української радянської дивізії, яка здійснювала наступ на Київ під час Другої війни між Радянською Росією і УНР. Помер від запалення легенів.

5 лютого 1919 р. більшовики вступили в Київ. Становище Директорії стало критичним. Вона переїхала до Вінниці і розпочала переговори з Антантою. Перед делегацією Директорії були поставлені ультимативні вимоги: реорганізувати Директорію і її уряд, вивівши з її складу представників соціалістичних партій; відмовитися від «більшовицької» соціально-економічної політики; реорганізувати Армію УНР і підпорядкувати її союзному командуванню. Виконання цих вимог, по суті, означало ні що інше, як ліквідацію суверенності УНР.

У відповідь В. Винниченко і П. Чехівський подали у відставку, С. Петлюра вийшов із соціал-демократичної партії. Був створений уряд на чолі із С. Остапенком, прихильним до союзу з Антантою. Але ці кроки нічого не дали. Допомоги з боку Антанти не надійшло. Директорія зазнала поразки і втратила контроль над більшою частиною України.

Причини поразки Директорії:

- ▶ Директорія не змогла створити життєздатний і стабільний політичний режим;
- ▶ у результаті перетворень Директорії ослабла її соціальна опора (інтелігенція, значну частину якої зарахували до «поміщиків і капіталістів»; селянство, особливо біднота, яка звинувачувала Директорію в прокуркульській політиці; робітники, бо Директорія або її отамани придушували страйки, заборо-

няли робітничі організації політичного характеру, розганяли профспілки);

- ▶ недооцінка впливу більшовицької агітації та пропаганди на населення;
- ▶ широкі маси українського населення, особливо селянство, не зовсім усвідомлювали загальнонаціональні інтереси, необхідність створення й зміцнення власної держави;
- ▶ відсутність єдності національно-демократичних сил;
- ▶ вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини.

3 Агресія Антанти на Півдні України (листопад 1918 — квітень 1919 р.).

16 листопада 1918 р. війська Антанти пройшли Чорноморські протоки Дарданелли і Босфор і направилися в усі порти від Одеси до Новоросійська. На початок 1919 р. тут висадилося дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські та польські частини загальною кількістю до 60 тис. осіб. Своє пряме завдання — взяти під контроль території, які залишали армії німецького блоку, підрозділи Антанти повністю не виконали. Ці війська зайняли лише прибережну смугу по лінії Тирасполь—Бирзула—Вознесенськ—Миколаїв—Херсон, відмовившись від просування в глиб території України. Проте вони підтримували в Україні білогвардійців, які виступали за відновлення «єдиної і неподільної Росії».

Повстання моряків на французькому флоті, які були розагітовані більшовиками, поразка під Вознесенськом від військ Червоної армії, якими командував М. Григор'єв, змусили країни Антанти евакуювати свої війська з Півдня України (квітень 1919 р.). Проте морська блокада Чорноморського узбережжя флотом країн Антанти продовжувалася.

4 Отаманщина. Реорганізація Директорії УНР. С. Петлюра.

Під натиском більшовиків війська Директорії відступили на захід. Директорія та уряд із Вінниці переїхали до Проскурова (Хмельницький), де в середині березня 1919 р. відбулося останнє засідання Директорії у повному складі. На початку квітня у Рівному була проведена реорганізація Директорії. Тепер вона складалася з Петлюри, Макаренка, представника ЗУНР і двох представників соціалістичних партій. Було впорядковано функції Директорії і її відносини з уря-

Отаманщина (як синонім використовується термін махновщина) — 1) засилля різноманітних збройних формувань, як правило, із селян, в умовах відсутності державної влади; 2) період визвольних змагань в історії України кінця 1918 — першої половини 1919 р.

Отаман М. Григор'єв
із командуючим більшовицькими військами
В. Антоновим-Овсієнком

дом: вона мала лише затверджувати закони, проекти яких готували міністерства, і давати розпорядження лише міністерствам. Новий уряд очолив Б. Мартос. Він звернувся до народу з декларацією, в якій закликав боротися з більшовиками, спираючись не на іноземну допомогу, а на українських повстанців.

Щоб організувати опір більшовикам, головний отаман С. Петлюра почав призначати або визнавати отаманами будь-кого, хто міг командувати, мав зброю, виказував лояльність до Директорії і заявив про своє прагнення боротися з більшовиками. Кожен такий отаман отримував грамоту від Петлюри і кілька мільйонів українських карбованців. Ніякого контролю над отаманами не було. Ця ситуація спричинила появу такого явища, як *отаманщина*.

Діяльність отаманів припадає на період 1918—1923 рр. Окремі загопи діяли і до 1925 р. Отаманщина була одним із проявів селянської війни за землю, проти політики режимів, що встановлювалися в Україні. Загалом в Україні діяло кількасот отаманів. Якщо використовувати сучасну воєнно-політичну термінологію, то їх можна назвати польовими командирами, які номінально підпорядковуються якомусь політичному керівництву, але на практиці здійснюють власну політику, яка зазвичай різниться з політичною лінією керівництва. Отамани доволі часто змінювали свою політичну орієнтацію, виходячи лише з власних інтересів.

Така ситуація в Україні була проблемою як для більшовиків, так і для Директорії та Добровольчої армії генерала А. Денікіна.

Ключовою фігурою періоду Директорії УНР і завершення визвольних змагань був *Симон Петлюра*. Погляди на його діяльність є діаметрально протилежними. Проте ніхто не заперечує, що саме він у ці і наступні роки став символом боротьби за незалежність України.

Отаман Данило Зелений
(у центрі)

Відомий політичний і державний діяч УНР І. Мазепа про Симона Петлюру:

«...Коли подальша організована українська боротьба ще довгий час не припинялася, то найбільша заслуга в цьому належить Петлюрі. Він в цей критичний момент не втратив голови і не впав у відчай. Навпаки, з великим ентузіазмом і вірою в справу, що були найціннішою рисою його як національного провідника, він непохитно продовжував працювати для організації наступу проти більшовиків. Це, на мою думку, спасло український фронт від остаточного розпаду. Без Петлюри, з його популярністю в решті українського війська, український фронт у цей час або зовсім занепав би, або потрапив би в руки окремих, необ'єднаних між собою різних безвідповідальних отаманів, що з'являлися тоді сотками».

Чи справедливою є така оцінка діяльності С. Петлюри?

Симон Петлюра (1879—1926) — громадсько-політичний, військовий і державний діяч, публіцист. Із молодих років долучився до українського національно-визвольного руху.

Протягом 1916—1917 рр. С. Петлюра був заступником уповноваженого «Союзу земств» від Західного фронту. У квітні 1917 р. Петлюру на з'їзді у Мінську було обрано головою Української військової ради Західного фронту. Звіти УВР делегувала його на I Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві, де його обрали головою Українського генерального військового комітету, що був створений при Центральній Раді. Після більшовицького жовтневого перевороту в Росії УЦР призначає його міністром військових справ. На цій посаді він розгорнув активну роботу з розбудови української армії, але, дотримуючись соціалістичних ідей, заперечував створення регулярної армії.

Разом із січовими стрільцями він зіграв головну роль у локалізації більшовицького повстання у січні 1918 р. в Києві.

У період Гетьманату С. Петлюра безуспішно намагається схилити гетьмана П. Скоропадського до більш демократичної політики. Після повалення Гетьманату (Петлюра був одним із керівників повстання, членом Директорії) знову очолив Армію УНР. 11 лютого 1919 р. після відставки Винниченка Петлюра стає головою Директорії, згодом головним отаманом. Після поразки визвольних змагань разом з урядом УНР С. Петлюра емігрував до Польщі. У кінці 1924 р. він оселяється в Парижі, де продовжує плідну роботу, беручи участь у конференціях як представник Українського уряду в екзилі. Та його визвольна діяльність не могла не зачіпати інтересів Радянського Союзу. 25 травня 1926 р. С. Петлюру було вбито радянським агентом С. Шварцбартом. Похований на Монпарнаському кладовищі в Парижі.

Бойові дії на Правобережжі, Волині та Поділлі. У лютому 1919 р. після захоплення Києва більшовики повели подвійний наступ: на півночі, намагаючись відділити Армію УНР від ЗУНР, і на півдні, із метою ізолювати українські військові частини від десанту Антанті. На південній ділянці Армія УНР зазнала поразки, бо отаман М. Григор'єв, незадоволений поступливістю Директорії Антанті, перейшов на бік більшовиків.

Присяга на вірність Директорії.
Кам'янець-Подільський. 1919 р.

Директорія УНР: А. Макаренко, Ф. Швець,
С. Петлюра

У той час третя більшовицька група повела наступ із Києва з метою не допустити з'єднання північних і південних частин Армії УНР. Але цей план не був реалізований. Реорганізовані частини корпусу січових стрільців і сили північної групи Армії УНР несподівано в березні 1919 р. перейшли в контрнаступ, завдаючи відчутних ударів більшовикам у районі Бердичів—Козятин—Житомир, і підступили аж до Києва. Цей стратегічний маневр Армії УНР, а також антибільшовицьке повстання отамана Григор'єва унеможливлювали спробу більшовиків провратися через Румунію в Угорщину на допомогу Угорській радянській республіці і тим самим розпалити пожежу світової революції.

Більшовики відповіли на цей наступ Армії УНР ударом на Поділлі, у результаті якого південна група була ізольована від решти армії і від військ Антанти. Через виступ отамана О. Волоха ця група 16 квітня 1919 р. мусила перейти р. Дністер, де румуни її роззброїли. І тільки пізніше через Галичину вона дісталася Волині, де приєдналася до Армії УНР. Після цієї поразки Директорія УНР контролювала лише невелику територію на Волині.

У цей час за наказом головного отамана С. Петлюри було здійснено низку заходів, спрямованих для викорінення в Армії УНР отаманщини і підвищення її боєздатності. Створювалася Державна інспектура, що мала боротися з проявами отаманщини в армії, стежити за дисципліною і неблагонадійними командирами.

У той час командував північної групи Армії УНР генерал-хорунжий В. Оскілко зі своїми прихильниками 29 квітня 1919 р. здійснив спробу державного перевороту. Він виступив проти «соціалістичного» уряду Мартоса і вважав, що всі поразки Ар-

мії УНР зумовлені тим, що у вищій ешелони влади проникли агенти більшовиків, а Петлюра є безвольною і непослідовною людиною. Заколотники вимагали скликати Установчі збори, укласти мир із Польщею, заарештували міністрів уряду і намагалися заарештувати Петлюру. Але заколот вдалося швидко придушити за допомогою січових стрільців. Ці події ослабили фронт проти більшовиків, чим останні негайно скористалися, розпочавши наступ. Одночасно поляки захопили Луцьк, де були великі запаси зброї та амуніції Армії УНР. У результаті її Північна група фактично припинила існування, Директорія і Уряд переїхали до Тернополя, а залишки армії передислокувалися в район міст Дубно—Броди.

За таких обставин Армія УНР, уклавши наприкінці травня перемир'я з поляками, реорганізувалася і на початку червня вдалим наступом витіснила більшовиків із південно-західного Поділля, звільнивши Кам'янець-Подільський, який став тимчасовою столицею УНР.

6 Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Формування державних інститутів (УСРР) розпочалося зі створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який пізніше було перейменовано в *Радун народних комісарів* (РНК) України. Очолив уряд авторитетний більшовик, професійний революціонер, болгарин за національністю Х. Раковський, присланий з Москви. Більшість членів уряду становили росіяни та євреї, українців серед вищих чиновників була незначна кількість.

Християн Раковський (справжнє ім'я і прізвище — Кристю Станчев) (1873—1941) — партійний діяч, дипломат. Народився в сім'ї заможного торговця. Освіту здобув у Женевському університеті (1897 р.). Від 1889 р. брав участь у соціал-демократичному русі Болгарії, Швейцарії, Німеччини, Франції, Румунії.

У 1917 р. увійшов до лав РСДРП(б), вів партроботу в Одесі та Петрограді. Учасник громадянської війни, учасник мирних переговорів із Німеччиною. Від 1919 р. — член ЦК РКП(б). У 1918 р. — один із керівників НК в Україні, голова Верховної колегії по боротьбі з контрреволюцією. У 1918 р. — голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Від березня 1919 р. до липня 1923 р. — голова РНК і нарком закордонних справ України. У 1919—1920 рр. — член оргбюро ЦК. Один з організаторів радянської влади в Україні. Входив до складу радянської делегації на Генуезькій конференції (1922 р.).

Від 1923 р. — полпред у Великій Британії, у 1925—1927 рр. — у Франції. У 1927 р. виключений із партії XV з'їздом ВКП(б) разом з іншими учасниками троцькістської опозиції. У 1928 р. був засланий до Астрахані, потім до Барнаула. Від 1934 р. — начальник управління середніх медичних навчальних закладів Наркомату охорони здоров'я РСФРР. У 1935 р. був відновлений у ВКП(б); голова Радянського товариства Червоного Хреста.

У 1937 р. Х. Раковський був заарештований і притягнутий до фальсифікованого НКВС відкритого процесу у справі «Антирадянського правотроцькіського блоку». У 1938 р. засуджений до 20 років тюремного ув'язнення. 8 вересня 1941 р. був засуджений до страти.

Радянська влада в Україні будувалася на тих самих принципах, що в Радянській Росії. 6 січня 1919 р. назва, якою радянська влада прикривалася в 1918 р., — Українська Народна Республіка, була скасована. Відтепер і до прийняття Конституції 1937 р. офіційною назвою держави стала *Українська Соціалістична Радянська Республіка* (УСРР, після 1937 р. — УРСР). Вищим органом державної влади визнавався *Всеукраїнський з'їзд рад*, у період між з'їздами — *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет* (ВУЦВК). На місцях влада належала місцевим Радам, але до їх виборів вона перебувала в руках революційних комітетів (ревкомів) та комітетів бідноти (комбідів). 10 березня 1919 р. III з'їзд Рад ухвалив Конституцію УСРР і тим самим узаконив в Україні радянську владу.

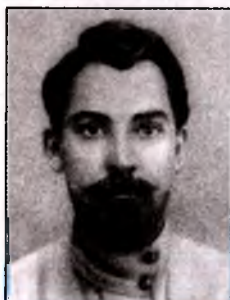
Ця Конституція закріплювала диктатуру пролетаріату, скасовувала приватну власність і позбавляла «експлуаторські класи» виборчих прав. Пролетарський характер держави закріплювала непропорційна система виборів депутатів.

У процесі становлення радянської влади здійснювалися спроби від'єднати від України Донецько-Криворізький край і Крим. Якщо перший залишився у складі республіки, то в Криму була створена Кримська Радянська Соціалістична Республіка.

Основні риси *процесу радянізації України* в 1919 р.:

- ▶ відбувався «зверху вниз» — спочатку створювалися вищі органи влади, а потім формувалися місцеві;
- ▶ здійснювався за зразком РСФРР та під її керівництвом;
- ▶ мав антинаціональний характер;
- ▶ відзначався суворим централізмом;
- ▶ значна частина вищих чиновників мала неукраїнське походження.

Сутність політичного курсу більшовиків полягала в прискореній насильницькій руйнації існуючої в Україні соціально-економічної

М. Щорс

Х. Раковський

системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, і заміні її прямим товарообміном, здійснення якого покладалося на державних чиновників. Тобто передбачалося негайне впровадження елементів комуністичного суспільства в реальне життя. Така політика згодом дістала назву *воєнного комунізму*.

Найважливішими заходами цієї політики стали:

- ▶ націоналізація великих і середніх підприємств, введення державного контролю над виробництвом. Приватні підприємства, що залишалися, мали дотримуватися встановлених державою цін і розцінок;

- ▶ мілітаризація праці (загальна трудова повинність, трудова мобілізація, запровадження законів воєнного часу на виробництві);

- ▶ скасування товарно-грошових відносин, натуралізація оплати праці (карткова система розподілу продуктів, зрівняльний розподіл). Проте повністю це здійснити не вдалося, гроші (радянські знаки) залишилися в обігу, але сфера їх вживання була звужена;

- ▶ установлення державної монополії на торгівлю — цукром, вугіллям, залізною і марганцевою рудою, продукцією металургії, металообробки, шкіряної промисловості;

- ▶ заборона приватної торгівлі, яка оголошувалася спекуляцією;

- ▶ запровадження системи насильного вилучення всіх надлишків (того, що не йшло на проживання і на засів) хлібних запасів на селі — продрозкладки. Достатніх ресурсів для налагодження із селом прямого продуктообміну не було. Фактично відбувалася реквізиція врожаю у селян спеціальними продовольчими загонами (продзагонами);

- ▶ повна ліквідація приватної власності на засоби виробництва, знищення ринкових відносин. Йшлося не лише про експропріацію буржуазії та поміщиків, а й про ліквідацію дрібних власників.

В Україні, де ще на початок 1919 р. зберігалися поміщицькі господарства, була здійснена спроба прямого переходу до комуністичного будівництва на селі. Почалася колективізація селянських господарств. Навіть у малоземельних районах частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів, або тим, хто бажав утворити комуну (на літо 1919 р. було створено близько 500 колективних господарств — переважно комун).

Запровадження в Україні політики воєнного комунізму супроводжувалося різким обмеженням її суверенітету. КП(б)У, профспілки, Комуністична спілка робітничої молоді України

фактично були філіями відповідних російських організацій і контролювалися Москвою. Українська рада народного господарства (УРНГ) діяла під безпосереднім керівництвом Ради народних комісарів та Всеросійської ради народного господарства РСФФР. У травні-червні 1919 р. було створено військово-політичний союз радянських республік: об'єднанню під керівництвом вищих державних органів Російської Федерації підлягали військова організація та військове командування народного господарства, залізниці, фінанси; 4 червня було ліквідовано Український фронт, а з підрозділів, що входили до його складу, утворили три дивізії, що стали частиною Червоної армії. 14 червня 1919 р. ВУЦВК схвалив декрет РСФФР про створення «воєнно-політичного союзу» України та Росії, який юридично закріпив залежність УСРР від Радянської Росії у військово-політичній сфері.

Політика більшовиків в Україні в 1919 р. викликала невдоволення в середовищі селянства, інтелігенції та робітників і, зрештою, призвела до антибільшовицького повстання.

Висновки

У час приходу Директорії до влади зовнішньополітичне та внутрішнє становище України було вкрай складним. Директорія проголошувала вірність інтересам трудящих селян та робітників, але реально мало що зробила для виконання своїх обіцянок.

▶ Ускладнювали ситуацію в Україні Друга війна з Радянською Росією і селянська війна за землю.

▶ Не зумівши впоратися зі складною ситуацією, не знайшовши адекватного рішення, Директорія зазнала поразки. Національно-визвольну боротьбу продовжив С. Петлюра.

▶ Поразка Директорії призвела до встановлення вдруге радянської влади в Україні у формі УСРР.

Запитання і завдання

1. Із якою метою було створено Директорію? Хто входив до її складу? 2. Коли Директорія прийшла до влади? 3. Що таке отаманщина? 4. Коли було проголошено створення УСРР? 5. Які заходи політики воєнного комунізму реалізовувалися в Україні в першій половині 1919 р. у галузі сільського господарства? 6. Коли було створено воєнно-політичний союз радянських республік?

★ 7. Під якими гаслами і завдяки чому Директорії вдалося прийти до влади? 8. Чому спалахнула Друга війна з Радянською Росією? 9. Які взаємовідносини склалися між УНР і країнами Антанти? Пояснить, чому саме такі. 10. Чому В. Ленін назвав політику, яку здійснювали більшовики в 1918—1921 рр., воєнним комунізмом? 11. Як відбувалося будівництво радянської влади в УСРР?

★ 12. Заповніть таблицю «Політика воєнного комунізму».

Сфера впровадження	Заходи
Аграрні відносини	

- ★ 13. Чому Директорія під час виборів до Трудового конгресу виборчим законом фактично виключила з виборчого процесу національно свідому та заможну частину населення?

§ 16. Західноукраїнські землі в боротьбі за національне визволення 1918—1919 рр.

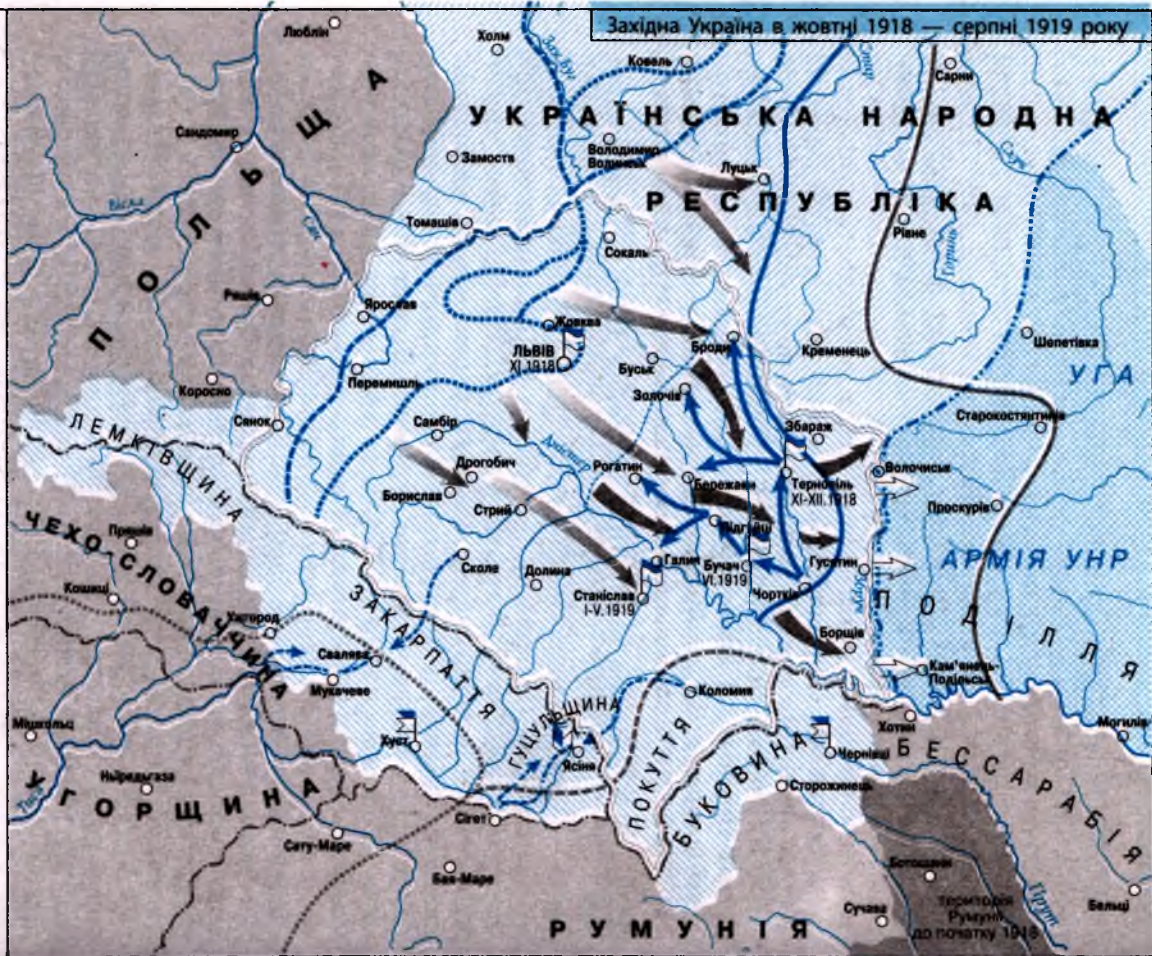
- ▶ 1. Коли було створено Українську Народну Республіку? 2. Якою була політика лідерів УЦР щодо західноукраїнських земель у березні 1917 — березні 1918 р.?

1 **«Листопадовий зрив». Проголошення ЗУНР. Є. Петрушевич.**
 До закінчення Першої світової війни західноукраїнські землі — Східна Галичина (центр — Львів), Буковина (Чернівці), Закарпаття (Мукачеве), Холмщина та Підляшшя — входили до складу Австро-Угорської імперії. Поглиблення кризи габсбурзької імперії супроводжувалося зростанням національного руху українців. Українські політичні діячі розпочали підготовку до створення власної держави. Про це було зроблено заяву *18 жовтня 1918 р.* Цей день вважається днем проголошення на західноукраїнських землях держави, що пізніше дістала назву *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*.

Наміри українських політиків суперечили намірам поляків щодо утворення «великої» польської держави, до складу якої вони планували включити західноукраїнські землі. Щоб не допустити захоплення поляками влади, яку українці збиралися здобути мирним шляхом із рук австрійців, група молодих українських офіцерів на чолі з Д. Вітовським взяла ініціативу у свої руки. У ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські військові з'єднання взяли під контроль Львів, а наступного дня — інші міста Галичини. Ці події дістали назву *Листопадовий зрив*.

 Дмитро Вітовський (1887—1919) — військовий і державний діяч, полковник УГА. У студентські роки брав активну участь у національно-визвольній боротьбі. Був одним з організаторів товариства «Січ». У роки Першої світової війни воював у складі УСС. Був організатором Листопадового зриву у Львові, який призвів до утворення ЗУНР. Активно створював УГА. Брав участь у Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр. як член делегації УНР. Загинув у авіакатастрофі.

- Територія, на якій було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), відповідно до ухвали Української національної ради 19 жовтня 1918 р.
- Фактична територія ЗУНР
- Ухвала рішення про приєднання до Соборної України Буковини (3 листопада 1918 р.) і Закарпаття (21 січня 1919 р.)
- Рейди частин УГА на Закарпаття в січні 1919 р.
- Центр Гуцульської республіки в січні 1919 р.
- Межа території, на яку поширювала-ся влада Угорської Радянської Республіки в березні—квітні 1919 р.
- Місяця перебування Української національної ради та уряду ЗУНР із зазначенням дат
- Українсько-польський фронт
- 10 листопада 1918 р.
- 22 січня 1919 р.
- Лінія фронту станом на 14 травня 1919 р.
- Наступ польської армії генерала Галлера у травні 1919 р.
- Українсько-польський фронт станом на 8 червня 1919 р.
- Межі просування військ на початок червня 1919 р.
- Радянської Росії
- Румунії
- Наступ Української Галицької Армії 8—28 червня 1919 р. (Чортківська офензива)
- Контрнаступ польських військ
- Відхід УГА за Збруч 17 липня
- Територія, контрольована українськими військами на кінець літа 1919 р.
- Демаркаційна лінія між українськими та польськими військами згідно з угодою 1 вересня 1919 р.

Обіцянка демократичних прав, реформ, 8-годинного робочого дня забезпечила новій владі широку підтримку населення.

5 листопада 1918 р. на сторінках газети «Справа» з'явилася програмна декларація Національної Ради, відповідно до якої ЗУНР проголошувалася демократичною республікою, соціальною основою якої становили робітники. 9 листопада було призначено тимчасовий уряд — Генеральний Секретаріат на чолі з К. Левицьким (згодом — С. Голубовичем). Факт проголошення республіки оприлюднили лише 13 листопада 1918 р., після зречення імператором престолу.

22—26 листопада 1918 р. відбулися вибори депутатів Української Народної Ради, наділеної представницькими і законодавчими функціями. Більшість депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях, надаючи перевагу будівництву державності перед радикальними соціально-економічними перетвореннями. Президентом ЗУНР став *Є. Петрушевич*. Рада прагнула забезпечити права національних меншин, яким було віддано 30 % депутатських місць.

Євген Петрушевич (1863—1940) — політичний і державний діяч. Відіграв провідну роль у політичному житті на західноукраїнських землях. Юрист за освітою, доктор права. Займався адвокатською практикою. У 1908—1918 рр. — посол австрійського парламенту, заступник голови. Від 1910 р. — член Галицького сейму. Перебуваючи на чолі Української парламентської репрезентації у Відні, він рішуче обстоював українські інтереси в сеймі та парламенті. У роки Першої світової війни був членом ГУР і ЗУР. У 1917 р. став речником прагнень галицьких українців до національного самовизначення.

Для вирішення долі українських земель Австро-Угорщини скликав 18 жовтня 1918 р. до Львова Українську Конституанту (загальні збори українських суспільно-політичних діячів Галичини і Буковини), що перетворилися на очолену ним Українську Національну Раду, яка 13 листопада 1918 р. проголосила створення на українських землях Австро-Угорщини незалежної держави — Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Президентом ЗУНР став голова Національної Ради Євген Петрушевич. 1 грудня 1918 р. державний секретаріат ЗУНР уклав із директорією УНР договір про злуку обох українських держав в одну державну одиницю. 22 січня 1919 р. було проголошено акт об'єднання століттями відірваних одна від одної частин єдиної України. 9 червня 1919 р. отримав диктаторські повноваження. Після державної катастрофи у листопаді 1919 р. Є. Петрушевич оселився у Відні. У 1920—1923 рр. був головою створеного ним уряду диктатора в екзилі (у вигнанні), який при підтримці краю боровся на міжнародній арені за успішне вирішення галицької справи. У 1923 р. виїхав до Берліна, щоб вести дипломатично-пропагандистську роботу на користь Галичини перед міжнародними колами вже особисто. Не зрікаючись своїх поглядів, Є. Петрушевич провів останні роки життя в скрутних матеріальних обставинах у Берліні, де й помер у 1940 р.

Д. Вітовський

2 Злука УНР і ЗУНР. У результаті революції в Росії та розпаду Австро-Угорської імперії утворилися дві українські держави: Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. Вони відрізнялися політичними, економічними, соціальними та міжнародними орієнтирами. Це було зумовлено як історичною долею цих земель, так і обставинами, що склалися. УНР основну увагу приділяла соціальним питанням, правам національних меншин, у той час як для ЗУНР основним питанням було національне. Суттєво різнилася у правах політична еліта цих держав. Так, при владі в УНР були молоді урядовці, які у своїй діяльності виявляли переважно революційний романтизм. Уряд ЗУНР складався з представників української аристократії та інтелігенції, які мали великий досвід парламентської боротьби і в своїй діяльності виходили з потреб часу.

Незважаючи на розбіжності та власні амбіції, лідери двох українських держав дійшли згоди щодо об'єднання.

Ініціатором об'єднання виступила ЗУНР. 6 листопада 1918 р. до Києва прибула делегація Української Національної Ради з проханням воєнної та морально-політичної підтримки в гетьмана П. Скоропадського. Останній пообіцяв надати її. До Львова було відправлено спеціальну комісію, а також незначну кількість зброї. 10 листопада 1918 р. Українська Національна Рада ЗУНР прийняла резолюцію: «Державному Секретаріатові проробити потрібні заходи до з'єднання всіх українських земель в єдину державу». Але ця резолюція не була реалізована.

Прихід до влади Директорії та відновлення УНР дали новий поштовх об'єднавчому процесу. 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено попередній договір про об'єднання. 3 січня 1919 р. у Станіславі Українська Національна Рада ЗУНР урочисто проголосила об'єднання ЗУНР і УНР в одну суверенну Народну Республіку, яка дістала назву Західна область Української Народної Республіки (ЗоУНР). 16 січня 1919 р. делегація ЗУНР відбула до Києва.

Е. Петрушевич

Урочистий Акт Злуки розпочався 22 січня 1919 р. о 12-й годині. Державний секретар ЗУНР Л. Цегельський зачитав і передав В. Винниченку ухвалу Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. Представник Директорії Ф. Швець оголосив універсал, у якому зазначалося: «...Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна УНР. Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати дружними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду».

Також в універсалі зазначалося, що Акт Злуки має бути затверджений Установчими зборами, скликаними із території всієї України. До того часу Західна область УНР залишалася окремим державним утворенням.

Рішення про злуку було затверджене на Трудовому конгресі України, який відбувся 22 січня 1919 р. Є. Петрушевича, голову Національної Ради ЗУНР, було обрано до складу Директорії. На допомогу Галичині уряд УНР виділив 500 млн гривень, а також надав військову та продовольчу допомогу.

Проте справжнього об'єднання не відбулося. Через кілька днів після проголошення злуки Директорія під ударами Червоної армії змушена була залишити Київ. На плечі ЗОУНР ліг увесь тягар війни з Польщею. Акт Злуки фактично втратив чинність, і наприкінці 1919 р. Є. Петрушевич його денонсував.

Незважаючи на Акт Злуки 22 січня 1919 р. має велике історичне значення як факт об'єднання українських земель у єдиній соборній державі.

3 **Україно-польська війна 1918—1919 рр.** Поляки, що також стали на шлях відродження своєї держави, повели боротьбу проти ЗУНР. Спалахнула україно-польська війна (1918—1919 рр.). Збройні сутички між поляками й українцями почалися у Львові одразу після взяття влади українцями. Польським військам уже 2 листопада вдалося захопити склади зброї й амуніції в районі головного вокзалу, що дало змогу озброїти добровольців (орлята) і мобілізованих. 22 листопада, після трьох тижнів боїв за Львів, українські війська, уряд і Національна Рада були змушені залишити місто. У боях за Львів українці припустилися стратегічної помилки — полякам вда-

Проголошення Акта Злуки в Києві

Вагон, у якому було підписано попередній договір про об'єднання ЗУНР з УНР (місто Фастів)

лося оволодіти залізницею Львів—Перемишль і отримувати зброю і людей із центральних районів Польщі. Конфлікт набував затяжного характеру. У цей час весь західний світ святкував закінчення Першої світової війни.

Зі спогадів учасника подій

Упадок Львова справив як на селянство, так і на інтелігенцію страшне враження. Немовби хто несподівано ударив селянство по голові... І коли перед цим мало хто йшов до Української армії, а багато з неї й дезертирували, то тепер йшли всі, кого тільки засягнув перший приказ мобілізації.

Чим, на вашу думку, була зумовлена така реакція українського населення Галичини на падіння Львова?

Розуміючи, що захистити молоду державу може лише регулярна армія, керівники ЗУНР ухвалили рішення про негайне створення *Української галицької армії* (УГА). Основою її стали підрозділи січових стрільців і частини, що взяли участь у повстанні 1 листопада. Уже в січні 1919 р., після мобілізації, кількість УГА досягла 100 тис. осіб. У своєму складі вона мала кінноту, артилерію, авіацію тощо. Єдиним слабким місцем УГА була нестача командирського складу. Щоб компенсувати цей недолік, на службу наймали офіцерів колишніх австро-угорської та німецької армій. Командувачем УГА став генерал М. Омелянович-Павленко, а начальником штабу — полковник Є. Мишковський (обидва колишні російські офіцери), який і реорганізував УГА в регулярну армію.

У грудні 1918 — січні 1919 р. УГА намагалася вибити поляків зі Львова. Коли спроби взяти Львів не увінчалися успіхом, УГА спрямувала удар на Перемишль і майже на місяць припинила рух поїздів на Львів (Вовчухівська операція).

У хід подій втрутилася Антанта. У лютому 1919 р. до Галичини прибула місія Антанти, яку очолював французький генерал Ж. Бартельмі. Місія мала за мету припинити польсько-український конфлікт. Українцям пропонувалося передати полякам Львів і території нафтових родовищ. Пропольська орієнтація місії була очевидною.

Так, коли Львів опинився в блокаді й ситуація, здавалося, складалася на користь українців, місія виявила бажання побувати у Львові. Для цього від української сторони вимагали припинення бойових дій для проїзду місії до Львова, що було зроблено. На знак «подяки» полякам до Львова в поїзді делегації провезли 14 тис. гвинтівок із набоями.

За час перемир'я, встановленого у зв'язку з візитом місії Бартельмі, поляки перегрупувалися і несподіваним ударом відкинули українців від Львова, тим самим перехопивши воєнну ініціативу.

Навесні 1919 р. в подіях на фронтах війни стався перелом, із Франції прибула 70-тисячна озброєна і навчена армія генерала Галлера з польських військовополонених, які воювали на Західному фронті у складі німецької армії. Командували армією французькі офіцери. Антанта планувала використати армію для боротьби з більшовиками. Однак польський уряд спрямував її проти українців. Польські війська перейшли в загальний наступ і до літа зайняли майже всю Галичину.

Уряд ЗУНР зробив останню спробу виправити становище. 9 червня 1919 р. президента Є. Петрушевича було проголошено диктатором. Новим командувачем УГА було призначено генерала О. Грекова. Він розпочав наступальну операцію, яка закріпилася в історії під назвою «*Чортківська офензива*» (наступ). Українська галицька армія змусила відступати по всьому фронту переважаючу майже в чотири рази польську армію, відвоювала значну територію, захоплену поляками навесні, і дійшла до Львова. Але через нестачу зброї й амуніції наступ не вдалося розвинути. Поляки організували контрнаступ, який відкинув українців на попередні позиції. У липні 1919 р. польські війська захопили всю Східну Галичину. Українські війська перейшли на територію, контрольовану військами УНР.

На Паризькій мирній конференції Польща отримала мандат на управління Галичиною терміном на 25 років. Антанта фактично погодилася із польським пануванням у краї.

4 **Внутрішня і зовнішня політика ЗУНР.** Українська Народна Рада у своїй програмній декларації, виданій 5 листопада 1918 р., проголошувала народовладдя, гарантувала права і свободи громадян, їх національну та соціальну рівність.

Місія Антанти у Львові

Український броньовик корпусу січових стрільців

Законодавчим органом Української Народної Ради стала Рада Державних Секретарів, створена 10 листопада 1918 р.

Найбільшою турботою Секретаріату внутрішніх справ було забезпечення населення й армії продуктами харчування. У Галичині не вистачало продовольства та промислових товарів. Тому Державний Секретаріат внутрішніх справ змушений був здійснити ряд радикальних заходів. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках і налагодив їх розподіл.

Чималу роботу провів Секретаріат залізниць, пошт і телеграфів. Йому вдалося налагодити рух поїздів. Для підготовки нового залізничного персоналу Секретаріат подбав про залізнично-технічні курси. Із січня 1919 р. налагодилася робота пошт.

Із найбільшими труднощами зіткнулися секретаріати фінансів і торгівлі та промислу. Не вистачало фахівців. Прибутки державної скарбниці були мінімальними. З огляду на повне зубожіння населення, надходження від податків були незначними. Із великими труднощами уряд відшукав кількасот тисяч крон, щоб виплатити «добове» фронтовикам. 4 квітня 1919 р. було введено в обіг власну валюту — гривню (дорівнювала 1 австрійській кроні) і карбованець (дорівнював 2 австрійським кронам). Було підвищено платню кваліфікованим робітникам.

Секретаріат громадських робіт здійснював нагляд за використанням корисних копалин (нафти, вугілля, солі), а також за шляхами і державними пилорамами. Узимку 1919 р. йшла заготівля лісу для відбудовчих робіт, які планувалося розпочати навесні.

Секретаріат земельних справ займався реалізацією земельного закону, який був ухвалений 14 квітня 1919 р. Закон передбачав конфіскацію всіх монастирських і церковних земель,

ділянок, які власники не обробляли своїми силами та площі яких перевищували максимум землеволодіння. У державну власність переходили ліси.

Із цих земель утворювався земельний фонд області, і з нього мали наділяти безземельних та малоземельних громадян у такій послідовності: воїни, які втратили здоров'я у війнах; вдови й сироти померлих унаслідок війни, воїни-інваліди світової війни 1914—1918 рр., сироти і вдови невоєнні; і нарешті, інші безземельні селяни.

Наділювання землею мало розпочатися після завершення бойових дій.

Внутрішня політика Національної Ради хоча і підтримувалася більшістю населення, але були і розчаровані нею. Найбільше невдоволених спостерігалось серед робітництва, яке перебувало під впливом соціалістичних партій. Незадоволення серед робітників спричиняло утворення Рад робітничих депутатів. З'явилися комуністичні партійні групи. У лютому 1919 р. у Станіславі було створено комуністичну партію Східної Галичини, яка не визнала утворення ЗУНР. У квітні 1919 р. комуністи підняли збройне повстання в Дрогобичі, в ході якого було проголошено повалення Національної Ради. Але урядові війська придушили повстання.

Молода українська держава шукала підтримки на міжнародній арені. ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині; заснувала дипломатичні представництва у Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії тощо. Делегація ЗУНР взяла участь у роботі Паризької мирної конференції, де намагалася відстоювати інтереси Української держави. Проте ці зусилля виявилися марними.

Основною причиною загибелі національної державності на західноукраїнських землях була воєнна поразка. Крім того, свою роль зіграли міжнародна ізоляція ЗУНР, прихильне ставлення країн Антанти до Польщі. Негативний вплив також справила поразка Української Народної Республіки.

5 Український національний рух на Буковині та Закарпатті.

25 жовтня 1918 р. в Чернівцях було створено Український крайовий комітет Буковини, який очолив український депутат австрійського імперського парламенту О. Попович. Він почав перебирати владу в імперській адміністрації. 27 жовтня румуни створили свою Румунську національну раду, яка претендувала на владу в краї. У цей час українські військові частини, що перебували на Буковині, були відкликані для боротьби за Львів, і українці краю залишилися без воєнної сили. 3 листопада 1919 р. Буковинське народне віче, яке проводив крайовий ко-

мітет, вирішило приєднати українську частину Буковини до Західноукраїнської держави, висловило вимогу «прилучення австрійської часті української землі до України» і, нарешті, опротестувало спроби Румунської національної ради оголосити всю Буковину «румунською землею». Після переговорів української та румунської сторін 6 листопада австрійське керівництво, що ще зберігалось, передало владу О. Поповичу (представнику Українського комітету) і А. Ончулу (представнику Румунської національної ради). Ці дві інституції мали управляти тими частинами Буковини, де їхня національність становила більшість. Але ці домовленості не надто вплинули на подальші події. Того ж дня керівник Румунської національної ради Я. Флондор звернувся до Румунії з проханням вислати війська, які 11 листопада вступили у Чернівці.

На початку листопада румунські війська окупували також Хотинський повіт, який був складовою частиною Бессарабської губернії. У січні 1919 р. тут відбулося найбільше повстання проти румунських окупантів. Повстанці захопили міст через Дністер, зайняли Хотин і утворили Хотинську директорію. Загалом вони зайняли близько ста населених пунктів у двох повітах Бессарабії. Але повстання було жорстоко придушене регулярними румунськими військами. Близько 4 тис. повстанців і 50 тис. біженців перейшли через Дністер на територію України.

На Закарпатті ситуація була значно складнішою. 16 листопада 1918 р. Угорщина проголосила свою незалежність. Нова республіка виявила претензії на всі території, що входили до Угорського королівства, включно із Закарпаттям. Національні меншини Угорщини були невдоволені таким поворотом подій і розпочали боротьбу за власну державність.

У листопаді 1918 р. на Закарпатті почали виникати Народні Ради, які брали на себе функції місцевої влади. На деякий час у краї встановилося двовладдя: діяла угорська адміністрація, яка після короткочасного шоку почала знову свою активну роботу, і Народні Ради.

У діяльності Народних Рад чітко виокремилися три політичні напрями: перший — приєднання краю до Угорщини, другий — до новоутвореної Чехословаччини, третій — до соборної України.

Щоб утримати у складі Угорщини території, населені національними меншинами, уряд Карої створив спеціальне міністерство для неугорських національностей. 21 грудня 1918 р. угорський парламент прийняв закон про автономію «руської нації», що живе в Угорщині, згідно з яким Закарпаттю (під

назвою Руська Країна зі столицею в Мукачеві) були надані широкі автономні права. У березні 1919 р. відбулися вибори до Союму краю, який провів свою єдину сесію.

Тим часом представники проукраїнських сил ухвалюють рішення про скликання 21 січня 1919 р. конгресу в Хусті.

У ніч із 7 на 8 січня 1919 р. Гуцульська Народна Рада за підтримки УГА роззброїла угорські війська на всій Гуцульщині та проголосила Гуцульську Республіку, яка проіснувала до червня 1919 р.

У той час 21 січня 1919 р. у Хусті відкриває свою роботу конгрес, на якому взяли участь 420 делегатів. Делегати просили прийняти край до складу соборної України, але вимагали зважати на їх «окремішне положення» — це була вимога автономії. Реалізувати цю постанову в тих умовах виявилось неможливим.

У той самий час проявляли політичну активність русини Америки (емігранти із Закарпаття у США), які відіграли вирішальну роль в долі краю. 12 листопада 1918 р. на з'їзді у Скрантоні вони ухвалюють рішення приєднати край до Чехословаччини й обирають своїм представником молодого адвоката Г. Жатковича, який приїздить до Європи і розгортає активну діяльність. У грудні серед них було проведено плебісцит, на якому 68 % населення висловилися за приєднання до Чехословаччини.

Навесні 1919 р. в Угорщині відбулась ще одна подія, яка вплинула на життя в Закарпатті. 21 березня 1919 р. в результаті політичної кризи влада перейшла до рук радикальних елементів із числа соціалістів і комуністів, яких фактично очолив Бела Кун. В Угорщині було проголошено радянську владу.

22—23 березня 1919 р. радянська влада була встановлена і в Закарпатті і проіснувала 40 днів. Очолила її група комуністів Руської Країни, яка була створена при ЦК КП Угорщини в лютому 1918 р. Нова влада скасувала «буржуазний суд» і створила тимчасові

Бела Кун

Д. Климбуш

Е. Бенеш

революційні трибунали, склад яких персонально призначався в Будапешті. Усі службовці під страхом смерті мали вийти на роботу і скласти присягу на вірність новій владі.

Були націоналізовані промислові підприємства, на яких працювало понад 20 робітників. Ними керували комісари, призначені з Будапешта. Проводилися реквізиції, конфіскації. Також було розпочато аграрну реформу.

Виборчих прав були позбавлені ті, хто використовував найману робочу силу, торговці, священники і монахи (до цих верств населення належали всі освічені русини).

У краї також створювалися загони Червоної армії (червоноармійці забезпечувалися всім необхідним і отримували велике жалування; через це в Червону армію йшло багато селян). 18 квітня 1919 р. почала створюватися служба держбезпеки.

У цілому за структурою і функціонуванням ця влада нагадувала більшовицьку в Росії. Але вона мала ряд суттєвих відмінностей: не було масових репресій, комуністи не займали командні посади, стара державна машина не була зламана. Це пояснюється такими причинами: по-перше, місцеве населення не дуже підтримувало ідеали нової влади і не відрізнялося крайнім радикалізмом; по-друге, місцева інтелігенція зробила все можливе, щоб притупити гостроту революційних постанов уряду в Будапешті.

Для придушення Угорської Радянської Республіки Антанта організувала проти неї агресію, яка привела до війни з Румунією та Чехословаччиною. Згідно з рішенням Паризької мирної конференції румунські війська з 16 квітня (південна частина Закарпаття Мармарощина увійшла до складу Румунії), а чеські з 24 квітня 1919 р. почали займати опорні пункти в краї.

У той час як на території краю точилася запекла боротьба, великі держави на Паризькій конференції вирішили долю Закарпаття на користь Чехословаччини.

8 травня 1919 р. на конференції був затверджений кордон між Угорщиною та Підкарпатською Руссю. А провести кордони між словаками і русинами було доручено представникам цих народів.

17 травня на засіданні міжнародної конференції Бенеш представив основні пункти автономних прав Закарпаття, які 20 травня були прийняті як параграфи 10—13 Сен-Жерменського договору:

§ 10. ЧСР зобов'язується, що організує Русинську землю... як автономну одиницю в Чехословацькій державі і забезпечить їй найвищу форму самоврядування, що відповідатиме окремому державному утворенню в Чехословацькій державі.

§ 11. Земля русинів на південь від Карпат матиме законодавчу владу з мовних, шкільних та релігійних питань, з усіх місцевих справ і в тих питаннях, у яких його уповноважать закони ЧСР. Губернатор краю русинів призначається президентом ЧСР і буде відповідальним перед Русинським Союзом.

§ 12. ЧСР зобов'язується, що урядовці в краї русинів будуть, наскільки це можливо, вибиратися з числа жителів цього краю.

§ 13. ЧСР гарантує землі русинів представництво в законодавчих зборах республіки...

ЧСР зобов'язувалася включити ці статті в текст конституції країни. У розвиток статей Сен-Жерменського договору був прийнятий «Генеральний Статут про організацію і адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до ЧСР» і оголошений в Ужгороді 16 липня 1919 р. головнокомандувачем Антанти на Підкарпатській Русі французьким генералом Єнноком. Зокрема, у ньому зазначалося, що вибори членів Союзу Підкарпатської Русі відбудуться «надалі до 90 днів від дня виборів до загального Народного Згромадження ЧСР».

Але уряд ЧСР не збирався виконувати взяті на себе обов'язки з надання автономних прав краю. 29 лютого 1920 р. він прийняв конституцію, до якої увійшли параграфи 10—13 Сен-Жерменського договору, але в дещо зміненому вигляді.

26 квітня 1920 р. уряд ЧСР проголошує постанову «Про зміну Генерального Статуту», яка остаточно скасувала будь-які автономні права. Закарпаття стало частиною унітарної Чехословаччини.

Висновки

ЗУНР стала яскравою сторінкою історії України. Своїм існуванням вона показала незламну волю українського народу до незалежності у власній соборній державі.

У ЗУНР вдалося уникнути радикальних перегинів у соціально-економічній політиці. На першому місці стояло завдання національного державного будівництва. Своєчасне здійснення соціально-економічних перетворень забезпечувало авторитет ЗУНР в українського населення. Основними причинами загибелі ЗУНР були воєнна поразка, відсутність міжнародної підтримки. Чималу роль відіграла і поразка УНР.

Запитання і завдання

1. Що таке «Листопадовий зрив»? 2. Коли було проголошено створення ЗУНР? На які території вона претендувала? 3. Як називалися збройні сили ЗУНР? 4. Коли було проголошено Акт Злуки УНР та ЗУНР? 5. Як розвивалися події україно-польської війни 1918—1919 рр.? 6. Які держави розділили між собою західноукраїнські землі?

- ✦ 7. Чому прагнення українців на західноукраїнських землях створити власну державу зустріло опір із боку Польщі, Румунії та Чехословаччини? 8. Чим було зумовлене те, що країни Антанти в україно-польському протистоянні стали на бік Польщі? 9. Український історик І. Нагаєвський стверджує, що «... Акт соборності 22 січня [1919 р.] не має практичного значення, а був лише маніфестацією єдності народу в дальшій історичній перспективі». Спростуйте або підтвердьте цю думку. 10. Що стало вирішальним у приєднанні Закарпаття до Чехословаччини? За яких умов відбувся цей акт?
- ★ 11. Складіть хронологію основних подій створення та існування ЗУНР. 12. Визначте причини поразки ЗУНР та її історичне значення.
- ★ 13. Чому на Паризькій мирній конференції західноукраїнські землі і Наддніпрянщина незважаючи на Акт Злуки розглядалися як окремі території, а не як одна держава?

§ 17. Боротьба за владу в Україні в другій половині 1919 р.

- ▶▶ 1. Які причини зумовили Другу війну Радянської Росії з УНР? Чому Директорія УНР зазнала поразки? 2. Що таке політика воєнного комунізму? Які її основні заходи?

1 Селянський повстанський рух. Падіння більшовицького режиму. У той час як Армія УНР відступала на Волинь, на зайнятих більшовиками територіях Центральної України розгортався селянський повстансько-партизанський рух. За кілька тижнів невдоволення більшовицьким режимом переросло у відкриті повстання. Передусім заворушення спалахнули на Київщині, поширившись звідти на Полтавщину, а згодом — Чернігівщину та Поділля.

Одним із перших підняв велике повстання на Київщині отаман *Зелений* (Д. Терпило). На початку квітня 1919 р. повсталі взяли під контроль південну Київщину і рушили на Київ. Вони зайняли Мотовилівку та Білу Церкву. Тут повстанські загони було реорганізовано у дві дивізії по 8—10 тис. бійців. 10 квітня 1919 р. повстанські частини отамана Зеленого спільно із загонами отамана І. Струка зайняли Київ, витіснивши більшовицькі частини з міста. Наприкінці квітня 1919 р. «червоні», маючи кількісну перевагу, перейшли в контрнаступ. Їм вдалося захопити Васильків, Ржищів, Обухів; деякі навколишні села було спалено. З огляду на поразки, керівники повстання на початку травня 1919 р. прийняли рішення розпустити загони.

Незважаючи на поразки, повстанський рух в Україні ширився далі. Так, лише впродовж квітня — першої половини червня 1919 р. в країні відбулося 328 збройних виступів проти більшовицької влади. Повсталі здебільшого виступали під гаслом «За радянську владу без комуністів!». На придушення повстання більшовиками було кинуте, як свідчив у спогадах ко-

мандувач радянського Українського фронту В. Антонов-Овсієнко, до 21 тис. бійців. Повстанський рух був визначений більшовиками як «бандитизм», «куркульська контрреволюція», з якими потрібно нещадно боротися. *Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК)*, на яку поклали обов'язок боротьби із селянами, очолив М. Лацис. Згідно з партійною постановою «Про придушення куркульської та білогвардійської контрреволюції на селі» від 17 липня 1919 р. упродовжувалася кругова порука, взяття заручників, військова блокада сіл тощо. Але, незважаючи на жорстокі каральні заходи, селянський рух наростав.

Наймасштабнішим був виступ отамана *М. Григор'єва*, який відмовився виконувати наказ йти на допомогу радянській Угорщині.

7 травня 1919 р. в Єлисаветграді (нині Кіровоград) Григор'єв підняв антибільшовицьке повстання і звернувся з універсалом «До українського народу», в якому закликав до боротьби проти російських продзагонів і комісарів ЧК та створення Рад без більшовиків. За кілька днів загони повстанців здобули Черкаси, Кременчук, Золотоношу. Григор'єв вирішив швидким маршем пройти Лівобережну Україну й оволодіти Харковом. Проте його намірам перешкодили амбіції деяких керівників повстанських загонів, що не дозволило йому об'єднати всі антибільшовицькі сили. Наприкінці травня проти повстанців було кинуте добірні більшовицькі військові частини. Повсталі були змушені відійти на Херсонщину.

Улітку 1919 р. війська М. Григор'єва об'єдналися із загонами Н. Махна. Проте два амбітні отамани не могли вжитися разом. Григор'єв був звинувачений у єврейських погромах і зв'язках із денікінцями та застрелений. Деякі загони військ Григор'єва приєдналися до повстанців Махна, а більшість під ударами більшовиків і денікінців розсіялись.

Сотник Д. Любименко, Д. Терпило (отаман Зелений), Гармаш В. Дюжанов

Отаман М. Григор'єв (ліворуч) та В. Антонов-Овсієнко. 1919 р.

Більшовицький агітаційний плакат проти Григор'єва

i

Григор'євське повстання спонукало більшовиків до ліквідації відносної незалежності українських військових формувань. Було ліквідовано Український фронт, усунуто від командування В. Антонова-Овсієнка, ліквідовано три українські армії, які були переформовані в дивізії, а їх командири усунуті. Так, без суду і слідства був розстріляний командир Придніпровської бригади А. Богунський. За загадкових обставин загинули радянські командири М. Щорс, В. Боженко, Т. Черняк, А. Железняков та ін.

Незважаючи на поразки двох найбільших повстань Зеленого і Григор'єва селянський рух не вщухав і став головним фактором падіння вдруге радянської влади в Україні.

Голова уряду Директорії УНР І. Мазепа про селянський повстанський рух в Україні в 1918—1919 рр.

...Це був рух, що виріс зі стихійного пориву українських мас у боротьбі насамперед за свої найжиттєвіші матеріальні інтереси, які були для них ближчі й зрозуміліші, ніж інтереси національні. Земельна справа була основною пружиною масових селянських повстань на Україні. Поміщицька реставрація за Скоропадського, потім за Денікіна, воєнний комунізм за більшовиків разом з їх грабіжницькою політикою — це були ті причини, що відігравали головну роль в притягненні селянства до збройної боротьби з окупантами...

Українські робітники й селяни, що творили основну масу повстанців, ішли на повстанську боротьбу проти тих сил, що нищили їх господарський добробут, перетинали їм шлях до землі, забирали їх хліб та інше майно, зазіхали на їхню працю і свободу. Отже, в своїй основі це був рух соціальний. Мотиви національні, особливо в кінці 1918 р. і на початку 1919 р., грали у повстанців другорядну роль...

?

1. Які передумови масового повстанського руху виділяє І. Мазепа? 2. Чи згодні ви з думкою І. Мазепа про соціальні мотиви у повстанському русі?

2

Наступ об'єднаних українських армій на Київ. «Київська катастрофа». Війна з денікінцями. Скориставшись із того, що

більшість більшовицьких військ були зайняті боротьбою з повстанським рухом, у травні 1919 р. Добровольча армія генерала А. Денікіна, яка разом із Донською і Кубанською арміями контролювала Дон, Кубань і Північний Кавказ, перейшла в рі-

шучий наступ. Подолавши опір Південного фронту Червоної армії (основу військ фронту становили загони Махна), вона оволоділа Донбасом і майже всією Лівобережною Україною і рухалася далі на Київ. У той час інші частини армії Денікіна, згідно з директивою від 25 червня 1919 р., розгортали наступ на Москву.

Добровольча армія — військове формування, створене під час громадянської війни (1918 р.) на добровольчій основі з офіцерів, юнкерів, студентів та ін. У 1919 р. увійшла до складу збройних сил Півдня Росії. Поширеним у літературі є інша назва цих формувань — «Біла армія» або «Біла гвардія». У жовтні 1919 — березні 1920 р. була розбита радянськими військами під командуванням М. Фрунзе. Залишки Добровольчої армії були ізольовані у Криму, а згодом реформовані під командуванням П. Врангеля.

Одночасно на Правобережній Україні проти більшовиків розгорнули наступ частини Армії УНР. Сталося це після того, як 17 липня Українська галицька армія та керівництво ЗУНР під тиском польських військ залишили Східну Галичину і переправилися на правий берег р. Збруч. Згідно з угодою між урядами УНР і ЗУНР, УГА влилася в Армію УНР для продовження спільної боротьби за незалежність України під гаслом «На Львів через Київ!».

Спочатку командування УГА пропонувало йти походом на Одесу, щоб встановити зв'язки з Антантою, а вже тоді рушити на Київ. Цей план не визнало командування армією УНР, яке вважало, що обстановка вимагає передусім заволодіти Києвом. Було прийняте компромісне, але не найкраще рішення — одночасно йти і на Одесу, і на Київ.

Кількість об'єднаної армії становила 80 тис. осіб, із яких 50 тис. бійців були галичани. Об'єднана армія розгорнула наступ у двох стратегічних напрямках: на Київ та Одесу. На Київ наступали галичани, а на Одесу — частини Армії УНР. Спочатку наступ розвивався успішно.

Марно більшовицькі війська намагалися зупинити просування українських армій на Київ — під час запеклих боїв їхній опір було зламано. Унаслідок переможного наступу в серпні 1919 р. українські частини остаточно зайняли Поділля та значну частину Волині й Київщини.

30 серпня 1919 р. об'єднані Армії УНР та УГА під командуванням генерала А. Кравса здобули Київ. Однак скористатися перемогою українським військам не довелося — одночасно з лівого берега Дніпра до Києва вступили денікінські війська під командуванням генерала Бредова. Оскільки білі армії також

Парад денікінців у Києві

Танковий підрозділ денікінської армії

билися проти більшовиків, частинам Армії УНР й УГА було заборонено вступати у бій із білогвардійцями. Спроба знайти порозуміння з денікінцями не мала успіху, і українські частини після збройної сутички змушені були відійти до Василькова. Відступ із Києва розцінювався як поразка. Ця подія увійшла в історію як *«Київська катастрофа»*. Українці втратили символ незалежної держави. До морально-психологічної поразки додалися й інші негаразди.

До середини вересня 1919 р. тривали жорстокі бої українських частин із більшовиками за Житомир. Підтягнувши значні сили, червоні примусили українські війська відступити. Лише після цього на українсько-більшовицькому фронті запанувало затишшя — більшовики перекидали сили проти білогвардійців, що саме в цей час наступали на Москву. Відносини між урядом УНР і білими також були ворожими. Незважаючи на готовність українського керівництва до порозуміння з білогвардійцями задля спільної боротьби проти більшовиків, Денікін відкидав таку можливість. Він відмовлявся визнати право України на незалежність.

У цих умовах деякий час існувала навіть можливість укладення військової конвенції між командуванням української та Червоної армій для спільної боротьби проти білогвардійців. Однак керівництво ЗУНР та командування УГА зволікало з оголошенням війни Денікіну, якого підтримувала Антанта. Лише після того як 22 вересня 1919 р. українськими вояками було перехоплено наказ білогвардійського командування про перехід у наступ проти українських військ, диктатор ЗУНР Є. Петрушевич дав згоду на початок бойових дій проти білих. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну білогвардійським Збройним силам Півдня Росії. Білогвардійці зосередили проти Армії УНР та УГА понад 17 тис. багнетів і шабель. Упродовж

Україна в липні 1919 — квітні 1920 року

- Кордони Української Народної Республіки
- Межа просування Добровольчої армії генерала А. Денікіна на початок липня 1919 р.
- Територія, на яку поширювалась влада Директорії УНР у липні 1919 р.
- Наступ українських армій у липні — серпні і межа їхнього просування станом на 30 серпня 1919 р.
- Наступ білогвардійських військ у липні — жовтні 1919 р.

Позиції ворогуючих сторін станом на середину жовтня 1919 р.:

- території, контрольовані українськими військами;
- території, контрольовані більшовиками;
- межа просування білогвардійських військ
- Найбільші повстання проти денікінського режиму в Україні
- Район дій загонів Н. Махна

 Наступ Червоної армії в жовтні 1919 — січні 1920 р.

 Українсько-денікінський фронт на початку листопада 1919 р.

 Межа просування радянських військ:

 на 10 січня 1920 р.

 на кінець березня 1920 р.

 Резиденція Директорії УНР наприкінці березня 1920 р.

 Перший «Зимовий похід» армії УНР (6 грудня 1919 — 6 травня 1920 рр.)

 «Лінія Керзона» — східний кордон Польщі, визначений Антантою в грудні 1919 р.

 Українсько-польський кордон за Варшавським договором 21 квітня 1920 р.

 Території, контрольовані білогвардійцями у квітні 1920 р.

жовтня 1919 р. на українсько-білогвардійському фронті тривали жорстокі бої.

Із відозви А. Денікіна «До населення Малоросії»

Намагання відокремити від Росії малоросійську гілку руського народу не облишені і сьогодні... Колишні ставленики німців — Петлюра та його спільники — продовжують і сьогодні творити свою чорну справу створення «Української держави» всупереч відродження єдиної Росії... Самоуправління буде покладене в устрій областей Півдня Росії... уважаючи неприпустимим, забороняю переслідування малоросійської мови. Кожен у суді може говорити малоросійською мовою...

1. Чим була зумовлена така позиція А. Денікіна щодо України? 2. Які наслідки вона мала? 3. На які поступки українцям був готовий піти А. Денікін?

Хронічна нестача воєнних припасів та епідемія тифу (у результаті чого склад армії скоротився на 70 %) підірвали боєздатність українських армій. Далася взнаки й політична неблагонадійність частини старшин — офіцерів колишньої царської армії, які не бажали вювати з росіянами.

У результаті залишки українських армій опинились у вкрай складних умовах, контролюючи невелику територію на Поділлі. У спогадах учасників тих подій цей регіон дістав назву «трикутник смерті».

У цих умовах командував УГА генерал Тарнавський, щоб зберегти свою армію, у складі якої залишалося лише 10 тис. боєздатних бійців, пішов на порозуміння з Денікіним. Головний лікар УГА Бурячинський звітував: «Наша армія вже не схожа на військо, це вже й не лікарня, а мандруючий склад трупів». Згідно з угодою Галицька армія припиняла боротьбу проти денікінської Добровольчої армії.

Дії Тарнавського поставили Українську Народну Республіку перед катастрофою. Один із командувачів Армії УНР змушений був констатувати: «Ми переможені ворогами, а вороги ті — тиф, голод, незабезпеченість армії, без якої ніяка армія не в силі боротися...». Частини Армії УНР мусили відступити на Волинь, ближче до польського фронту.

Коли почались бої між білогвардійцями і армією УНР, загони Махна опинились на вістрі наступу білих. Розуміючи неможливість утримувати фронт, Махно вдався до нестандартних дій. Несподівано 27 вересня 1919 р. махновці завдали контрудару, розгромили частини білих під Уманню і рушили в їхній тил. Перша в світі рухлива армія діяла блискавично. Махновці захопили Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ (Запоріжжя) і за два тижні вступили в Гуляйполе, потім захопили Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь, Юзово (Донецьк) і на 40 км наблизилися до ставки Денікіна в Таганрозі. Армія Махно, яка налічувала

80 тис. осіб, контролювала територію з населенням у 3 млн осіб. Цей рейд Махна зруйнував тил армії Денікіна, позбавивши її резервів, та перерізав її постачання через чорноморські порти країнами Антанти. На звільненій території Махно проголосив про створення Південноукраїнської трудової федерації, що проіснувала від жовтня 1919 до січня 1920 р.

15 листопада 1919 р. (за іншими даними — 14 листопада) на спільній нараді членів Директорії та уряду УНР було прийнято рішення про скасування повноважень Ф. Швеця та А. Макаренка, які виїжджали для проведення роботи за кордон. У постанові наради зазначалося, що на час їх відсутності «керування справами Республіки покладається на Голову Директорії пана головного отамана Симона Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони і постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів».

Армія УНР вже не могла продовжувати війну регулярним фронтом. 4 грудня 1919 р. на державній нараді УНР було прийнято рішення про перехід до партизанських форм боротьби. Командувачем армії було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка. Голова Директорії і головний отаман військ УНР С. Петлюра виїхав до Варшави. У цей момент корпус січових стрільців, як і деякі інші українські частини, що були в районі Чорторії, поляки несподівано роззброїли і перевезли їх як інтернованих до Луцька.

У таких умовах залишки Армії УНР (до 10 тис. старшин і вояків) 6 грудня 1919 р., залишивши частину хворих старшин і вояків у «трикутнику смерті», вирушили в партизанський похід на захоплені білими і червоними українські землі. Цей рейд згодом дістав назву «Перший зимовий похід».

3 **Денікінський режим в Україні та його падіння.** Наприкінці літа 1919 р. денікінці зайняли майже всю Україну і поділили її на три області — Харківську, Київську та Новоросійську. На чолі кожної стояв губернатор із необмеженими повноваженнями. Резиденцією денікінців в Україні став Катеринослав, де діяв уряд — *Особлива нарада*. Політика денікінців в Україні проводилася під гаслом відновлення «єдиної і неподільної Росії» і мала на меті реставрацію імперських порядків у дещо зміненому вигляді. Український національний рух був проголошений зрадницьким і зазнавав переслідувань. Назва «Україна» була заборонена — замість неї вживали «Південь Росії» або «Малоросія».

У промисловості стали відроджуватися старі порядки: на підприємствах скасовувався 8-годинний робочий день, запроваджувалися значно більші норми виробітку, до незгодних за-

А. Денікін

М. Тарнавський

Ю. Тютюнник

стосовували покарання. Так, у Юзівці за звинуваченням у співробітництві з більшовіками білогвардійці вішали місцевих робітників. Без суду і слідства відбулися розстріли тисяч підозрюваних в Одесі, Харкові, Катеринославі. Репресії денікінців та інших білих генералів, урядів прийнято називати «*білим терором*». І хоча репресивні акції супроводжували встановлення будь-якої влади, населення реагувало на заходи білогвардійців особливо болюче, оскільки вони сприймалися як повернення в минуле. Незважаючи на репресії робітники України саботували заходи денікінської влади, виводили з ладу обладнання, зривали виконання військових замовлень, проводили страйки.

Старі порядки денікінці намагалися відновити на селі; тут відроджувалося поміщицьке господарство. За допомогою каральних загонів у селян конфісковували будівлі, реманент, худобу. Згідно із законом про врожай 1919 р. селяни повинні були віддавати третину зібраного врожаю поміщикам. Також був запроваджений податок — 5 пудів зерна з кожної десятини на потреби армії. Затримки й ухилення каралися смертю. Крім того, до армії Денікіна була проведена насильна мобілізація селян. Денікін передбачав згодом провести аграрну реформу, за якою розмір селянського господарства не мав перевищувати 45 десятин, а поміщицького — 400. Надлишок землі, що конфісковувався, передавався селянам за викуп.

У повному обсязі відновлювалося царське законодавство в галузі освіти, українська мова допускалася лише в приватних школах, викладання української мови, історії, географії України скасовувалося. Закривалися українські газети, журнали, спеціальним розпорядженням в усіх установах було знято портрети Т. Шевченка, припинилася діяльність Української Академії наук.

Ще однією ознакою денікінського режиму стали єврейські погроми (було інспіровано близько 400 погромів).

Такі дії призвели до вибуху народного невдоволення: страйки й повстання робітників, розгортання масового селянського руху (особливо відзначився отаман Махно), з яким денікінці не змогли впоратися. Успіхи денікінців на фронтах проти більшовиків зводилися нанівець повним розвалом їхнього тилу. Зрештою, у жовтні 1919 р. Червона армія завдала контрудару по денікінцях. Після запеклих боїв їхні головні сили були розгромлені (кінні корпуси Шкуро і Мамонтова) і залишки денікінців стрімко відступали на південь. На початку 1920 р. частини розгромленої Білої армії закріпилися в Криму. Денікін склав із себе обов'язки головнокомандувача, передавши їх барону П. Врангелю.

Із поразкою Денікіна частини УГА опинились у складній ситуації. У лютому 1920 р. галичани перейшли на бік більшовиків і отримали назву *Червоної української галицької армії* (ЧУГА). При цьому УГА було реорганізовано, її з'єднання більшовики розкидали по різних дивізіях Червоної армії. Водночас червоні не побоялися піти на репресії проти галицьких старшин, запроваджували виборність командирів, забороняли використання національної символіки. Усі ці заходи дуже швидко викликали невдоволення серед галицьких вояків.

1 Висновки

Спільний похід Армії УНР та УГА на Київ закінчився «Київською катастрофою». Біла армія генерала А. Денікіна під гаслом відновлення «єдиної і неподільної Росії», поряд із боротьбою проти більшовиків, розгорнула боротьбу проти УНР, завдавши їй військам поразки.

▶ На захопленій території України денікінці намагалися відродити старі порядки, які викликали сильне невдоволення.

▶ Розпорошивши свої сили, борючись проти селянського повстанського руху і Армії УНР, Денікін сам зазнав поразки від більшовиків.

? Запитання і завдання

1. Яка територія була охоплена повстаннями отаманів Зеленого та Григор'єва?
2. Які плани більшовиків зірвало повстання отамана М. Григор'єва?
3. Яку подію історики називають «Київська катастрофа»?
4. Коли А. Денікін почав наступ на Україну?
5. Яку політику проводив А. Денікін на захопленій території України?
6. Що таке «трикутник смерті»?
7. Яка подія сприяла розпаду Директорії УНР і переходу всієї повноти влади до С. Петлюри?

- ★ 8. Що стало вирішальним чинником у поваленні більшовицького режиму в Україні: селянський повстанський рух, наступ об'єднаної української армії, наступ Добровольчої армії генерала А. Денікіна?
9. Чому об'єднані українські війська повели контраступ одночасно у двох напрямках (на Київ та Одесу), роз-

порошивши тим самим сили? **10.** Назвіть причини та наслідки встановлення денікінського режиму в Україні. Чому денікінський режим не зміг довго протриматися в Україні? **11.** Чому між арміями УНР і Денікіна спалахнула боротьба, хоча обидві сили були противниками більшовиків? Що спричинило поразку українських військ у другій половині 1919 р.?

- ★ **12.** Складіть синхроністичну таблицю подій на території України в 1919 р. **13.** Визначте основні складові політики А. Денікіна, порівняйте їх із політикою більшовиків. Відповідь подайте у вигляді таблиці.
- ★ **14.** Деякі історики стверджують, що в Україні у вказаний період не було громадянської війни, розуміючи під останньою боротьбу між класами і соціальними групами за державну владу. Доберіть аргументи для спростування або підтвердження цієї думки.

§ 18. Українська Соціалістична Радянська Республіка наприкінці 1919 — на початку 1920 р.

- ▶ **1.** Коли було проголошено створення УСРР? **2.** Що зумовило падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р.?

1 **Відновлення більшовицького режиму.** Після розгрому головних сил деніківців Червона армія 6 листопада оволоділа Черніговом, 12 грудня увійшли в Харків, 16 грудня увійшли в Київ. Більшовики в черговий раз взяли під контроль більшу частину території України.

Бойові дії другої половини 1919 р. призвели до третього приходу більшовиків в Україну. Головні противники більшовиків — Армія УНР і Біла армія — були розгромлені.

Після запеклої боротьби з українським національним рухом більшовики стали обачнішими. У грудні 1919 р., ще під час наступу радянських військ, на конференції РКП(б) було ухвалено резолюцію «Про радянську владу в Україні». Більшовики оголосили, що вони визнають самостійність УСРР. Це була демагогічна політична заява, оскільки насправді ставилися завдання за будь-яку ціну не допустити відокремлення України від Радянської Росії. Обіцяно було «на ділі» реалізувати право на використання української мови, що означало відмову від русифікаторської політики. Для посилення впливу більшовиків в Україні на місця направлялися агітатори, яких Л. Троцький переконував: «Без українського вугілля,

Х. Раковський
і Л. Троцький

заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може». У той самий час він нагадував, що «Україна — це земля українських робітників і трудящих селян. Тільки вони мають право господарювати на Україні, управляти нею і будувати на ній нове життя».

Особливо важливим для більшовиків було завоювати прихильність селян, які становили в Україні більшість населення. Тому безоглядну *колективізацію* (насадження комун і радгоспів) було припинено. Новий земельний закон проголошував добровільність у створенні артілей і комун. Поміщицькі, монастирські та удільні землі, конфісковані радянською владою, передавалися селянам без викупу. Радгоспам відводилося майже втричі менше землі, ніж у 1919 р. У поміщиків відбирали всю землю, реманент і мастки.

Опорою РКП(б) в Україні була Комуністична партія *більшовиків України* (КП(б)У), яка мала статус не національної комуністичної партії, а фактично обласної партійної організації РКП(б). Чимало комуністів у її середовищі виступали проти такого стану речей. Щоб приборкати внутрішню опозицію, Центральний комітет КП(б)У було розпущено. За участю присланих із Росії понад тисячі партпрацівників було проведено перереєстрацію членів Компартії України, після чого її склад зменшився на третину. Розправа розкрила справжню роль, яку більшовики відводили Компартії України.

Державність УСРР і на цей раз мала формальний характер. Військову й цивільну владу поєднував *Всеукраїнський революційний комітет* (Всеукрревком) — надзвичайний орган, створений *11 грудня 1919 р.* Він скасував усі розпорядження і закони білогвардійської влади і Директорії, а також декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами. Те, що влада в Україні належала не виборним органам, більшовики пояснювали впливом соціал-зрадників у місті та куркулів на селі. Всеукрревком разом із чекістськими органами проводив в Україні «червоний терор». Репресіям піддавали всіх, кого вважали ворогами революції. При формуванні органів влади провідна роль відводилася членам Компартії. Інші партії і ті, що підтримували радянську владу, витіснялися з політичного життя.

Комнезами — селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі в 1920—1933 рр. Прийшли на зміну комітетам бідноти.

У середині лютого 1920 р. Всеукраїньком передав владні повноваження *Раді народних комісарів УСРР* (очолив Х. Раковський) і *Всеукраїнському центральному виконавчому комітету* (очолив Г. Петровський). У березні—квітні відбулися вибори до Рад. Незважаючи на те що противники більшовиків були заарештовані або перебували в підпіллі, вибори проходили в гострій політичній боротьбі. Більшовики завоювали в органах влади до 80 % депутатських мандатів. Однак Ради мали незначну реальну владу. Усі найважливіші рішення приймалися органами КП(б)У. Столицею УСРР став *Харків*.

Для розколу українського селянства більшовики почали створювати по селах *комітети незаможних селян* (комнезами, березень 1920 р.), які перебирали на себе владу, допомагали продзагонам.

2 **Націонал-комунізм.** Чимало українських партій у 1918—1919 рр. перейшли на сповідування комуністичних цінностей, намагаючись поєднати дві діаметрально протилежні ідеологічні доктрини — комунізм і націоналізм. Українські партії, що виступали за встановлення національного варіанта радянської влади, відносять до *націонал-комуністичного* напрямку.

За часів гетьманського режиму частина соціалістів висунула вимогу встановлення українського варіанта радянської влади. У 1918 р. від Української партії соціалістів-революціонерів відокремилася група лівих, які створили партію *боротьбистів* (від назви їхнього центрального друкованого органу — газети «Боротьба»). Лідерами партії були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко, О. Шумський та ін.

Націонал-комунізм — узагальнена назва політичних течій і напрямів в Україні та за її межами у першій третині ХХ ст., що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної української держави.

Із часом боротьбисти стали однією з найпопулярніших партій України. У 1919 р. вони змінили назву на комуністів-боротьбистів, що

свідчило про їх еволюцію в бік комунізму. Боротьбисти орієнтувалися на українське селянство та національну інтелігенцію, прагнули повної незалежності України. Маючи у своєму розпорядженні велику кількість селянських партизанських загонів, вони самостійно звільняли цілі повіти України від денікінців. Боротьбисти не йшли на союз із Петлюрою проти більшовиків, але співпрацювали з ним у боротьбі з Денікіним.

У 1918 р. місцеві організації загальноросійської партії лівих есерів об'єдналися в *Українську партію лівих соціалістів*

Вивіз хліба із села більшовиками

Продзагін. 1919 р.

революціонерів. За своїм партійним друкованим органом російською газетою «Борьба» вони приймають назву боротьбистів. Боротьбисти підтримували існування радянської влади в Україні, проте, на відміну від більшовиків, виступали не за диктатуру пролетаріату, а за диктатуру всіх трудящих класів. Один із лідерів боротьбистів — В. Качинський увійшов до складу Всеукрревкому.

У бік комунізму еволюціонувала й частина українських соціал-демократів. У 1919 р. від Української соціал-демократичної робітничої партії відкололася група, яка утворила партію УСДРП (*незалежна*) і оголосила про перехід на радянську платформу. У 1919 р. УСДРП (*незалежна*) залишилася на радянській території, ставши легальною опозицією більшовикам. Із посиленням невдоволення більшовицьким режимом незалежні соціал-демократи переходять у підпілля і розгортають збройну боротьбу проти більшовиків. Частина з них продовжила співпрацю з більшовиками, організувавши УСДРП (*незалежних, лівих*).

Щоб утримати владу в Україні, більшовики змушені були піти на союз із найбільш впливовою з українських партій національно-комуністичного спрямування — боротьбистами. У 1919 р. між КП(б)У і боротьбистами було укладено угоду про участь останніх в уряді, яка була проігнорована більшовиками після встановлення радянської влади в Україні. Представники жодної української соціалістичної партії не були включені до складу радянського уряду.

У серпні 1919 р. боротьбисти об'єдналися з УСДРП (*незалежними-лівими*), у результаті чого постала нова партія — *Українська комуністична партія (боротьбистів) (УКП(б))*. Боротьбисти сподівалися встановити в Україні національний варі-

ант радянської влади з незалежним від Москви комуністичним урядом і власною Червоною армією.

Іншим кроком боротьбистів щодо посилення своїх позицій стало намагання заручитися підтримкою міжнародного комуністичного руху. Вони подали заявку на вступ партії до III Комуністичного Інтернаціоналу.

Але більшовики не пішли на поступки і не допустили вступу УКП(б) до III Інтернаціоналу. Боротьбисти отримали відмову від Комінтерну і рекомендацію об'єднатися з КП(б)У. Боротьбисти, які вважали себе комуністами за переконаннями, не могли не виконати рішення Комінтерну. Тому в березні 1920 р. партійна конференція УКП(б) ухвалила рішення про саморозпуск та організований вступ до КП(б)У. Загалом до КП(б)У увійшло 4 тис. колишніх боротьбистів, а О. Шумський став членом ЦК КП(б)У.

Подібна доля чекала на партію боротьбистів, яка також змушена була саморозпуститися, а її члени — вступити до КП(б)У.

У 1920 р. в Україні залишилася тільки одна націонал-комуністична партія — Українська комуністична партія. Вона була організована членами УСДРП (незалежної) і налічувала кілька сот осіб. Партія не становила небезпеки для більшовиків. Тому їй дозволено було певний час існувати в УСРР (до 1925 р.), вона навіть отримувала субсидії від ЦК КП(б)У.

3 **Внутрішня політика більшовиків.** Після утвердження при владі більшовики відновили комуністичні перетворення в руслі політики воєнного комунізму. Передусім було проведено націоналізацію промисловості. Тепер до рук держави переходили не лише великі, а й середні, і навіть дрібні підприємства. Для управління націоналізованими підприємствами (10 тисяч) необхідна була ціла армія обліковців, плановиків і контролерів. Над одержавленими підприємствами почав стрімко розгалужуватися величезний централізований управлінський апарат. В Україні було утворено Бюро з відбудови промисловості (Промбюро), яке було відгалуженням Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФФР.

Промисловість, що переходила у власність держави, перебувала в кризовому стані: багато підприємств не працювали, бракувало робочої сили. Тому більшовики відновили загальну трудову повинність. У квітні 1920 р. було створено Головний комітет із проведення загальної трудової повинності, за допомогою якого в республіці здійснювався перехід від системи вільного найму до загальної трудової повинності й масових мобілізацій. Це забезпечило промисловість робочою силою,

а владу — дармовими робочими руками для розв'язання господарських проблем.

Мобілізованих робітників закріплювали за певними підприємствами. Відбувалася мілітаризація праці: на виробництві встановлювалися норми виробітку, вводилася військова дисципліна та трибунали, які розглядали випадки її порушення. Запроваджувалися галузеві дисциплінарні суди і створювалися концентраційні табори для порушників трудової дисципліни та «дезертирів трудового фронту». У 1920 р. в УСРР функціонувало сім таких таборів.

Більшовики почали наділення землею безземельних і малоземельних селян, у результаті чого 52 % селянських дворів стали середняцькими.

Однак уже в січні 1920 р. було відновлено продовольчу диктатуру і державну монополію на хліб. Відновилися продовольчі розкладки. Вони поширювалися на всі селянські двори, які мали посівні площі більше трьох десятин. Окрім збіжжя, в порядку продрозкладки стали вилучати м'ясо, яйця та окремі види овочів. Розмір хлібної розкладки на 1920 р. становив 160 млн пудів. Але було заготовлено лише 65 млн пудів.

Малочисельність партійного апарату на місцях не дозволяла здійснювати контроль над селом. Саме тому більшовики на селі почали створювати комнезами. Вони дублювали функції Рад, не усуваючи їх, допомагали в здійсненні продрозкладки, отримуючи за це 10—15 % вилучених продовольчих ресурсів.

У липні 1920 р. декретом Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції» проголошувалося, що всі установи, підприємства та організації, які потребують будь-яких виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для їх отримання звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Купівля на вільному ринку заборонялася.

Розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу, яке так і не відбулося. 4 грудня 1920 р. Ленін підписав «Декрет про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання».

5 лютого 1920 р., після поразки денікінців, Всеукрревком затвердив новий закон про землю, який скасовував відновлене А. Денікіним поміщицьке землеволодіння. Майже всі колишні землі поміщиків підлягали рівному переділу серед селян. Заборонялося відводити землю під радгоспи без згоди селян. Однак, коли у другій половині 1920 р. виникла небезпека величезного недосіву, В. Ленін вніс на VIII Всеросійський з'їзд Рад розгляд законопроекту «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства», за яким розкладка селянської про-

дукції доповнювалася розкладкою засіву землі. З'їзд затвердив цей законопроект у грудні 1920 р.

4 Перший зимовий похід Армії УНР. Поки більшовики вже втретє намагалися утвердити свою владу в Україні, Армія УНР вирушила в так званий «Перший зимовий похід». Армія тоді складалася із Запорізької, Волинської, Київської та Залізної дивізій. Командувачем її був генерал М. Омелян-Павленко, а його заступником — отаман Ю. Тютюнник. Деякий час разом із військом перебував і прем'єр-міністр УНР І. Мазепа.

Перейшовши залізницю Козятин—Жмеринка, Армії УНР в середині грудня 1919 р. довелося зіштовхнутися з білогвардійськими військами, які відступали на південь. Бої з білими були не на користь українців. Білогвардійська кіннота розбила Залізну дивізію Армії УНР. Це була, мабуть, найбільша поразка за весь час походу. Проте вже за кілька тижнів під потужним тиском Червоної армії білогвардійці відступили з Правобережної України до лінії Крим—Одеса, остаточно втративши бойовий контакт з армією УНР.

Прагнучи відірватися від денікінців, Армія УНР у січні 1920 р. вийшла на Уманщину й Черкащину, де до неї приєдналися місцеві повстансько-партизанські загони отамана А. Гулого-Гуленка. Зустріч із повстанцями піднесла бойовий дух українських частин. Командування Армії УНР поклало значні надії на повстансько-партизанський рух проти більшовиків. І справді, багатотисячні повстанські загони після вигнання з країни денікінців повернули зброю проти червоних. Та, як і раніше, повстансько-партизанський рух не мав єдиного керівництва. Саме тому українське командування намагалось скоординувати бойову діяльність повстанських загонів у Центральній Україні. Але з цього мало що виходило.

На південній Київщині відбулися перші серйозні бої Армії УНР з більшовицькими частинами, під час яких українськими військами на деякий час було визволено Канів і Черкаси. У середині лютого 1920 р. армія форсувала Дніпро й переправилася на Полтавщину. Тут частини отримали можливість деякий час відпочити, а також проводити агітаційну роботу серед місцевого населення.

На Лівобережжі Армія УНР здобула Золотоношу. Проте за наказом командування війська невдовзі повернулися на правий берег Дніпра. Звідси Армія УНР вирушила на Херсонщину, де перебувала Червона українська галицька армія.

М. Омелянович-Павленко та його штаб сподівалися, що галицькі війська перейдуть на бік Армії УНР. Проте реалізувати цей план не судилося. Лише окремі старшини та вояки ЧУГА приєднувалися до Армії УНР. На початку квітня 1920 р. на бік Армії УНР перейшла ціла кінна бригада отамана Е. Шепаровича. Проте до відкритого повстання проти більшовиків ЧУГА виявилася неготовою. Її бійці були виснажені після зимової епідемії тифу, деморалізовані останніми подіями й пригнічені звістками про те, що уряд УНР визнав польську окупацію Галичини.

У квітні 1920 р. катастрофічна нестача зброї й цілковите вичерпання боєприпасів примусили Армію УНР вирушити на Вознесенськ, де були значні військові запаси. 16 квітня українські частини у важкому нерівному бою здобули місто. Після цієї успішної операції армія, поповнивши запаси, вирушила на Поділля, на з'єднання з польським фронтом. За словами голови уряду Директорії УНР І. Мазепи, «...армія ні разу не схилила національного прапора. Зберегла себе морально й фізично. Населення годувало і зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні».

У результаті Першого зимового походу Армія УНР пройшла з боями 2 тис. км по тилах Білої і Червоної армій. Було збережено кістяк Армії УНР, яка продовжила боротьбу в союзі з поляками.

Висновки

Друга половина 1919 — початок 1920 р. став періодом вирішальної боротьби за контроль і владу в Україні. У цій запеклій боротьбі перемога залишилася на боці більшовиків, які зуміли заручитися підтримкою або нейтралітетом більшості населення. Вирішальною причиною перемоги більшовиків стала зовнішня агресія Радянської Росії.

► Задекларувавши незалежність УСРР, більшовики продовжували здійснювати постійний контроль за всіма сферами життя, приводячи їх до зразків, що вже були встановлені у Радянській Росії. Таким чином, форма і суть української радянської державності не збігалися.

► Повернувшись втретє в Україну, більшовики намагаються остаточно встановити однопартійну систему. Усі партії, які виступали союзниками більшовиків, були ліквідовані.

► Незважаючи на поразки Армія УНР продовжувала боротьбу, узимку 1919—1920 рр. вона здійснила свій Перший зимовий похід.

Запитання і завдання

1. Як утретє було відновлено владу більшовиків в Україні? 2. Яке місто стало столицею УСРР у 1920 р.? 3. Які націонал-комуністичні партії діяли на території УСРР? 4. Яку внутрішню політику проводили більшовики в 1920 р.? 5. Коли відбувався Перший зимовий похід Армії УНР? 6. Яким був результат Першого зимового походу Армії УНР?
- ★ 7. Які зміни були внесені в політику воєнного комунізму більшовиками у 1920 р.? 8. Чому Радянська Росія погодилася на незалежність Радянської України? 9. Охарактеризуйте процес утвердження в Україні монополії більшовицької партії.
- ★ 10. Складіть і заповніть таблицю «Внутрішня політика більшовиків в Україні в 1920 р.». 11. Дайте характеристику націонал-комуністичного руху в Україні за планом: а) причини виникнення; б) ідейна основа; в) організаційне оформлення; г) взаємини з КП(б)У; д) причини поразки у боротьбі за владу.
- ★ 12. Чому більшовики домагалися встановлення в УСРР однопартійності? Обґрунтуйте свою думку.

§ 19. Україна в 1920 р. Радянсько-польська війна та Україна

- ▶ 1. Яким було становище України навесні 1920 р.? 2. Які відмінності в політиці більшовиків спостерігалися наприкінці 1919 — на початку 1920 р. порівняно з весною—літом 1919 р.?

1 **Варшавська угода С. Петлюри і Ю. Пілсудського.** Після розгрому Денікіна війна з Радянською Росією, на думку польського керівництва, була неминучою. Польща претендувала на значні території колишньої Російської імперії. Польське керівництво прагнуло відновити Річ Посполиту в її кордонах 1772 р. «від моря до моря», тобто від Балтики до Чорного моря. У цю федеративну державу мали увійти Литва, Білорусія й Україна. Також Польське керівництво розуміло, що більшовики після перемоги над внутрішніми ворогами неодмінно повернуться до реалізації ідеї світової революції, а Польща стоїть на їхньому шляху. Спочатку радянське керівництво намагалося не загострювати відносини, те саме робила і польська сторона, щоб не створювати ще одного фронту боротьби. На початку 1920 р. польське керівництво вирішило, що

Польські та українські війська вступають у Київ

ситуація сприятлива для силового розв'язання проблеми на свою користь.

Вторгненню польських військ передувало укладення представниками УНР і Польщі 21—24 квітня 1920 р. у Варшаві загальної торговельно-економічної та військової конвенції, яка відома під узагальнюючою назвою «Варшавська угода». Документи містили такі основні положення:

- ▶ польський уряд визнавав існування УНР у межах, які мали бути означені договорами із суміжними країнами;
- ▶ кордон між Польщею і УНР встановлювався по лінії, яка була вже зайнята польськими військами;
- ▶ до Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Західна Волинь, частина Полісся по Збруч і Горинь, уся Галичина;
- ▶ Польща відмовлялася від подальших територіальних претензій;
- ▶ Польща зобов'язувалася озброювати війська УНР;
- ▶ уряд УНР заявив про відсутність претензій на західно-українські землі;
- ▶ збройні сили С. Петлюри підпорядковувалися польському командуванню;
- ▶ українські залізниці підпорядковувалися польському управлінню;
- ▶ УНР погоджувалася на спільну валюту.

Український уряд повинен був утримувати польські війська на території України.

Варшавська угода та участь УНР у радянсько-польській війні на боці Польщі була актом відчаю. Цим кроком Петлюра відмовився від ідеї соборності України, бажаючи в черговий раз відновити УНР.

Договір між С. Петлюрою та керівником Польщі Ю. Пілсудським засуджували багато українських політичних діячів. Проти нього виступили не тільки М. Грушевський, В. Винниченко, які відійшли від Петлюри й перебували в еміграції, а й люди з найближчого оточення головного отамана — подав у відставку прем'єр-міністр І. Мазепа. Особливо гнітюче враження справив цей договір у Галичині, для якої він перекреслював надії на національне визволення.

2 Радянсько-польська війна та Україна. Маючи потрійну перевагу у військовій силі, польські війська 25 квітня 1920 р. розпочали інтервенцію. Разом із ними наступали і частини Армії УНР (кількістю близько 30 тис. осіб). С. Петлюра сподівався на антибільшовицьке повстання селян.

Ефект несподіваності, перевага в живій силі й техніці дали змогу полякам захопити Житомир, Бердичів, Козятин і вже 6 травня здобути Київ.

Однак поляки на українських землях поводитися як окупанти. До Польщі вивозили промислове обладнання, товари та сировину, і головне — відновлювалося поміщицьке землеволодіння. Повернення поміщикам землі й маєтків супроводжувалося репресіями проти українського населення й викликало сплеск селянських повстань.

Успіх поляків на початку воєнної кампанії виявився короточасним. Поступово співвідношення сил змінювалося на користь радянських військ. Більшовики у своїй пропаганді використовували гасла російських націоналістів, закликали всіх до оборони Росії проти іноземних загарбників. На ці заклики відгукнулося багато колишніх російських офіцерів, що зміцнило командний склад Червоної армії. 5 червня 1920 р. вона прорвала фронт противника. Бої йшли в кількох напрямках. Червоноармійці захопили Житомир, Бердичів, бої йшли і в Київському напрямку.

12 червня Київ було звільнено. Наприкінці червня армії Ю. Пілсудського залишили Мінськ, бої перейшли на територію Польщі. Наступ розвивався у двох напрямках — на Варшаву та Львів. Польща звернулася по допомогу до держав Антанти. Англія, США і Франція обіцяли допомогу за умови визначення статусу Східної Галичини. Польща дала на це згоду.

Британський міністр іноземних справ лорд Дж. Керзон звернувся з нотою до Росії, в якій вимагав зупинити радянські війська на лінії, що була визначена декларацією країн Антанти від 8 грудня 1919 р. як східна межа розселення поляків («лінія Керзона»). РСФРР відмовилася від посередництва Англії і наголошувала на переговорах із польським урядом.

У цей час кримське угруповання білогвардійців на чолі з бароном П. Врангелем, підтримане Антантою, почало наступ із Криму, сподіваючись прорватися на Правобережжя і Донбас, Дон. Але таких далекосяжних цілей не було досягнуто. Уже наприкінці червня фронт стабілізувався на лінії Херсон—Нікополь—Бердянськ.

Наприкінці липня знову розпочався наступ радянських військ у напрямку на Варшаву та Львів. Напередодні цього наступу командував радянськими військами, що наступали на Варшаву, М. Тухачевський видав свій знаменитий наказ: «Війці робітничої революції! Спрямуйте свої погляди на Захід. На Заході вирішується доля світової революції. На багнетах понесемо щастя і мир трудовому люду. На Захід!.. На Вільно, Мінськ, Варшаву — марш!».

Польський бронепоїзд. 1920 р.

Битва під Комаровом. Худ. Є. Коссак

Навальний наступ Червоної армії завдав поразки полякам. Більшовицькі війська підступили до Варшави і Львова.

На території польських земель було створено Польський ревком на чолі з Ф. Дзержинським, на території Східної Галичини — Галицький ревком на чолі з В. Затонським. Ревкоми видавали декрети про націоналізацію промисловості, банків, конфіскацію поміщицької землі тощо.

Але в результаті неузгодженості дій наступ радянських військ на Варшаву поступово згасав, спроба захопити Львів також виявилася невдалою (Перша Кінна армія більшовиків не мала простору для маневру). Крім того, тили Червоної армії не встигали за передовими частинами; два радянські фронти наступали в різних напрямках (Західний — на Варшаву, Південно-Західний — на Львів), розпорошуючи сили. Велику мужність і стійкість проявили частини Армії УНР, які боронили центр польського фронту в районі Замостя. Загроза втрати державності згуртувала навколо уряду Польщі найширші верстви суспільства, зокрема селянство, яке стало на захист батьківщини. Франція надала суттєву допомогу Польщі зброєю та спорядженням. Усе це зумовило, що в битві під Варшавою сталося «диво». Радянські війська не змогли подолати опір польських військ і на своїх багнетах понести революцію в Європу. Польське командування створило шестикратну перевагу сил у місці головного удару і 27 серпня 1920 р. перейшло в контрнаступ, у результаті якого радянські війська були розгромлені. Почався загальний відступ радянських військ. Наприкінці серпня вони були відкинуті за р. Західний Буг. Фронт в Україні стабілізувався на лінії Коростень—Житомир—Бердичів. Обидві сторони були знекровлені. Після тривалих таємних переговорів, що велися з липня, 12 жовтня 1920 р. між Польщею і Радянською Росією було укладено перемир'я і прелімінарний (попередній)

мир, у якому визначалися кордони між Україною та Польщею по р. Збруч, далі Волиню через Острог до місця впадіння р. Горинь у Прип'ять.

В. Ленін про війну з Польщею

Ми вирішили використати наші військові сили, щоб допомогти радянській Польщі... Між собою ми говорили, що ми багнетами повинні перевірити — чи дозріла соціалістична революція пролетаріату в Польщі.

1. Що мали на меті більшовики у війні з Польщею? 2. Чому польські робітники і селяни не підтримали більшовицький наступ?

Радянський уряд використав перемир'я із поляками для підготовки наступу проти Армії УНР. 10 листопада радянська кіннота зробила глибокий прорив через Український фронт біля Могилева й примусила українську армію після тяжких боїв відступити за р. Збруч. Армія УНР була інтернована в польських таборах. У той самий час 16 листопада 1920 р. в Криму була розбита армія Врангеля. На цьому закінчилася боротьба регулярних військ за Україну.

Згодом за підсумками радянсько-польської війни між Польщею, з одного боку, та РСФРР і УСРР — з другого, 18 березня 1921 р. було укладено *Ризький мирний договір*. За його умовами Польща здійснила значні територіальні придбання. Поряд із західнобілоруськими землями до неї відійшли такі українські землі: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Західне Полісся. Також УСРР відмовлялася від своїх претензій на Східну Галичину.

Ризький мир був для України ще тяжчим, ніж Варшавська угода. Україна знову була розділена між своїми сусідами: Румунією, Чехословаччиною, Польщею та Радянською Росією. Такий статус України, одна частина якої була під іноземною окупацією, а в іншій установився антинаціональний тоталітарний режим, визнавався міжнародним співтовариством і зберігався до Другої світової війни.

Ризький мир розглядався радянською стороною як перемир'я, а кордони, встановлені ним, — як тимчасові. Узагалі більшовики розглядали кордони не як природну межу території країни, а як лінії поширення радянського ладу, яку в разі подальших революційних подій буде перенесено далі. У радянському керівництві панували реваншистські настрої, а на війну з Польщею дивились як на неминучу. Як наслідок — постійне напруження на кордоні, періодичні локальні сутички і загроза відкритого збройного конфлікту, обмін погрозливими дипломатичними нотами тощо.

3 Розгром білогвардійців у Криму. На початку 1920 р. кораблі Антанти евакуювали до Криму залишки військ Денікіна. Кримське угруповання білогвардійців очолив командир козацького корпусу барон П. Врангель. Переформувавши війська, а також внісши зміни в ідеологію білого руху, він зумів зміцнити своє становище. Так, він відмовився від ідеї «єдиної і неподільної Росії» і був готовий піти на союз із Петлюрою. Врангель провів радикальну аграрну реформу: земля закріплювалася у приватну власність за викуп у розмірі 20 % від середнього врожаю, який сплачувався впродовж 25 років.

На кінець червня 1920 р., скориставшись із того, що основні сили Червоної армії були зайняті у війні з Польщею, П. Врангель захопив Північну Таврію, південну частину Катеринославщини, створивши загрозу Донбасу. Усі спроби здійснити десанти на Таманському півострові й підняти Донське і Кубанське козацтва на антибільшовицьке повстання були невдалими. Селяни і козаки ще пам'ятали режим Денікіна і не довіряли Врангелю.

Радянське командування, занепокоєне наступом білих, у серпні прийняло рішення про створення Південного фронту, який очолив М. Фрунзе. Сюди були перекинуті додаткові сили, але їх було недостатньо для розгрому П. Врангеля.

Із метою залучити додаткові сили у вересні 1920 р. між урядом УСРР і махновцями була укладена угода про спільні дії проти П. Врангеля. Махно висунув політичні вимоги: надати автономію Гуляйпільському району, дозволити пропаганду анархістських ідей, звільнити з в'язниць анархістів і махновців, надати допомогу зброєю. Радянське керівництво УСРР після узгодження з Москвою погодилося із цими вимогами. У результаті угоди Червона армія отримала добре озброєного мобільного (основну бойову силу махновців становили кілька тисяч кулеметних тачанок) союзника в завоюванні Криму.

7 серпня Червона армія перейшла в контрнаступ. У районі Каховки вона переправилася через Дніпро і захопила плацдарм, який становив загрозу для тилу і флангу військ П. Врангеля. Усі спроби ліквідувати цей плацдарм не мали успіху. Недало завершилися рейд білогвардійців на Правобережжя і прорив у Донбас. У середині жовтня білогвардійці тримали оборону по всьому фронту. 28 жовтня Червона армія розпочала рішучий наступ, який завершився повним розгромом угруповання військ Врангеля у Північній Таврії. Білогвардійці втратили 50 % живої сили і 40 % зброї. Загнані у Крим, вони становили ще серйозну загрозу. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення будь-що до зими завершити розгром П. Врангеля.

Кораблі везуть білогвардійців на чужину

Загін комсомольців перед відправленням на фронт

Червона армія налічувала майже 100 тис. осіб. Їй протистояло угруповання кількістю 28 тис. осіб, яке обороняло сильні перекопські укріплення на Кримському перешийку. Командування Червоної армії прийняло рішення наступати через Сиваш в обхід укріплень, а частину війська кинуло на штурм перекопських укріплень (Турецького валу). Протягом 8—11 листопада 1920 р. оборонні позиції білих ціною значних утрат були взяті. 13 листопада частини Червоної армії вступили в Сімферополь, а 17 листопада весь Крим був у їхніх руках. Залишки Білої армії та біженці (близько 150 тис.) поспіхом евакуювалися на кораблях до Туреччини та Болгарії. Але близько 300 тис. цивільних і військових не змогли або не захотіли залишити батьківщину.

4 Розгром махновського руху. Після розгрому П. Врангеля радянське командування вирішило розправитись із махновцями. 20 листопада були заарештовані, а згодом розстріляні командири Кримської групи махновської армії С. Каретников і П. Гавриленко. 25 листопада почалась операція по знищенню махновських частин у Криму. 26 листопада 1920 р. Фрунзе видав наказ, у якому вимагав «вважати Махна і його загони ворогами радянської влади». У районі Євпаторії загони Махна були оточені. Але легку перемогу здобути не вдалося. Після жорстокого бою частини махновців зуміли вирватись із Криму, але під Тимошівкою вони зіткнулись зі значними частинами червоноармійців і зазнали поразки. Тільки небагатьом махновцям вдалося прорватись, і згодом вони з'єдналися з рештою повстанців на чолі з Махном, які вирвалися з оточення в районі Гуляйполя. На боротьбу з повстанцями було кинуте дві третини військ Південного фронту. Репресії проти повсталих і населення, яке їх підтримувало, посилювали повстанський

рух. На березень 1921 р. під командуванням Махна було вже 15 тис. осіб.

Кульмінацією селянського антибільшовицького руху стало літо 1921 р. Махно здійснював рейди до Харкова, Полтави, на Правобережжя. Для придушення повстання на території України було зосереджено майже 1 млн червоноармійців. Для боротьби з махновцями створювалися спеціальні летючі загони, озброєні броньовиками, які безперервно переслідували загони Махна, вимотуючи їх постійними атаками. Зрештою повстанський рух у результаті репресій і в умовах загрози голоду став спадати. Махно разом із невеликою групою прибічників у вересні 1921 р. перейшов радянсько-румунський кордон, потім перебрався до Польщі, а згодом до Франції.

5 Припинення боротьби регулярних українських військ. Другий зимовий похід. Після поразки військ УНР у боротьбі з більшовиками залишки їх були інтерновані за наказом польського уряду в табори для військовополонених. Тим часом в Україні розгортався масовий антибільшовицький селянський повстанський рух (Поділля, Київщина, Катеринославщина, Полтавщина). У 1921 р. командування військ УНР було розроблено план допомоги повстанському руху з метою підняти населення на всенародне антибільшовицьке повстання.

Для здійснення цього плану в таборах для інтернованих було створено *Повстанську армію*. Вона складалася з трьох груп: Волинської (близько 800 бійців під командуванням генерала Ю. Тютюнника), Бессарабської (300 бійців, якими командував генерал А. Гулий-Гуленко) та Подільської (400 бійців під командуванням підполковника М. Палія, згодом — полковника С. Чорного). Загальне командування здійснював Ю. Тютюнник. Про ці плани достеменно знало командування Червоної армії завдяки вдало налагодженій розвідці і готувало для повстанців пастку, в якій одним ударом передбачалося знищити боєздатні антибільшовицькі сили. На Правобережжі було зосереджено 500 тис. червоноармійців.

За різних обставин похід повстанців відбувся аж восени, коли вже більшість повстанських загонів в Україні були розгромлені Червоною армією, а селянство переймалося проблемою виживання в умовах голоду. Ці обставини вже наперед визначили невдачу походу.

Усі три групи прорвали радянський кордон у різних місцях і приступили до здійснення операції. Першою прорвалася група Гулого-Гуленка, але виконати своє завдання не змогла і була змушена відійти на територію Румунії.

Подільська група, прорвавшись у районі міста Гусятина (Тернопільщина), із боями пройшла все Поділля і вийшла в район Бородянки (60 км від Києва). Але далі змушена була припинити своє просування, бо їй не вдалося об'єднатися з Волинською групою. Повернувши назад, 29 грудня 1921 р. вона перетнула польський кордон.

Волинська група рушила в рейд 4 грудня 1921 р. Уже 7 грудня вона заволоділа м. Коростенем. Подальше просування групи було зупинено переважаючими силами Червоної армії. Відступаючи під тиском радянської кінноти під командуванням Г. Котовського, група потрапила в оточення. 17 грудня відбувся вирішальний бій під Базаром. Повстанці були розбиті. Щонайменше 359 бійців, що потрапили в полон і відмовилися зректися своїх поглядів, були розстріляні.

Другий зимовий похід став останньою спробою збройним шляхом здобути незалежність України під час визвольних змагань 1917—1921 рр.

Меморіал Героям трагедії під Базаром у Житомирській області

6 Історичне значення та уроки боротьби українського народу за незалежність у 1917—1920 рр.

Визвольні змагання українського народу 1917—1920 рр. закінчилися поразкою. Державну незалежність, здобуту внаслідок національно-демократичної революції 1917 р., зберегти не вдалося. Утрачено було і певні соціальні здобутки, залишилися нерозв'язаними найважливіші соціально-економічні проблеми. За їх розв'язання взялася більшовицька партія, яка вихолостила національну специфіку історичного поступу і спрямувала природні прагнення народів до кращого життя у вигідне для себе русло.

Становлення української державності відбувалося у складних політичних умовах. Для багатьох пересічних громадян, навіть для видатних політичних лідерів, характерною була невизначеність суспільних пріоритетів, форм союзу з іншими державними утвореннями.

Протягом короткого часу визначилися прихильники державної незалежності України — Центральна Рада, гетьман П. Скоропадський, Директорія УНР, національно-комуністична

меншість Компартії України. Проте всі ці політичні сили діяли неузгоджено, навіть ворогували між собою.

Українська революція показала, що ідея незалежності України живе в різних соціальних верствах суспільства. Більшість її прихильників становили українці. Близькою вона була також для представників інших національностей в Україні. Еволюцію поглядів на державний устрій України пройшло чимало політичних лідерів. Підсумком їхніх пошуків стала переконаність у необхідності національно-державного суверенітету України і співпраця з іншими демократичними державами.

Невизначеність зовнішньої політики українських урядів гальмувала розвиток держави. І, навпаки, боротьба за незалежність змушувала противників відступати. Українську самостійність заперечували російські білогвардійці й більшовики. Їм протистояла українська інтелігенція і селяни, меншою мірою — робітники. Прагнення мати власну державу в Україні було настільки сильним (але не підкріпленим силою), що більшовики для встановлення своєї влади змушені були декларувати підтримку незалежності України і навіть здійснити в 1920-х рр. конкретні кроки на шляху українізації. Політичний і економічний суверенітет України у складі СРСР був фіктивним, більшовицька Росія, по суті, не відмовилася від імперських амбіцій царизму.

Історичне значення визвольних змагань 1917—1920 рр. полягає в тому, що було збережено й поглиблено процес українського державотворення, який бере початок від часів Київської Русі. Українці знову нагадали всьому світові про себе як про окрему націю, що має повне право на власну державу. Українській Народній Республіці та Західноукраїнській Народній Республіці не судилося відстояти і зміцнити незалежність і стати в ряди європейських держав. Набутий досвід і уроки стали надбанням наступних поколінь борців за українську державу і знадобилися наприкінці ХХ ст.

Боротьба українського народу за незалежність показала, що однієї ідеї проголошення самостійності недостатньо. Потрібна єдність усіх політичних сил, якої завжди бракувало в Україні. Сходячись у головному, національні сили різної орієнтації боролися між собою. Невміння захищатися від зовнішніх ворогів, пошуки опори за межами України, боротьба за владу і внутрішні чвари, неефективна соціально-економічна політика, байдужість частини населення до долі держави призвели до поразки Української революції.

Висновки

Радянсько-польська війна була одним із завершальних етапів у становленні післявоєнного європейського устрою. Участь у ній УНР на боці Польщі була актом відчаю, який не приніс бажаних результатів. У середині жовтня 1920 р. поляки уклали перемир'я з більшовиками. Армія УНР відступила з боями за р. Збруч, де була інтернована поляками.

► 21 березня 1921 р. Польща і РСФРР уклали Ризький мирний договір, за яким поляки отримували територіальні здобутки та визнавали більшовицький уряд УСРР. Це означало закінчення доби Директорії й завершення чотирирічного періоду визвольних змагань українського народу.

► Поряд із розгромом Армії УНР більшовикам вдалося знищити білогвардійців у Криму і придушити рух махновців. Бої на території України, що тривали майже без перерви від 1914 р., припинилися. Громадянська війна закінчилася. В Україні закріпилася радянська влада.

Запитання і завдання

1. На яких умовах між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським була укладена Варшавська угода у квітні 1920 р.?
2. Коли польські війська захопили Київ?
3. Якою була мета більшовицького походу на Варшаву?
4. Які українські землі увійшли до складу Польщі за умовами Ризького миру?
5. Коли завершилися бойові дії регулярних військ на Україні?
6. Які події увійшли в історію України під назвою «Другий зимовий похід»?
7. Що зумовило укладення С. Петлюрою Варшавської угоди?
8. Чому україно-польський союз не привів до визволення України від більшовиків?
9. Якими були причини невдач наступу П. Врангеля?
10. Чому махновський рух зазнав поразки?
11. Складіть хронологію подій радянсько-польської війни, боротьби більшовиків із П. Врангелем і Н. Махном.
12. Визначте причини поразки та уроки боротьби українського народу за свою державність.
13. Існує думка, що якби П. Врангель командував Білою армією у 1919 р., то в нього були б шанси перемогти в боротьбі з більшовиками. Чи згодні ви з такою думкою? Свою відповідь обґрунтуйте.

Узагальнення знань

за темою «Український державотворчий процес (1917—1921 рр.)»

Складіть перелік подій, що відбулися в період визвольних змагань, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.

- 2 Поясніть значення термінів і понять: визвольні змагання, гетьманат, Директорія УНР, отаманщина, ЗУНР, УГА, «червоний терор», воєнний комунізм, продовольча диктатура, продрозкладка, комнезами, націоналізація, соборність, махновщина, «білий терор», ревком, націонал-комунізм.
- 3 Визначте взаємозв'язок між політикою режимів, що існували на території України у 1918—1920 рр., і ходом бойових дій.
- 4 Порівняйте державний устрій за часів УЦР, гетьманату, Директорії УНР і УСРР.
- 5 Покажіть на карті: а) межі України за часів УЦР, Української Держави, Директорії УНР, УСРР; б) військові дії під час Першої і Другої війн УНР із Радянською Росією; в) перебіг подій в Україні у 1919 р.; г) події радянсько-польської війни, боротьби Червоної армії з П. Врангелем і Н. Махном; д) шлях Першого і Другого зимових походів Армії УНР.
- 6 Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої населення та психологічний клімат у суспільстві за часів визвольних змагань.
- ? Якими, на вашу думку, були причини поразки визвольних змагань українського народу? Спробуйте сформулювати здобутки визвольних змагань.
- ? Порівняйте і визначте спільне й відмінне в розвитку УНР і ЗУНР.
- 4 Назвіть факти, які підтверджують прагнення українського народу до створення власної держави.
- 10 Складіть і заповніть таблицю «Внутрішня і зовнішня політика українських урядів».
- 11 Чи можна стверджувати, що створення УСРР було наслідком визвольних змагань українського народу? Свою думку обґрунтуйте.
- 12 У 1917 р. більшовики не користувалися значною підтримкою населення України. Завдяки чому їм удалося перемогти всі українські режими, білогвардійців і до 1920 р. закріпитися в Україні?

Тестові завдання

за темою «Український державотворчий процес (1917—1921 рр.)»

- 1 У якому універсалі УЦР оголосила програму перебудови українського суспільства на демократичних засадах?
 - а) I Універсал
 - б) II Універсал
 - в) III Універсал
 - г) IV Універсал
- 2 Які політичні погляди були домінуючими серед членів Української Центральної Ради?
 - а) соціалістичні
 - б) ліберальні
 - в) націоналістичні
 - г) консервативні
- 3 Яка подія стала свідченням патріотизму і самовідданості української молоді в боротьбі з більшовицькою агресією проти УНР?
 - а) Бій на горі Маківці
 - б) бій під Крутами
 - в) бій під Мотовилівкою
 - г) бій на горі Лисоні
- 4 Про війська яких країн ідеться у відозві уряду УНР? *Допомагаючи українському уряду в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів...*
 - а) Англії та Франції
 - б) Німеччини та Австро-Угорщини
 - в) Польщі та Румунії
 - г) радянських республік
- 5 Який уряд характеризував В. Шахрай? *Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніш їхніх прізвищ?..*
 - а) Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради
 - б) Народний Секретаріат радянської Української Народної Республіки
 - в) Раду Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
 - г) Кабінет Міністрів Української Держави П. Скоропадського
- 6 У якому році було проголошено створення Української Соціалістичної Радянської Республіки?
 - а) У 1917 р.
 - б) 1919 р.
 - в) 1920 р.
 - г) 1922 р.

- 7** Яка подія за межами України сприяла падінню режиму гетьмана П. Скоропадського?
- Прихід більшовиків до влади в Росії
 - Листопадова революція в Німеччині
 - відкриття Паризької мирної конференції
 - укладення Брестського миру між Радянською Росією та країнами Четверного союзу
- 8** Хто в другій половині 1919 р. перебував на посаді головного отамана військ УНР?
- С. Петлюра
 - Є. Коновалець
 - М. Міхновський
 - Ю. Тютюнник
- 9** Хто окупував територію України, на якій відбувався Перший зимовий похід Армії УНР?
- Червона і Біла армії
 - польська і румунська армії
 - війська Антанти
 - війська Четверного союзу
- 10** Яке судження є правильним?
У роки боротьби за збереження державної незалежності України (1918—1920 рр.)...
- було винищено українську інтелігенцію під приводом боротьби з буржуазією
 - українська інтелігенція залишалась осторонь революційних змін у суспільстві
- Обидва варіанти правильні
 - тільки перший варіант правильний
 - тільки другий варіант правильний
 - обидва варіанти неправильні
- 11** Що зумовило утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки?
- Акт Злуки між УНР і ЗУНР
 - війна між Польщею та Радянською Росією
 - підписання Ризького мирного договору між Польщею і радянськими республіками
 - Чортківська офензива
- 12** Яка подія ознаменувала завершення збройної боротьби регулярних військ УНР за незалежність України?
- Другий зимовий похід військ УНР
 - Чортківська офензива
 - бій під Крутами
 - розгром військ Врангеля

ТЕМА IV. КУЛЬТУРА ТА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ 1917—1921 РР.

§ 20. Національно-культурне будівництво за часів УЦР

В. Вернадський

І. Огієнко

В. Липківський

- 1. Які заборони української мови, культури існували в Російській імперії? 2. Чи існувало українське шкільництво у Наддніпрянській Україні до 1917 р.? 3. Назвіть імена видатних діячів української культури початку ХХ ст.

1 Умови розвитку культури. Роки революції та визвольних змагань були ненайкращими для розвитку культури, але всупереч матеріальним негараздам і політичній нестабільності культурний процес у цей період не уповільнився, а, навпаки, прискорився. Як і будь-яка революція, кардинальна зміна в суспільному житті, події 1917—1921 рр. дали змогу проявитися творчим талантам із народу, які за звичайних умов навряд чи зуміли пробитися і дістати визнання.

Кожен політичний режим, який діяв в Україні, намагався проводити власну лінію у сфері культури. При цьому, зрозуміло, підтримувалися лише діячі освіти, науки та мистецтва, які поділяли ідеологію згаданих режимів. Такий підхід позначився і на всіх аспектах культурного життя України 1917—1921 рр.

Позитивні чинники, які впливали на розвиток української культури у 1917—1921 рр.

► Із падінням царського режиму припинилися переслідування українських митців, української мови та культури.

► Багато представників української творчої інтелігенції увійшли до складу УЦР, органів управління Української Держави П. Скоропадського. Обійнявши відповідальні посади, отримали можливість впливати на державну політику в галузі культури.

► Українські діячі по можливості фінансово і матеріально підтримували розвиток української культури.

► Значні революційні зміни дали змогу розкрити талант творчій молоді.

▶ Не існувало обмежень у реалізації своїх творчих здібностей. Набули поширення різноманітні стилі і жанри.

Негативні чинники, які впливали на розвиток української культури у 1917—1921 рр.

▶ Розкол суспільства на різні політичні табори. Висока політизація.

▶ Постійна зміна політичних режимів, які проводили власну політику в усіх сферах суспільного життя і відповідно у культурі. Деякі режими, що існували, здійснювали репресії проти діячів культури.

▶ В умовах громадянської війни у суспільстві панувала нетерпимість, жорстокість; людське життя втратило цінність.

▶ Зруйнування культурно-освітніх, наукових закладів.

▶ Економічна розруха, необлаштованість життя не сприяли розвитку культури.

▶ Еміграція провідних діячів культури за кордон.

2 **Політика УЦР в освітній галузі.** Демократичні процеси, започатковані після повалення монархії в Росії, відкрили широкі можливості для відродження української культури та освіти. Українська інтелігенція, яка була натхненником української революції, активно взялася за українізацію освіти, створення різних культурно-освітніх товариств, організацій. Учителі отримали свободу у виборі підручників і методів навчання. Консолідація українського учительства вилілась у створення Всеукраїнської учительської спілки, заснування журналу «Українська школа».

Наприкінці березня 1917 р. в Києві відбувся Український педагогічний з'їзд. У його резолюціях було висунуто такі вимоги: заснування головної української шкільної ради, утворення українських бібліотек, українізація вчительських семінарій та інститутів, викладання Закону Божого українською мовою, українізація духовної школи. Почалося заснування українських шкіл.

Українізація — процес поступового поширення української мови в освіті, культурі, державному управлінні, судочинстві та інших галузях життя, утвердження її як державної.

Українське товариство шкільної освіти на чолі з відомим громадським діячем І. Стешенком не лише створювало українські навчальні заклади, а й домоглося від міністра освіти Тимчасового уряду дозволу на запровадження української мови й вивчення українознавчих предметів у народних школах, учительських семінаріях та інститутах, інших вищих навчальних закладах.

У травні шкільна комісія Центральної Ради розпочала за-
провадження української мови в усіх навчальних закладах. За
сприяння Товариства шкільної освіти були організовані місячні
курси українознавства для вчителів.

Літо 1917 р. було багатим на з'їзди та конференції, присвя-
чені проблемам культурно-освітнього будівництва. Наприкінці
липня II Всеукраїнський з'їзд учителів (близько 700 делегатів)
виробив рекомендації для Генерального Секретаріату в галузі
освіти, запропонував створити навчальні заклади за типом єди-
ної школи. Передбачалося заснування комісії при Генеральному
Секретаріаті для вироблення програм українознавства, ство-
рення Науково-педагогічної академії, організації в усіх пові-
тах учительських спілок, а в селах — осередків «Просвіти».

На початку серпня 1917 р. відбувся Всеукраїнський про-
фесійний учительський з'їзд, який затвердив Всеукраїнську
учительську спілку, започатковану ще в травні. На вереснево-
му з'їзді просвітян було засновано Всеукраїнську спілку «Про-
світа», накреслено широку програму діяльності в галузі поза-
шкільної освіти.

Улітку 1917 р. Генеральний Секретаріат народної освіти
звернувся до Тимчасового уряду Росії та Верховного головноко-
мандувача з проханням про демобілізацію вчителів з України.
У результаті до осені 1917 р. достроково з діючої армії було
звільнено близько 13 тис. педагогів. Завдяки цим підготовчим
заходам новий навчальний рік мав початися вже в умовах ши-
рокої українізації навчального процесу.

У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон про
підпорядкування всіх шкіл на території України (за винятком
неукраїнських) Генеральному Секретаріату освіти. Потім було
скасовано шкільні округи, дирекції та інспекції народних шкіл.
Замість них призначалися губернські й районні комісари на-
родної освіти, а також діяли утворені раніше шкільні ради.

Велика увага приділялася виданню українських підручни-
ків. Тільки Товариство шкільної освіти в Києві в 1918 р. видало
2 млн примірників підручників. Ними користувалися й через
десять років після видання.

Український освітянський рух наптовхнувся на опозицію
російського та зрусифікованого чиновництва, антиукраїнської
частини інтелігенції. Проти швидких темпів українізації школи
виступили окремі діячі Київського шкільного округу, професо-
ри Київського університету Св. Володимира.

Українізація вищої школи спочатку передбачала створен-
ня кафедр українознавства (української мови та літератури,
історії, економіки, права) та викладання українською мовою.

Першим у справі українізації вищої освіти став Харківський університет. Завдяки ректорові університету професору Д. Багалію й професору М. Сумцову вже в липні діяли кафедри української історії та української філософії.

Натомість ректори Київського та Одеського університетів ставили всілякі перешкоди на шляху українізації керованих ними закладів. І все ж завдяки зусиллям професора П. Тутковського, доцентів І. Сушицького, О. Грушевського, І. Огієнка Київський університет теж запровадив українознавчі дисципліни. А поряд з університетом Святого Володимира було відкрито Київський народний університет.

У березні 1917 р. технічна інтелігенція Києва згуртувалася навколо товариства «Праця». Під егідою цієї організації відбулися з'їзди інженерів, агрономів, лісників, залізничників, на яких обговорювалися актуальні для України питання її економічного розвитку. З ініціативи товариства 5 жовтня 1917 р. в Києві було відкрито Український народний університет, який працював за державною програмою, мав історико-філологічний, природничо-математичний та юридичний факультети. На початок листопада в університеті навчалось 1370 студентів.

7 листопада 1917 р. в Києві відкрилися однорічні педагогічні курси для підготовки вчителів українознавчих предметів, із яких розпочала свою діяльність Педагогічна академія.

У березні 1918 р. Міністерство освіти УНР розробило план подальшої українізації вищої та професійної освіти, який передбачав створення мережі нових державних вищих навчальних закладів, а також розв'язання проблеми підготовки викладацьких кадрів. Але цим планам не судилося здійснитися.

3 **Діяльність «Просвіти».** Товариства «Просвіта», що поширили свою діяльність у Наддніпрянській Україні під час революції 1905—1907 рр., були закриті в роки реакції. Єдине товариство, що продовжувало свою діяльність до початку Першої світової війни, — Катеринославська «Просвіта» (у 1917—1921 рр. вона залишалася найбільш організованою). Повалення царизму дало новий імпульс створенню «Просвіт». Вони виникали спонтанно, і вже влітку 1917 р. Україна була вкрита густою мережею цих товариств. Найбільш активно вони діяли у сільській місцевості й не залежали від органів державної влади. «Просвіти» стали надзвичайно важливими осередками українського руху на місцях. Вони мали свої театральні трупи, оркестри, видавництва, бібліотеки, читальні, народні будинки тощо. Книжковий фонд «Просвіт» формувався переважно з приватних колекцій, пожертв та подарунків письменників і видавництв.

Відновлена Київська «Просвіта» стала координуючим осередком просвітницького руху, і за її ініціативою 20 вересня 1917 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд «Просвіти», на якому було створено Всеукраїнську спілку «Просвіти» і організовано Центральне Бюро. Чимало «Просвіт» виникло на Кубані, в Зеленому і Сірому Кліні. На кінець 1917 р. діяло близько 5 тис. «Просвіт».

У роботі товариств брали участь відомі українські письменники, поети, композитори, актори. «Просвіти» сприяли популяризації української культури, мови, історії серед широких верств суспільства.

4 Книговидавня, розвиток української мови. 1917 р. відкрив небачені до того часу можливості для українського книгодрукування й преси. Виникло чимало видавництв, які почали масово друкувати українські книжки: «Українська школа», «Вік», «Час», «Українське видавництво», «Добровільне товариство видання дешевих і корисних книжок», «Сіяч» та ін. Загалом у 1917 р. на Наддніпрянщині і Кубані діяло 78 українських видавництв, а в 1918 р. — 104. Значна частина видавничої продукції мала агітаційно-пропагандистський характер. За даними Головної книжкової палати, у 1917 р. вийшло понад 747 найменувань українських книжок, а російською мовою — 452.

Крім книжок, масовими тиражами виходила періодична преса. Популярністю серед читачів користувалися газети «Нова Рада» (орган УПСФ, з яким співпрацювали Є. Чикаленко, А. Ніковський, С. Єфремов, М. Грушевський та ін.), «Робітничка газета» (орган УСДРП), «Народна воля» (орган «Селянської Спілки»), «Боротьба». Органи масової інформації з'явилися також у Харкові, Катеринославі, Полтаві, Вінниці, Катеринодарі, Новоросійську тощо. Крім матеріалів про поточні події, вони друкували історичні матеріали, короткі літературні твори тощо.

Грамматика. 1918 р.

І. Огієнко.
Українська культура

Для впорядкування українського правопису генеральний секретар освіти І. Стешенко доручив І. Огієнку скласти короткі правила українського правопису. Це доручення підтвердив гетьманський міністр освіти М. Василенко. 17 січня 1919 р. цей правопис було схвалено, і він був виданий як обов'язковий для вжитку в усій Україні. У 1919—1920 рр. його затвердила й Українська академія наук. Мовознавці вели активну лексикографічну роботу. Так, зокрема, були видані «Українсько-російський словник» (Київ, 1917), «Словник українсько-московський» (Київ, 1918) В. Дубровського, «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918) та ін. Вишли друком перші термінологічні словники.

5 Мистецьке життя. Революційні події дали значний імпульс і мистецькому життю. Бурхливі соціальні потрясіння не минули театральне життя. У квітні було створено *Комітет українського національного театру*, членами якого стали актори *І. Мар'яненко*, *Лесь Курбас*, композитор *О. Кошиць*, літератори *В. Винниченко*, *О. Олесь*, *Л. Старицька-Черняхівська*, публіцисти *С. Єфремов*, *І. Стешенко* та інші.

Згодом при Генеральному Секретаріаті народної освіти було відкрито театральний відділ, яким керував М. Старицький. Так, за сприяння співробітників відділу було створено мандрівний театр та видано каталог українських п'єс.

Найбільших творчих успіхів на ниві творення новітнього театру досягли Український національний театр під керівництвом *І. Мар'яненка*, труппа *М. Садовського* та започаткований Лесем Курбасом «Молодий український театр».

Київська міська опера почала підготовку двох опер українською мовою — «Тарас Бульба» *М. Лисенка* та «Черевички» *П. Чайковського*. Лібрето для останньої переклала *Л. Старицька-Черняхівська*, декорації створив всесвітньо відомий художник *Г. Нарбут*.

Наприкінці 1917 р. виник український театр в Одесі. В інших містах українське театральне життя тільки зароджувалося.

Велику увагу театральний відділ Генерального Секретаріату народної освіти приділив створенню національного кінематографа. Так, у Києві було відкрито перший стаціонарний державний кінотеатр. Кінематографічна секція, що діяла у складі театрального відділу, встановила зв'язки з великими закордонними фірмами з метою розширити кінематографічну базу в Україні, створювала мандрівний кінотеатр для провінції. Планувалося за замовленням київської «Просвіти» випустити серію фільмів про історію України.

М. Бурачек. Березень 1917 р.

В. Кричевський. Будинок в Україні

Помітною рисою культурного життя України стало виникнення творчих і громадських об'єднань: Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, фонду ім. Т. Г. Шевченка для виховання обдарованих дітей, Української жіночої спілки тощо. Організоване в квітні Товариство українських правників узяло активну участь у розробці юридичної термінології, перекладі та виданні українською мовою чинних законодавчих актів.

Ряд культурних проектів так і не вдалося втілити в життя: це стосується, зокрема, ідеї створення природничого й сільськогосподарського музею та національного музею-архіву.

Важливою подією стало відкриття в листопаді 1917 р. у Києві *Української академії мистецтв*, яка дістала державне утримання та всляке сприяння. Академію очолювала рада у складі Д. Антоновича, П. Зайцева, Д. Щербаківського (вчений секретар) та ін. Ректорами Академії були: В. Кричевський (22 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила проект герба, розроблений ним на основі Володимирового тризуба, що тепер відроджений як малий герб України.), Ф. Кричевський (1918 і 1921—1923 рр.), О. Мурашко, Ю. Нарбут, М. Бойчук. Першими професорами були М. Бойчук (монументальне мистецтво), М. Бурачек (пейзаж), В. Кричевський (архітектура, композиція), Ф. Кричевський (побутово-історичне малярство, портрет), А. Маневич, О. Мурашко, М. Жук (станкове малярство, рисунок), Ю. Нарбут (графіка). У 1921 р. до професорського складу додатково увійшли Л. Крамаренко (монументально-декоративне малярство), В. Меллер (театральне оформлення), С. Налепінська-Бойчук (дереворит), Є. Сагайдачний, В. Кратко (скульптура), А. Таран (мозаїка) та інші. Академія здобула право отримувати з-за кордону книжки, картини і матеріали без оплати мита, а також по одному примірнику всіх друкованих в Україні видань у галузі мистецтва.

Українська академія мистецтв готувала спеціалістів із малярства, різьбярства, гравюри, художніх промислів, будівництва.

6 Церковно-релігійне життя. Релігія в житті українського народу в усі часи відігравала особливу роль — це був один із головних чинників формування нації, ментальності, національної самосвідомості українців.

Кризові явища, які охопили всі ланки суспільного життя Російської імперії, не минули й церкву. Одержавлена Російська православна церква (РПЦ), що була знаряддям релігійної політики царизму, потребувала реальних змін. Революція відкрила шлях для демократизації внутрішньоцерковного життя, а також відносин між церквою і державою.

Частина духовенства вітала створення УЦР і делегувала до її складу своїх представників (священиків А. Ходзицького, Г. Чернявського та протоієрея С. Шараєвського). Під час Українського національного конгресу в президії засідав представник українського духовенства отець П. Погорілко, а до почесної президії було обрано єпископа Д. Уманського. Незважаючи на це УЦР не мала чіткої позиції у церковних справах. Захоплена ідеями соціалізму і світської держави, вона кидалася з однієї крайності в іншу: то підтримувала рух за відновлення прав української церкви, то накладала на неї всілякі обмеження і заборони.

Так, уже 10 березня 1917 р. на своєму засіданні УЦР ухвалила рішення про те, щоб надіслати Тимчасовому уряду телеграму про «визволення митрополита Галицького і кардинала папського Шептицького». У березневому зверненні «До українського народу» йшлося про необхідність вживання священиками української мови. Центральна Рада заохочувала призначення єпископів-українців на місцеві кафедри. У складі делегації для поїздки в Петербург серед 12 осіб резервувалося одне місце для представника церкви. У той самий час М. Грушевський відкинув пропозицію делегації священиків про створення секретарства церковних справ на чолі з І. Огієнком. Але за наполяганням В. Винниченка, І. Стешенка, М. Левицького при секретарстві внутрішніх справ було створено Департамент духовних справ на чолі з О. Карпінським. А постановами, ухваленими в червні, серпні й грудні 1917 р., церковнопарафіяльні школи та управління ними передавалися до компетенції секретарства (міністерства) освіти, як і деякі будинки, споруджені на церковні кошти. Крім того, було вирішено, що монастирські та церковні землі переходять у розпорядження земельних комітетів.

Миколаївський військовий собор у Києві, де відбулася перша літургія українською мовою

Такі хитання не додавали авторитету УЦР серед духовенства. Також слід урахувати те, що переважна частина єпископату України (27 осіб, що становили 78 %), склад Київської духовної академії, духовних семінарій, настоятелів монастирів, апарату єпархіальних управлінь та консисторії були росіянами за походженням, та й решта єпископів (три українці, два грузини, один прибалт), за незначним винятком, були далекі від ідеалів української революції. Лише єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапій (Антоній Вишневський) та деякі священники відкрито співчували національно-визвольному руху співвітчизників. Незважаючи на всі ці труднощі революція порушила проблему статусу православної церкви в Україні, особливо після відновлення патріархії Російської православної церкви. Більша частина виступала за збереження церкви у складі РПЦ або, у крайньому разі, надання автономії. Послідовники традицій РПЦ гуртувалися навколо митрополита Київського Володимира, який підтримував єднання з Московською патріархією та її новообраним главою — Тихоном. Але серед цієї частини духовенства були прихильники внутрішнього реформування й оновлення церкви, як їх називали, «обновленці». Інша частина духовенства підтримувала ідею *автокефалії*.

Прихильники ідеї автокефалії влітку 1917 р. утворили Український церковний комітет, який в листопаді було реорганізовано в Церковну раду. Ще до цього в усіх губерніях України відбулися єпархіальні з'їзди, які виступали за повернення колишніх прав українській церкві. Оскільки ж УЦР у перших трьох універсалах відстоювала автономію України в складі федеративної Росії, то й православні ієрархи у своїх вимогах не виходили за ці межі. Характерно, що Московський патріархат був готовий піти на ці вимоги.

Загострення ситуації в країні, зміна гасел української революції з автономії на незалежність відбилися і в церковних справах. Почалася підготовка до скликання *Всеукраїнського православного церковного Собору*, який мав поставити питан-

ня про автокефалію української церкви. На церковний форум запрошувалися представники чорного та білого духовенства, чернецтва, а також мирян. Із метою організації Собору було створено *Всеукраїнську православну церковну раду* (ВПЦР), члени якої звернулися до патріарха Тихона з проханням про дозвіл на скликання Всеукраїнського Собору. Не отримавши дозволу глави РПЦ, діячі ВПЦР на чолі з *В. Липківським* призначили початок роботи Собору на 28 грудня 1917 р.

Собор розпочав свою роботу на початку січня 1918 р. Із 279 делегатів Собору було утворено шість комісій: урядову (мала виробити положення про Вище церковне управління); комісію з питань єпархіального управління і парафіяльного життя; комісію з проблеми української церкви; навчальну комісію, економічну комісію та комісію особового складу (мандатну). До керівних органів Собору було обрано значну кількість представників ВПЦР, які провадили ідею автокефалії.

Сподівання УЦР, пов'язані з роботою Собору, висловив перед його учасниками комісар у справах віросповідань О. Карпінський. Але хитке становище УЦР, наближення більшовицьких військ до Києва спонукали противників автокефалії зайняти очікувальну позицію. У результаті робота Собору звелася до заслуховування окремих доповідей. Конкретних рішень так і не було вироблено. А загроза захоплення Києва більшовиками спонукала до згортання роботи Собору і прийняття рішення про скликання у майбутньому другої сесії.

Після повернення УЦР до Києва у березні 1918 р. відносини між УЦР і церквою відбувалися через спеціально створений *Департамент сповідання*. До функцій цього органу належало інформування церковних установ про рішення УЦР і виконавчої влади та контроль за їх виконанням.

Департамент відіграв позитивну роль у збереженні пам'яток церковної старовини й архітектури, виступав проти реквізицій церковних і монастирських будівель (зокрема, в Києво-Печерській лаврі) на користь світських установ. Однак, незважаючи на те, що департамент намагався відігравати роль посередника між державою та церквою, взаємне несприйняття діячів УЦР та єпископату мінімізували результати його діяльності, зводячи її до вирішення матеріальних питань.

Автокефалія — (походить від грецьких слів «сам» і «голова») — повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков; адміністративна незалежність національної (помісної) церкви, на чолі якої стоїть патріарх або митрополит, або колективний орган Синод.

Таким чином, українізація церкви збіглася із загальнонаціональним рухом, спрямованим на утвердження суверенності молодій Українській державі. Однак захоплення соціалістичними гаслами не дозволило лідерам Центральної Ради побачити в православній церкві чинник, що міг сприяти консолідації народу, різних політичних сил під єдиними знаменами і гаслами.

! Висновки

Діячі науки, культури та освіти не могли стояти осторонь того, що відбувалося навколо них. Кращі представники української інтелігенції з ентузіазмом сприйняли можливості для вільного розвитку національної культури.

► Центральна Рада виступила ініціатором українізації всього суспільно-політичного і культурного життя України.

► Заходи, які молода Українська держава здійснила на культурно-мистецькій та освітянській ниві, заклали підвалини для подальшого розвитку української культури.

► Підсумком діяльності групи українських священників, спрямованої на здобуття українською православною церквою статусу автокефальної, стало скликання Всеукраїнського Собору. Але керівники УНР виявляли інтерес до церковного руху лише в тій мірі, в якій він збігався з їхніми уявленнями про реформування українського суспільства. Відсутність компетентного й авторитетного державного органу, який міг би бути дієвим інструментом взаємовідносин між державою й церквою, не дозволив діячам УЦР скористатися можливостями церковної організації для об'єднання народу навколо гасла національного відродження. Традиціоналізм і консерватизм більшості православної ієрархії в Україні виявилися сильнішими за тенденції демократизації й автономізації українського православ'я.

? Запитання і завдання

1. Яким був переважаючий вплив на розвиток української культури за часів УЦР?
2. Хто був ініціатором створення перших українських шкіл — громадські чи державні органи?
3. Як відбувався процес українізації освіти?
4. Чи було створено нові університети за часів УЦР?
5. Коли було створено Українську академію мистецтв? Хто її очолив?
6. Чи вдалося проголосити автокефалію Української православної церкви на скликаному у січні 1918 р. у Києві церковному Соборі?
7. Які чинники сприяли українізації освіти?
8. Як відбулися революційні події на театральному житті України?
9. Чому відносини між УЦР та церквою були складними?
10. Складіть розгорнутий план на тему «УЦР і православна церква».
11. Визначте здобутки в розвитку української культури за часів УЦР.
12. На прикладі культурної політики УЦР визначте вплив ідеології на розвиток освіти.

- Українська держава в жовтні 1918 р.
- ЗУНР у жовтні 1918 р.
- Кількість державних українських гімназій, відкритих до початку нового навчального року в 1917 р. (по губерніях). У Галичині — кількість українських середніх державних шкіл станом на 1918 р.

16

Університети:

- засновані до 1917 р.
- засновані в 1917—1920 рр.:
- 1. Український народний університет
- 2. Катеринославський. 3. Державний Український університет

Університети, у яких було створено кафедри історії та права України, української мови та літератури

 Українська академія наук

Вищі навчальні заклади:

- засновані до 1917 р.
- засновані в 1917 — 1920 рр.:
- 1. Український учительський інститут.
- 2. Українська науково-педагогічна академія.
- 3. Українська академія мистецтв.
- 4. Архітектурний інститут.
- 5. Клінічний інститут.
- 6. Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка.
- 7. Сільськогосподарський інститут.
- 8. Політехнічний інститут.
- 9. Вище художнє училище.
- 10. Український історико-філологічний факультет.
- 11. Консерваторія

Культурно-освітні товариства:

- 1. «Праця». 2. «Рідна Хата»

Оперні театри

- Театри, створені в 1917 — 1920 рр.:
- 1. «Новий Львівський театр». 2. Державний театр ЗУНР.
- 3. Чернівецький театр. 4. «Молодий театр» Леся Курбаса. 5. Державний народний театр. 6. Державний драматичний театр

Найбільші музичні колективи:

Перший український національний хор; Державна капела бандуристів Г. Хоткевича; Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка

 Видання української преси (цифра означає кількість видань)

Церковне життя

- Західна межа впливу Російської православної церкви в 1917 р.
- Межі впливу Букovinсько-далматинської православної митрополії (Букovinська православна єпархія)
- Греко-католицької церкви

- Центри православних митрополій
- епископств
- Центри греко-католицьких єпархій
- Територія УНР, на якій 1 січня 1919 р. було проголошено автокефалію УАПЦ

Примітка. Території держав і державних утворень подано на жовтень—листопад 1918 р.

§ 21. Національно-культурне будівництво за часів Української держави П. Скоропадського та Директорії УНР

- 1. Назвіть основні здобутки у розвитку української культури за часів УЦР.
2. Які труднощі доводилося долати на шляху українізації всіх сторін життя суспільства?

1 **Умови розвитку культури. Розвиток освіти.** Незважаючи на скрутний час, гетьманський уряд та особисто П. Скоропадський виявили розуміння того, що без підтримки науки, освіти, мистецтва не можна успішно розв'язувати й інші питання державного будівництва.

За гетьмана продовжився процес українізації початкової та середньої освіти. У липні 1918 р. Міністерство народної освіти видало розпорядження про утворення національної нижчої початкової школи, яким передбачався перехід на українські підручники та мову викладання, в російськомовних гімназіях і реальних училищах запроваджувалися українознавчі предмети. Істотно змінювалися програми учительських семінарій, які наближали підготовку педагогічних кадрів до потреб часу.

Уряд виділив 350 стипендій для незаможних учнів української національності, узяв на баланс держави 40 чоловічих гімназій, відкритих за ініціативою М. Василенка. На підвищення заробітної плати вчителям із Державної скарбниці було виділено додаткові кошти.

На кінець 1918 р. із 836 діючих гімназій (161 державна, 409 громадських, 268 приватних, 474 хлоп'ячі й 362 дівочі) 150 були українізовані.

Підвищеною увагою гетьманського уряду користувалася вища освіта. Спроба українізації Київського університету Св. Володимира за часів УЦР успіху не мала. Тому Міністерство народної освіти вирішило піти іншим шляхом, створюючи нові університети з українською мовою викладання та широким спектром українознавчих дисциплін. Так, крім діючих університетів у Києві, Харкові, Одесі, 1 липня було відкрито ще два — Київський та Кам'янець-Подільський державні українські університети.

Уряд усіляко підтримував вищі навчальні заклади, які відігравали провідну роль у підготовці спеціалістів високої кваліфікації, надавши статус державних київським політехнічному та комерційному, харківським ветеринарному, комерційному, технологічному, Катеринославському гірничому, Ніжинському історико-філологічному інститутам (останньому надали статус державного університету).

За доби гетьманату розпочали роботу щойно утворені архітектурний та клінічний інститути у Києві, політехнічний та сільськогосподарський — в Одесі, Український історико-філологічний факультет у Полтаві.

Уряд розробив прозору тарифну сітку оплати праці викладацько-професорського складу та заснував стипендії для студентів.

2 Створення Української Академії наук. Гетьманській державі належить пріоритет заснування *Української Академії наук* (УАН), про що мріяло кілька поколінь діячів української культури й науки. Велику підготовчу роботу зі створення академії провів міністр народної освіти М. Василенко, який зміг залучити до цієї справи видатного вченого В. Вернадського. Міністр склав списки вчених, яких сподівався запросити з Росії, переконав кількох із них переїхати в Україну. Академік В. Вернадський очолив комісію з питань заснування УАН. Комісія виробила проекти головних установчих документів академії.

Справу створення УАН довів до логічного завершення наступний міністр народної освіти П. Стебницький, за якого уряд ухвалив усі розроблені документи. 14 листопада П. Скоропадський затвердив закон про заснування УАН як державної установи в безпосередньому віданні верховної влади. На академію покладалися функції поширення й поглиблення наукових установ. УАН складалася з трьох відділів: *історико-філологічних, фізико-математичних та соціальних наук*. До першого затвердженого гетьманом списку академіків увійшли Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутковський, М. Туган-Барановський, Ф. Тарановський, В. Косинський та О. Левицький. Першим президентом УАН став *В. Вернадський*.

Незважаючи на фінансові труднощі уряд знайшов можливість налагодити гідне фінансування академії. Штатні академіки за оплатою

А. Кримський

Д. Багалій

П. Тутковський

прирівнювалися до заступника міністра. Вірогідні асигнування виділялися на різноманітні дослідницькі програми й напрямки наукового пошуку. У системі УАН створювалися не лише інститути, а й Національна бібліотека, Ботанічний сад, астрономічна обсерваторія, музеї, видавнича база (всього 45 структур).

Академія отримала режим максимального сприяння, набувши статус самоврядної юридичної особи, а також право заснування наукових закладів, безмитного й позацензурного отримання літератури та наукового обладнання, присвоєння ступеня доктора наук, організації наукових форумів. Усі наукові видання УАН повинні були виходити українською мовою, а за бажанням автора — й іншими мовами.

Від часу свого заснування академія розпочала активну діяльність і незважаючи на зміну влади й політичних настроїв протягом десятиліть залишалася головним осередком наукових знань і фундаментальних досліджень.

3 Мистецьке життя. У часи Української Держави спостерігалась активізація мистецького життя.

У складі Міністерства народної освіти та мистецтва було створено Головне управління мистецтва і національної культури, яке мало власний бюджет. Крім того, уряд виділяв цільові кошти на охорону пам'яток старовини, археологічні дослідження, підтримку творчих колективів тощо. Бережливе ставлення до історико-культурної спадщини народу України виявилось у реальній підтримці музейної справи. Держава дбала про життєдіяльність усіх 36 музеїв, заснованих до революції.

Прагнучи, щоб українська театральна й музична культура вийшли на європейський рівень, П. Скоропадський особисто опікувався творчими колективами. У травні уряд виділив кошти товариству «Національний театр» (ініціатором створення якого була трупа М. Садовського) «Молодому театру» Леся Курбаса та Музично-драматичній школі ім. М. Лисенка. У серпні було створено Державний драматичний театр, творчий колектив якого склали відомі російські та українські актори й режисери. У жовтні на базі Національного зразкового театру за рішенням уряду почав діяти Державний народний театр під керівництвом П. Саксаганського, в якому працювали М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська, І. Замичковський та інші видатні митці.

За активного сприяння Міністерства народної освіти і мистецтва під керівництвом О. Кошиця було створено *Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича*, про що подбав сам гетьман. Уряд

Харківська консерваторія

Засновники Української академії мистецтв

асигнував кошти на заснування *Державного симфонічного оркестру ім. М. Лисенка*. Оркестр працював під керівництвом А. Горелова, диригували в ньому Р. Глієр, Ф. Блуменфельд та Ф. Бертьє. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії.

У 1918 р. активно творили М. Вериківський, Г. Верьовка, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, П. Демущий та інші діячі музичного мистецтва. Плідно працювала Українська академія мистецтв. У цей час розпочинає свою роботу Одеське вище художнє училище.

Увага гетьманського уряду до проблем культурно-мистецького процесу, народної освіти зумовлювала піднесення творчих сил, сприяла збагаченню духовного потенціалу народу й держави.

4 Церковно-релігійне життя. Проголошуючи свою владу, П. Скоропадський вже в «Законі про тимчасовий устрій» (29 квітня 1918 р.) в розділі «Про віру» закріплював пріоритетне становище в суспільстві православної церкви, але в той самий час проголошувалося, що «всі, не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України, користуються... свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної».

Для налагодження відносин з усіма церквами, що діяли на території Української держави, було створено *Міністерство віросповідань*, яке очолював спочатку професор В. Зінківський, від 24 жовтня до 14 листопада — О. Лотоцький, а потім — М. Воронович. Міністр віросповідань та його представники на місцях мали бути врючими.

Держава стояла на сторожі інтересів православної церкви: гарантувалося вшанування найбільших релігійних свят.

Церковнослужителі звільнялися від військової служби, церковні організації отримували статус юридичних осіб, посади прирівнювалися до державної служби. Крім того, за віковою традицією церковні метричні книги прирівнювалися до актів цивільного стану (реєстрація народження, шлюбу, смерті тощо). Церковні школи мали права державних закладів освіти. Православна церква була суверенною в розв'язанні питань внутрішньої діяльності.

Міністерство віросповідань доручило Вченому комітету розробити програми викладання Закону Божого в світських школах. Паралельно в Міністерстві народної освіти працювала комісія, яка на конкурсній основі розглядала програми й підручники з викладання Закону Божого та історії церкви.

Міністерство віросповідань активно опікувалося проблемами життєдіяльності Київської духовної академії. Ученим комітетом Міністерства було розроблено новий статут духовної академії, який було затверджено Радою міністрів. Його положення, зокрема, передбачали автономію, адміністративну залежність від Міністерства віросповідань, а канонічну — від київського митрополита; впровадження обов'язкових курсів історії України, української мови, літератури й права, історії української церкви з відкриттям відповідних кафедр. Але Всеросійський Собор не встиг затвердити проект нового статуту духовних академій і схваленого священним Синодом при патріархові.

Держава надавала православній церкві значну фінансову підтримку (загалом 11 млн карбованців).

Підтримуючи православну церкву, гетьманський уряд сподівався на взаємне сприяння з боку релігійних кіл заходів держави. Зокрема, очікувалося, що керівництво Російської православної церкви підтримає ідею про автономний статус українського православ'я й створення відповідного керівного церковного органу в Україні. Проте коли в ставленні до гетьмана як помазаника Божого і до держави була продемонстрована лояльність, то спроби українізації церкви та надання їй автокефального статусу наштовхнулися на рішучий опір єпископату.

Після вбивства митрополита Володимира, 19 травня 1918 р. на єпархіальному з'їзді главою Київської митрополії було обрано Антонія (Храповицького). Особисто П. Скоропадський вважав цей вибір невдалим, бо нового митрополита характеризував як «чорносотенця старої школи».

Саме в такій ситуації у червні 1918 р. відкрилася друга сесія Всеукраїнського православного Собору, проведення якої наполегливо домагалися члени Всеукраїнської православної церковної ради.

Сесія виявила проросійську орієнтацію переважної частини єпископів, які й чути не бажали про українізацію церкви. Ще єпархіальний Собор (травень 1918 р.) висловився проти автокефалії української церкви, але підтримав ідею автономії.

У вересні 1918 р. Всеросійський помісний собор затвердив «Положення» про вищу церковну владу в Україні, визнавши автономію УПЦ.

У жовтні 1918 р. почала роботу третя сесія Всеукраїнського собору. 14 листопада перед делегатами виступив міністр віросповідань О. Лотоцький, який виклав вимоги уряду щодо статусу УПЦ: «Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Українська церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Автокефалія української церкви — не лише церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації...».

Однак урядова криза не дозволила належним чином підкріпити цю позицію. До того ж саме в цей день була опублікована федеративна грамота гетьмана, яка кардинально змінювала політичні орієнтири. Відчувши зміни, що насувалися, делегати Собору майже одноставно відкинули ідею автокефалії української церкви. Таким чином, і за гетьмана П. Скоропадського не вдалося здобути автокефалію УПЦ.

5 **Культурний процес за часів Директорії.** За умов, у яких діяли Директорія та уряд УНР, не доводиться говорити про налагодження роботи в галузі освіти й культури. Після приходу Директорії до влади, за свідченням сучасників тих подій, єдиним її заходом, який вона встигла не лише задекларувати, а й здійснити, стала українізація вивісок у столиці. Протягом кількох тижнів під страхом покарання всі вивіски на громадських установах і приватних закладах було змінено на українські.

Прихильність окремих діячів УНР до насильницької українізації, неприхована відроза до культурної спадщини минулого не збільшували кількість прихильників нової влади. Деякі з особливо ревних «революціонерів» пропонували ліквідувати «буржуазні» гетьманські заклади, зокрема й Академію наук. Так, було ліквідовано Державний симфонічний оркестр, а в той самий час створено Українську республіканську капелу. Крім того, вже першими законами Директорії значна частина ін-

телектуальної еліти виключалася з державотворчого процесу. Така непослідовність не сприяла ні державному будівництву, ні розвитку культури, незважаючи на сумлінну працю тих, кому було доручено управління культурним життям країни. Міністром освіти в уряді В. Чеховича став І. Огієнко — відомий церковний діяч, науковець, який багато зробив для становлення національної освіти, утвердження державного статусу української мови. Відомий політик (один із засновників Револуційної української партії), історик мистецтва Д. Антонович (син видатного історика й археолога В. Антоновича) очолив Міністерство мистецтв.

Така політика Директорії, часта зміна влади призвели у наступні роки до масової еміграції української інтелігенції за кордон, а та, що залишилася, намагалася не афішувати своїх політичних уподобань.

«Інтелігенція вже почала було перетрушувати свою хурторянську ідеологію, передивлялись свій ідейний багаж, щиро готуватися до прийняття революції. Вона збиралась уже щиросердно і нелукаво служити радянській владі, тільки б вона була своя, українська» — так писав В. Винниченко про настрої в середовищі української інтелігенції у вересні 1920 р.

6 Становище православної церкви за часів Директорії УНР. Визнання патріархом Тихоном автономного статусу українського православ'я мало що змінило: проросійськи налаштовані священники жорстко протидіяли будь-яким спробам відокремлення української церкви від РПЦ. До того ж серед лідерів Директорії УНР не було єдності у поглядах на роль церкви в суспільстві та на політику держави щодо релігії. Соціалісти, насамперед В. Винниченко, рішуче виступали проти участі церкви в процесі державотворення. Голова Директорії навіть пропонував ліквідувати Міністерство віросповідань і передати його функції одному з підрозділів Міністерства освіти.

Проте опоненти Винниченка — С. Петлюра, О. Андрієвський, В. Чехівський, С. Шелухін — міцно взяли ініціативу до своїх рук. Тимчасовим комісаром Міністерства віросповідань було призначено колишнього міністра культів гетьманського уряду О. Лотоцького.

Уже в перші дні приходу до влади Директорія продемонструвала досить жорстку позицію в ставленні до ворогів української державності. Репресії охопили всіх, хто так чи інакше засвідчив свої антиукраїнські настрої, зокрема й священників. Ще до приходу Директорії в Київ командування Осадного корпусу на чолі з Є. Коновальцем заарештувало митрополита Київського

і Галицького Антонія та архієпископа Євлогія, які під час антигетьманського повстання закликали віруючих і духовенство стояти за гетьмана. Архієреїв вислали до Василіанського монастиря в Бучачі (Галичина). Арешт двох православних владик дав привід деяким політичним і церковним діячам (зокрема, митрополиту Платону, який перебрався до Одеси, а потім до Константинополя) розгорнути кампанію, спрямовану проти Директорії. Її наслідком стала ультимативна вимога командування французьких експедиційних військ звільнити митрополита Антонія та архієпископа Євлогія (лютий 1919 р.).

Водночас Міністерство віросповідань намагалось не допускати невинуватих репресивних заходів щодо священників і звернулося до Міністерства внутрішніх справ та військового міністерства з проханням дати відповідне роз'яснення підлеглим. Оскільки перший склад уряду комплектувався лише соціалістами, на посаду міністра віросповідань було призначено І. Липу, члена ЦК УПСР. О. Лотоцький склав свої повноваження й відбув послом до Туреччини зі спеціальною місією — шукати підтримки Вселенського (Константинопольського) патріарха в справі визнання автокефалії української церкви.

У січні 1919 р. Міністерство віросповідань було перейменовано в Міністерство культів. Міністр культів І. Липа не лише послідовно впроваджував українізацію свого відомства, а й вимагав цього від церковників, зобов'язуючи їх вести діловодство, листування, метрикацію, а також видавати єпархіальні друковані органи державною мовою.

У часи Директорії церква отримувала матеріальну підтримку, як це було і в гетьманській державі.

Те, що не вдалося зробити священикам — прихильникам автокефалії, — волевім рішенням здійснив уряд. 1 січня 1919 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила Закон «Про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». Проголошуючи автокефалію УПЦ, її незалежність від Московської патріархії, автори закону вказували, що верховна церковна влада в Україні має належати Всеукраїнському церковному Собору. Поточні справи має вирішувати Український церковний Синод, обраний Собором і затверджений урядом. До часу скликання Собору членів Синоду призначав уряд.

Законом передбачалося, що церковна влада Української Автокефальної Православної Церкви разом зі своїм адміністративним апаратом буде утримуватися коштами з фондів Державної скарбниці.

Таким чином, закон від 1 січня 1919 р. не відокремлював церкву від держави, а, навпаки, встановлював тісні відносини між ними. При цьому держава закріплювала за собою всеосяжний контроль за діяльністю церковних інституцій.

Незважаючи на неканонічність процедури переходу УПЦ до автокефалії Директорія намагалася втілити проголошене в життя. Та у зв'язку з наступом більшовиків і евакуацією з Києва не вдалося реалізувати плани щодо організації церковного управління на місцях і визначення українських єпископів.

Вирішальним для здобуття УПЦ статусу автокефальної мало бути рішення Вселенського (Константинопольського) патріарха. Але обставини склалися так, що місія О. Лотоцького в Стамбулі (Константинополі) була приречена на поразку. Князь І. Токаржевський-Карашевич, який змінив у березні 1920 р. на посаді посла О. Лотоцького, пробув у Константинополі до 11 грудня 1921 р., але більшого, ніж благословення патріарха на адресу «Голови Держави, Уряду та Української православної церкви», не досяг.

Таким чином, УПЦ за часів Директорії УНР не змогла реально набути статусу автокефальної.

Діяльність Міністерства культів не обмежувалася домаганнями автокефалії УПЦ.

У вересні за ініціативою І. Огієнка було створено *Комісію в справах перекладу Святого Письма*. До неї були залучені кращі знавці стародавніх мов і богослови. Комісії вдалося максимально ідентифікувати український та грецький тексти Біблії. У жовтні 1920 р. в «Записках» Кам'янець-Подільського університету було надруковано книгу «Новий Завіт. Діяння святих Апостолів» у перекладі українською мовою. Після захоплення більшовиками Кам'янця-Подільського тираж книги згорів, але два набірні примірники вдалося врятувати.

Міністерство культів фінансувало православні та римокатолицькі середні духовні школи. Але Директорія підвищення рівня викладання в них, удосконалення навчальних програм, а також фінансування затвердила 2 липня 1920 р. закон про перетворення хлоп'ячих духовних шкіл та перших чотирьох класів духовних семінарій на загальноосвітні, так звані братські школи, і передання їх під управління Міністерства освіти. І. Огієнко поєднував обов'язки міністра і ректора Кам'янець-Подільського українського державного університету. Під час перебування урядових установ УНР у Кам'янці університет став духовним, науковим і навчальним центром, який багато зробив для утвердження автокефалії УПЦ та розвитку освіти.

! Висновки

У період Української держави культура України продовжувала розвиватися. Важливу роль у цьому відіграла державна підтримка.

▶ Одним із найвагоміших здобутків цього періоду було створення Української Академії наук, яку очолив В. Вернадський.

▶ Гетьманський період у житті православної церкви був надзвичайно плідним та повчальним. Церква відновила свою соборність і виступила не як елемент державної структури, а як суспільна самодостатня інституція. Діалог між Українською Державою та православною церквою не лише виявив больові точки у взаєминах, а й вказав шляхи подолання їх у самій церкві та нові можливості для її оновленої ролі в національній державі.

▶ Період визвольних змагань став часом злетів та падінь і для української інтелігенції, що уособлювала собою національну культуру, була носієм ідеалів національного державотворення. Унаслідок складних воєнно-політичних колізій значна її частина опинилася за кордоном, а решта, залишившись під владою більшовиків, змушена була співпрацювати з ними.

▶ Поразка визвольних змагань українського народу визначила й результат зусиль, спрямованих на утвердження автокефалії Української православної церкви за часів Директорії УНР.

? Запитання і завдання

1. У якому напрямку розвивалася система початкової та середньої освіти за часів Української держави? 2. Яка частка гімназій була українізована за часів гетьманування П. Скоропадського? 3. Наведіть факти, які підтверджують державну підтримку української культури за часів гетьманування П. Скоропадського. 4. Як склалися відносини між православною церквою й Українською державою? 5. Які негативні явища прослідковуються в розвитку української культури за часів Директорії УНР? 6. Коли і в який спосіб було проголошено автокефалію УПЦ?

★ 7. Підтримка гетьманом П. Скоропадським української культури була закономірним процесом чи вимушеним кроком? 8. Чому саме в часи Директорії УНР почалася масова еміграція української інтелігенції за кордон? 9. Поясніть, чому ні за часів Української Держави, ні за часів Директорії УНР не вдалося домогтися визнання автокефалії УПЦ.

★ 10. Складіть розгорнутий план за темою «Боротьба за автокефалію УПЦ». 11. Визначте позитивні й негативні риси розвитку української культури за часів Української держави та Директорії УНР. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

★ 12. Чи позначилось на розвитку української культури те, що український національно-визвольний рух очолювала переважно українська інтелігенція?

§ 22. Культурний процес за радянської влади

- 1. Якими були основні здобутки української культури за часів УЦР, гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР? 2. Коли було створено УАН і хто її очолив?

1 **Умови розвитку культури. Культура та ідеологія.** Більшовицька політика в духовній сфері відзначалася крайньою політизованістю та ідеологізацією. Культура мала бути засобом пропаганди комуністичних ідей та виховання «нової людини» — будівника комунізму, відданого більшовицькій партії. Таким чином, комуністи приземляли культуру до ролі обслуги ідеології.

Установивши владу в Україні, більшовики почали опанувати і культурно-освітню сферу. Політико-виховну та культурно-масову роботу серед населення України координував і спрямовував створений на початку 1919 р. *Наркомат радянської пропаганди*, який очолювали Артем (Ф. Сергєєв), а згодом — О. Колонтай.

В умовах війни вони створювали культурно-освітні заклади, що були пристосовані для пропаганди комуністичних ідей: клуби, народні будинки, бібліотеки, хати-читальні, сільські будинки тощо. Навіть взяли під свій контроль «Просвіти», намагаючись спрямувати їх в інше ідеологічне русло.

Важливим елементом у пропагандистській кампанії були агітпоїзди, агітпароплави, концерти, мітинги, демонстрації, театралізовані постановки тощо.

Політизація — надання чомусь, набуття чим-небудь політичного характеру, посилення зв'язку з політикою.

Ідеологізація культури — прагнення поставити культуру на службу певних соціальних груп, класів та інших спільностей.

Спочатку державний контроль над культурною сферою не був усеохоплюючим. Дозволялося різноманіття форм, жанрів, загалом, свобода творчості. Від митців вимагалася лише лояльність до нової влади. Така ситуація мала певний позитивний вплив на культурне життя, а загальне прагнення народу до «кращого

майбутнього», яке обіцяли більшовики, надихало на творчість. Але вже незабаром така свобода змінилася жорстким партійним диктатом.

2 **Освітня політика більшовиків.** У сфері освіти політика Раднаркомуні УСРР реалізовувала заходи, введені до цього більшовиками в Росії. Згідно з рішеннями VIII з'їзду РКП(б), масова політична й культурна робота на селі мала провадитися в трьох напрямках: *комуністична пропаганда, загальна освіта, культурна освіта*. Основним культурним осередком на селі стали хати-читальні, положення про які Наркомат освіти УСРР

виробив у липні 1920 р., а в містах — народні будинки, бібліотеки, клуби. У 1920 р. на території республіки діяло 1300 клубів, понад 550 хат-читалень, близько 400 осередків «Просвіт», 3100 бібліотек. Однак потенціал цих закладів не міг бути використаний на повну потужність у зв'язку з масовою неписьменністю. Напередодні революції в Україні неписьменними були 72 % населення. Створення республіканської комісії з ліквідації неписьменності (серпень 1920 р.), випуск підручників, букварів, навчальних програм дозволили розпочати її успішне подолання. На кінець 1920 р. 51,9 % населення України вже вміло читати й писати. Таке прагнення подолати неписьменність населення було продиктоване тим, що через засоби масової інформації, друковане слово можна було впливати на маси.

Велику увагу радянські органи приділили шкільній освіті. 2 липня 1919 р. уряд УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу», яке закріплювало обов'язковість і безкоштовність навчання дітей віком від 7 до 16 років, спільне навчання хлопчиків та дівчаток, викладання навчальних предметів рідною мовою, політехнічний (наближений до життя) характер освіти. Наприкінці 1920 р. в Україні налічувалося 22 тис. шкіл, у яких навчалось 2 млн 250 тис. учнів, половина з них — українською мовою.

Із декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про завдання Радянської влади в галузі освіти» (26 січня 1919 р.)

Оскільки освіта має є однією з перших умов усвідомлення масами своїх класових революційних завдань, то Тимчасовий робітничо-селянський уряд приділить найсерйознішу увагу організації шкільної і позашкільної освіти. Створення єдиної трудової школи, відкриття широкого доступу до університетів і фахової освіти робочим і селянським масам, організація народних університетів — ось в основних рисах педагогічна програма Тимчасового уряду...

1. Які основні завдання висували більшовики в освітній сфері? **2.** Чого прагнули більшовики в галузі освіти?

Унаслідок тривалої війни стали сиротами й безпритульними десятки тисяч дітей. 1 липня 1920 р. Наркомат освіти УСРР оприлюднив «Декларацію про соціальне виховання дітей», згідно з якою в республіці розгорнувся рух на допомогу знедоленим підліткам. В усіх губернських центрах і промислових містах було відкрито дитячі будинки, провадився збір коштів і натуральних пожертвувань на адресу сиріт і безпритульних.

Для забезпечення педагогічними кадрами середньої та вищої школи Наркомос УСРР оголосив мобілізацію професорсько-викладацького складу. Щоб готувати вчителів, протягом 1920 р.

було відкрито 20 педінститутів, 48 педагогічних технікумів, близько сотні вчительських курсів.

Зазнала істотних змін і система вищої освіти. У 1920 р. в УСРР діяло 38 інститутів, у яких навчалося 57 тис. студентів. Навчання було безкоштовним. Представники робітничого класу та трудового селянства отримали можливість вступати до вузів, не маючи середньої освіти, не складати вступні іспити. Для підготовки до вступу у вузи відкривалися робітничі факультети (робітфаки).

Більшовики виявили зацікавленість результатами роботи українських учених. Поновлюючи в 1919 р. діяльність Української Академії наук, уряд надав у її розпорядження будинок на вул. Володимирська, 54, а також виділив кошти.

Більшовики стежили за настроями в академічному середовищі і, не вагаючись, удавалися до репресивних заходів, коли вважали, що для цього є найменші підстави. Так, вони заарештували С. Єфремова, позбавили громадянських прав В. Косинського, і лише після неодноразових клопотань керівництва УАН академіки отримали змогу працювати.

3 Книговидання й література. Прагнучи створити в країні відповідну ідеологічну атмосферу, комуністична партія не шкодувала коштів на розвиток видавничої справи. У кожному губернському й повітовому центрі виходили одна або кілька газет російською, українською, а часом і єврейською мовами. Усього в 1919 р. налічувалося 388 періодичних видань, у 1920 р. — 360. У поєднанні з літературою агітаційно-пропагандистського спрямування періодична преса стала могутнім засобом формування суспільної свідомості.

Революційні струси вивели на авансцену ряд самобутніх, талановитих постатей, зрозумілих і близьких широким верствам трудового народу. Серед робітництва та селян України були популярні збірки «Сонячні кларнети»

Остап Вишня

П. Тичина

В. Сосюра з дружиною

(1919 р.) і «Плуг» (1920 р.) П. Тичини, «Заспів» (1920 р.) В. Чумака, «Удари молота і серця» (1920 р.) В. Еллана-Блакитного, «В польському раю» (1920 р.) І. Кулика, «Новели (1920 р.) О. Досвітнього та твори інших сучасників. Із цікавістю читали дорослі й молодь пригодницьку літературу. Успіхом у Харкові користувалася літературна група «Гроно» (1920 р.), серед учасників якої на поетичних диспутах точилися гарячі дискусії. Тут сперечалися про те, кому і як будувати соціалізм, про революційні настрої мас, чи буде місце романтиці й ліриці в новому суспільстві.

У той складний час розпочалася творча діяльність майбутніх класиків української прози — А. Головка, Остапа Вишні, О. Донченка, І. Ле, С. Скляренка, П. Панча.

Поетичну скарбницю України поповнювали твори О. Олеса (Кандиби), В. Сосюра, П. Тичини, В. Чумака, В. Еллана-Блакитного та інших поетів.

Загалом у революційний час в українській літературі формується кілька течій:

- ▶ *романтизм*, який представляли В. Сосюра, В. Еллан-Блакитний, В. Чумак та інші;
- ▶ *«неокласицизм»*, до якого належали М. Зеров, М. Рильський, Ю. Клен та інші;
- ▶ *символізм*, представлений П. Тичиною, Я. Савченком та ін.

4 **Театральне й музичне життя.** У 1920 р. активно жив театр. Першорядна увага творчих колективів була спрямована на обрання репертуару, використання кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії, а також створення нових сучасних п'єс.

У Києві виникла ціла низка професійних та робітничо-селянських театрів, зокрема, народний театр профспілки артистів сцени та арени «Синяя птица», театр Першого комуністичного полку, театр Червоної армії, театр «Арлекин», шість районних театрів та ін.

Талановитий творчий колектив сформувався в Київському театрі ім. Т. Шевченка, який було створено в березні 1919 р. Під керівництвом режисера О. Загарова тут ставили твори класиків вітчизняної й західноєвропейської драматургії, а в спектаклях брали участь Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, О. Мар'яненко, О. Сердюк та інші. Справжнім явищем театрального життя став Вінницький театр ім. І. Франка, заснований на початку 1920 р. Г. Юрою.

Розвиток музичного мистецтва в ті роки пов'язаний із Республіканським симфонічним оркестром ім. Лисенка, організованим у Києві 1919 р., а також концертною діяльністю

Державної української мандрівної капели (ДУМКА) під керівництвом Н. Городовенка. Симфонічні оркестри виникли також у Харкові, Катеринославі, Одесі.

Плідно працювала Українська академія мистецтв, заснована за доби Центральної Ради. Вона об'єднувала таких своєрідних майстрів пензля, як *М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, А. Маневич, О. Мурашко, Г. Нарбут* та інші. На цей час припадає сплеск «монументальної пропаганди» — створення скульптур видатних діячів революційного руху, творців культури та мистецтва минулого.

Перші кроки робив український кінематограф, який продукував стрічки агітаційно-пропагандистського змісту.

Але така плідна творча атмосфера натикалася на диктат із боку відповідних структур, які вимагали «ідеологічно правильних» спектаклів, вистав. Як приклад: Харківський губревком уже 4 січня 1920 р. запропонував відділу народної освіти у двотижневий термін закрити аполітичні театральні установи й підготувати список театрів, які «необхідно відкрити для робітників, підбравши відповідний репертуар як для театрів, так і для кінематографів».

5 Нищення пам'яток минулого. Будівництво нового комуністичного суспільства мало відбутися лише після того, як старий світ був зруйнований дощенту. Такий підхід негативно позначився на культурних надбаннях попередніх епох. Почалося безглузде руйнування пам'яток минулого. У травні 1919 р. декретом Раднаркому УСРР започатковувалося знесення старих пам'ятників, споруджених у дореволюційний час. У результаті поряд із ліквідацією стандартних пам'ятників царів і царедворців, які в Російській імперії виконували пропагандистську функцію, було зруйновано чимало пам'яток, які мали художню та історичну цінність. Так, у Києві було знесено пам'ятники княгині Ользі та просвітителям Кирилу і Мефодію, Андрію Первозванному та іншим. Така сама картина спостерігалася і в інших містах. Натомість створювалися пам'ятники «видатним революціонерам», які не мали особливої художньої цінності. У містах України почали з'являтися пам'ятники К. Марксу, Ф. Енгельсу, Л. Троцькому, К. Лібкнехту, Р. Люксембург тощо.

6 Церковно-релігійне життя. Під час першого встановлення більшовицька влада, перебуваючи в Києві, не встигла будь-яким офіційним чином задекларувати своє ставлення до церкви. Однак кілька фактів не залишали сумнівів у її антицерковній позиції: унаслідок обстрілу та реквізицій постраж-

дало кілька київських храмів; загин червоноармійців, вдершись на територію Лаври, розстріляв митрополита Київського і Галицького Володимира. Удруге повернувшись до Києва, більшовики вже керувалися декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (Про свободу совісті)» від 20 січня 1918 р. У документі, крім положень, які фіксували світський характер держави і відокремлення церкви від школи, ухвалювалися положення, які ставили релігію та церкву в особливе становище. Мова йшла про заборону релігійним громадам і церкві володіти власністю, позбавлення їх прав юридичної особи, націоналізацію церковного майна. Проте в документі не було жодних вказівок, як це втілювати в життя, що створювало безліч конфліктних ситуацій і зловживань місцевих органів влади. Формально реалізація закону була доручена спеціальному відділу Наркомату юстиції.

Хоча більшовики проголосили свободу совісті, тобто сповідувати чи не сповідувати релігію, у реальному житті вони проводили жорстку антицерковну політику, насаджуючи атеїстичні погляди. У результаті церква як консервативна за своєю суттю та призначенням організація виявила ознаки опозиційності до таких перетворень і фактично постала в очах більшовиків одним із ворогів, з яким необхідно боротися. В Україні дія декрету про свободу совісті набула чинності лише в 1919 р., але вже незабаром проявився його згубний вплив на церкву.

Влада чинила всілякі утиски церкві, інколи просто знущаючись над священнослужителями та представниками релігійних громад. Місцева влада часто вимагала укладання договорів на оренду храмових приміщень, хоча культове майно, згідно з декретом, мало переходити до релігійних організацій у безкоштовне користування. Духовенство обкладалося непосильними податками. Окремі ревні чиновники вимагали оформлення спеціальних документів бажаними відбутими культові відправи та обряди.

Конституція РСФРР 1918 р., а слідом за нею й Основний Закон УСРР 1919 р. позбавили ченців і церковнослужителів активного та пасивного виборчого права, відмовивши їм у праві бути повноцінними громадянами.

29 липня 1920 р. Наркомат юстиції ухвалив рішення про ліквідацію святих мощів «у всеросійському масштабі». Більшовики, усвідомлюючи, що цими діями вони ображають релігійні почуття значної частини населення, рекомендували здійснювати експертизу релігійних святинь лише за сприятливих умов і доводити справу до кінця (тобто вивозити мощі до музеїв або ховати їх).

Агітпоїзд

Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка, м. Київ. Сучасний вигляд

Радянська влада заборонила викладання будь-яких віровчень у державних, громадських і приватних навчальних закладах, за винятком спеціальних богословських.

Незважаючи на те що віра в Бога визнавалася на законодавчому рівні приватною справою, держава втручалася у справи церкви та вірних. У партійній програмі, затвердженій VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р., наголошувалося: «РКП керується переконаннями, що лише здійснення планомірності та свідомості в усій суспільно-господарській діяльності має потягнути за собою повне відмирання релігійних забобонів». Досягненню цієї стратегічної мети підпорядковувалися всі наступні кроки більшовиків щодо релігії та церкви.

Для України за радянської влади залишалася актуальною проблема автокефалії УПЦ. Користуючись правом реєструвати статuti релігійних громад в органах влади, колишні члени Всеукраїнської православної церковної ради при Миколаївському соборі Києва заснували гурток прихильників автокефалії. На чолі гуртка стояв М. Мороз, а його заступником був В. Липківський.

Із відновленням радянської влади в Україні ВПЦР активувала свою діяльність у напрямі відкриття нових автокефальних парафій. Але для повнокровного життя автокефальній церкві бракувало власного єпископату. Висвячення його було пов'язане з канонічними перешкодами. Тому діячі ВПЦР пішли на повний розрив із Московською патріархією й 5 травня 1920 р. проголосили Українську православну церкву автокефальною.

Більшовики до цього акту поставилися прихильно, імовірно, сподіваючись, що поява самостійної української церкви негативно вплине на РПЦ, з якою не можна було не рахуватися.

У липні 1919 р. Київський губвиконком передав автокефалістам Софійський собор. Швидкими темпами здійснювався

переклад богослужбових книг українською мовою, у чому посильну допомогу церковникам надавали академік А. Кримський і професор Г. Голоскевич. Було зроблено певні кроки в справі організації духовної освіти.

Прихильники автокефалії української церкви скористалися особливістю радянського законодавства, згідно з яким факт існування релігійних організацій встановлювався не рішенням вищого духовного центру, а державними органами, які їх реєстрували.

У жовтні 1921 р. відбувся *Всеукраїнський православний церковний Собор*, на якому було обрано першого митрополита Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) — *В. Липківського*. Канонічних підстав для цього не було, оскільки на Собор не вдалося запросити єпископів і архимандритів, які здійснили б рукопокладання. Тому більшість істориків церкви вважала неканонічними й ті висвячення священників та єпископів, які пізніше здійснював митрополит В. Липківський. Незважаючи на це УАПЦ на теренах УСРР проіснувала до 1930 р. Потім її центри збереглися за кордоном. У 1990-х рр. вона відновила свою діяльність в Україні.

Висновки

Незважаючи на встановлення більшовицького режиму українська культура продовжувала плідно розвиватися. Революційний порив, прагнення побудувати щасливе майбутнє були сприятливим середовищем для творчості. Проте політика більшовиків у галузі культури мала чітку ідеологічну спрямованість. І з кожним роком посилювався партійно-державний контроль над культурою.

Запитання і завдання

1. Яким було ставлення більшовиків до сфери культури?
2. Які негативні явища в розвитку культури з'явилися із встановленням більшовицького режиму?
3. Які зміни у системі шкільної та вищої освіти було запроваджено більшовиками у 1919—1920 рр.?
4. Назвіть видатні театральні та музичні колективи, що діяли в УСРР.
5. Яким було ставлення більшовиків до культурних надбань минулого?
6. Як було створено УАПЦ?
7. Чим була зумовлена політизація та ідеологізація культури за часів більшовицького режиму?
8. із якою метою більшовики розгорнули кампанію ліквідації неписьменності серед населення?
9. Чому більшовиками було підтримано створення УАПЦ?
10. Підберіть фактичний матеріал, який би ілюстрував позитивні і негативні зрушення в галузі культури в УСРР у 1919—1921 рр.
11. Складіть тези на тему «Культурний процес в УСРР у 1919—1921 рр.».
12. Які основні здобутки української культури за часів УЦР, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР були використані більшовиками?

Узагальнення знань

за темою «Культура і духовне життя в Україні 1917—1921 рр.»

- 1 Складіть перелік подій, що відбулися в культурному житті, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
- 2 Поясніть значення термінів і понять: УАН, автокефалія, УАПЦ, ідеологізація, політизація, українізація, трудова школа, «Просвіта».
- 3 Визначте взаємозв'язок між політикою режимів, що існували на території України в 1918—1921 рр., і культурним процесом.
- 4 Порівняйте державну політику в галузі культури за часів УЦР, Гетьманату, Директорії УНР і УСРР.
- 5 За допомогою додаткового матеріалу складіть розповідь про одного з видатних діячів української культури 1917—1921 рр.
- 6 Якими, на вашу думку, були причини стрімкого розвитку української культури в 1917—1921 рр., що відбувався незважаючи на часті зміни політичних режимів? Спробуйте визначити культурні здобутки цієї доби.
- 7 Охарактеризуйте процес становлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Чому її проголошення відбулося в неканонічний спосіб?

Тестові завдання

за темою «Культура та духовне життя в Україні 1917—1921 рр.»

- 1 Коли було створено Українську академію мистецтв?
 - а) За часів УЦР
 - б) Директорії
 - в) гетьманування П. Скоропадського
 - г) УСРР
- 2 Хто був першим Президентом УАН?

а) Г. Нарбут	б) В. Вернадський
в) М. Васильківський	г) М. Грушевський

- 3** Коли було створено Українську автокефальну православну церкву?
а) 1918 р. б) 1919 р. в) 1920 р. г) 1921 р.
- 4** Протягом якого часу в Наддніпрянській Україні існували товариства «Просвіта»?
а) 1917—1922 рр. б) 1917—1918 рр.
в) 1918—1920 рр. г) 1918—1921 рр.
- 5** У який період в Україні почалося масове нищення пам'яток культури?
а) За часів УЦР
б) Директорії
в) гетьманування П. Скоропадського
г) УСРР
- 6** Хто був першим митрополитом УАПЦ?
а) І. Огієнко б) В. Липківський
в) О. Лотоцький г) А. Храповицький
- 7** Яке твердження є правильним?
а) Більшовики підтримали створення Української автокефальної православної церкви
б) за часів більшовицького режиму в Україні було створено два нові державні університети
в) за часів Директорії УНР почалась українізація суспільно-політичного життя України
г) гетьман П. Скоропадський був противником створення УАН
- 8** Коли було відкрито Український народний університет?
а) За часів УЦР
б) Директорії
в) гетьманування П. Скоропадського
г) УСРР
- 9** Коли було законодавчо закріплено «обов'язковість і безплатність навчання дітей» в УСРР?
а) 1918 р. б) 1919 р. в) 1920 р. г) 1921 р.
- 10** Видатні представники української культури Г. Нарбут, М. Бойчук плідно працювали у галузі...
а) театрального мистецтва б) образотворчого мистецтва
в) музики г) архітектури і скульптури
- 11** Коли розпочала свою діяльність створена у Києві хорова капела «Думка»?
а) 1917 р. б) 1918 р. в) 1919 р. г) 1920 р.

ТЕМА V. ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ В 1900—1921 рр.

§ 23. Історія рідного краю 1900—1914 рр.

На початку ХХ ст. регіон, у якому ви мешкаєте, перебував у складі Російської або Австрійської імперій.

1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви мешкаєте. На території якого району, області він розташований?
2. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований?
3. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початку ХХ ст.
4. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
5. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли на початку ХХ ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв.
6. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю на початку ХХ ст.?

Чимало змін відбувалося у господарському, соціальному житті українських земель цього періоду.

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді в вашому регіоні?
3. Яким був стан промисловості й торгівлі?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України цього періоду.
5. Що вам відомо про соціальне становище у краю і соціальні протести населення, революційні події?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю на початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. став добою формування багатьох нових явищ у культурному та духовному житті населення українських земель.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю?

2. Які події, пов'язані з українським національним життям, відбувалися на території краю?
3. Назвіть діячів української культури цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
4. Які пам'ятки культури початку ХХ ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
5. Визначте спільне й відмінне в духовному і культурному житті жителів краю порівняно з іншими регіонами України цього періоду.
6. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, в якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

§ 24. Історія рідного краю в роки Першої світової війни та Української революції

На початку Першої світової війни регіон, у якому ви живете, перебував у складі Російської або Австрійської імперій.

1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?
2. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований?
3. Визначте, яку роль він відігравав на початку війни.

Українські землі у роки війни стали ареною бойових дій чи перебували за межами фронтів.

1. Чи перебував ваш регіон у зоні бойових дій, чи був за межами фронтів?
2. Які бойові операції відбувалися на території регіону?
3. Скільки осіб було мобілізовано на fronti війни?
4. Чи відомі вам жертви тієї війни?
5. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників тієї війни.

Як події війни вплинули на життя регіону?

1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи?
2. Яким був стан промисловості й торгівлі?
3. Визначте спільне і відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України цього періоду.

4. Що вам відомо про соціальне становище в краї та соціальні протести населення?
5. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про повсякденне життя населення краю в роки війни.

У березні (лютому) 1917 р. Російську імперію поглинув вир революції. Повалення царизму стало приводом до Української революції, в результаті якої було проголошено Українську Народну Республіку.

1. Як населення вашого регіону відреагувало на повалення царизму?
2. Яку роль у революції відігравав регіон, у якому ви живете?
3. Які доленосні події Української революції мали місце у вашому краї?
4. За допомогою матеріалів краєзнавчого музею підготуйте розповідь про визначних діячів — учасників Української революції.

§ 25. Історія рідного краю в 1918—1921 рр.

Військово-політичні події 1918—1921 рр. на території краю

1. До складу яких державних утворень входив ваш регіон у 1918—1921 рр.?
2. Які ключові події відбувалися в цей час у регіоні?
3. У яких збройних формуваннях брали участь жителі краю?
4. Чи існував у краї селянський повстанський рух? Назвіть імена провідних отаманів.
5. Складіть хронологію подій 1918—1921 рр.
6. Складіть характеристики та політичні портрети видатних діячів історії краю.

Зміни влади, перерозподіл власності та ставлення населення до цих процесів

1. Скільки разів відбувалася зміна влади в регіоні?
2. Яка влада протрималася найдовше?
3. Яку владу найбільше підтримувало населення краю?
4. Як відбувався перерозподіл власності у краї в 1918—1921 рр.?

Повсякденне життя мешканців краю

1. Які зміни у повсякденне життя внесли події 1918—1921 рр.?
2. Чи були ці зміни закономірними?
3. Які обставини були вирішальними для таких змін?

Особливості культурних процесів.

1. Якими були особливості культурного, духовного життя краю порівняно з аналогічними явищами та процесами на інших територіях України?
2. Підготуйте розповідь про діячів культури тієї доби — ваших земляків.

Узагальнення знань

за темою «Історія рідного краю 1900—1921 рр.»

- 1 Складіть таблицю «Наш край у 1900—1921 рр.» і, спираючись на неї, співвіднесіть основні події та історичні процеси в краї з подіями і процесами тогочасної вітчизняної та європейської історії.

Період	Основні події та історичні процеси		
	Історія краю	Історія України	Історія Європи
1900—1914 рр.			
1914—1918 рр.			
1918—1921 рр.			

- 2 Складіть таблицю «Видатні діячі краю 1900—1921 рр.».

Прізвище	Роки життя	Чим уславився

- 3 Прослідкуйте за картою взаємозв'язок між подіями у вашому краї та всій Україні. Визначте місце вашого регіону в подіях історії України 1900—1921 рр.

ЗМІСТ

Вступ	3
ТЕМА I. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
§ 1. Соціально-економічний розвиток українських земель	7
§ 2. Суспільно-політичне життя в Наддніпрянській Україні	17
§ 3. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях	25
§ 4. Події революції 1905—1907 рр. в Україні	35
§ 5. Наддніпрянська Україна в 1907—1914 рр.	46
§ 6. Культура України на початку ХХ ст.	56
§ 7. Церковне життя	68
Узагальнення знань за темою	74
Тестові завдання	75
ТЕМА II. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.	
ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	
§ 8. Перша світова війна та український національний рух	76
§ 9. Воєнні дії на території України в 1914—1915 рр.	85
§ 10. Воєнні дії на території України в 1916 — на початку 1917 р.	94
§ 11. Початок Української революції	105
§ 12. Проголошення автономії України	116
Узагальнення знань за темою	127
Тестові завдання	128
ТЕМА III. УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС (1917—1921 РР.)	
§ 13. Українська Народна Республіка	130
§ 14. Українська держава. Гетьман П. Скоропадський	143
§ 15. Директорія УНР	160
§ 16. Західноукраїнські землі в боротьбі за національне визволення 1918—1919 рр.	175
§ 17. Боротьба за владу в Україні в другій половині 1919 р.	188
§ 18. Українська Соціалістична Радянська Республіка наприкінці 1919 — на початку 1920 р.	198
§ 19. Україна в 1920 р. Радянсько-польська війна та Україна	206
Узагальнення знань за темою	216
Тестові завдання	218
ТЕМА IV. КУЛЬТУРА ТА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ 1917—1921 РР.	
§ 20. Національно-культурне будівництво за часів УЦР	220
§ 21. Національно-культурне будівництво за часів Української держави П. Скоропадського та Директорії УНР	232
§ 22. Культурний процес за радянської влади	242
Узагальнення знань за темою	250
Тестові завдання	250
ТЕМА V. ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ В 1900—1921 РР.	
§ 23. Історія рідного краю 1900—1914 рр.	252
§ 24. Історія рідного краю в роки Першої світової війни та Української революції	253
§ 25. Історія рідного краю в 1918—1921 рр.	254
Узагальнення знань за темою	255

НБ ПНУС

791247